

Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

На правах рукопису

Постол Катерина Анатоліївна

УДК 340.1 : 323.2

**ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ВЗАЄМОДІЇ ІНСТИТУТІВ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВИ**

12.00.01 - теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник
доктор юридичних наук, професор,
Федоренко Владислав Леонідович

Київ – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП

Розділ 1. Загальна характеристика правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави.....	14
1.1. Правові механізми взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави: поняття, зміст, сутнісні ознаки.....	14
1.2. Методологія дослідження правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави.....	39
1.3. Система правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави.....	54
<i>Висновки до розділу 1</i>	83
Розділ 2. Нормативно-правовий механізм взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави.....	87
2.1. Поняття нормативно-правового механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави.....	87
2.2. Конституційні засади взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави в Україні та за кордоном.....	100
2.3. Механізм регулювання взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави у національному законодавстві та міжнародному праві.....	120
<i>Висновки до розділу 2</i>	135
Розділ 3. Організаційно-правовий механізм взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави.....	139
3.1. Генезис організаційно-правового механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства і держави в Україні.....	139
3.2. Сутність зміст і форми організаційно-правового механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства і держави	163
3.2. Особливості взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами державної влади у сфері управління освітою в Україні.....	184
<i>Висновки до розділу 3</i>	204
ВИСНОВКИ.....	207
Список використаних джерел.....	212
Додатки	239

ВСТУП

Актуальність теми. Дієвий розвиток демократичної, соціальної, правової держави вимагає врахування інтересів громадянського суспільства. Цілеспрямований вплив останнього на державу традиційно здійснюється через громадські об'єднання та відповідні партиципаторні процедури. Свого часу А. Фергюсон писав про цей феномен наступне: «Людство в усіх його природних станах, за кочівництва та осілості, в мирі та суперечках, завжди об'єднувалось. І який би характер не мало це зібрання, в його основі був принцип альянсу чи союзу».

У ХХІ ст. громадянське суспільство стає важливим партнером держави в утвердженні демократії та верховенства права, проведенні реформ, модернізації економіки та інфраструктури, реалізації соціальних проєктів, а також у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності, протидії корупції тощо. Яскравим прикладом цього стали Євромайдан 2013 р. і Революція Гідності 2014 р., захист територіальної цілісності в Криму та на Сході України, які стали визначальними чинниками зростання соціального капіталу та безпрецедентної активізації громадських рухів у 2013-2015 рр.

Разом із тим, світовий досвід переконує, що потенціал революцій і війн за незалежність не можна використовувати довго і однозначно успішно. Революційні методи державотворення та правотворення з часом трансформуються в реформаторські, волонтерські, антикорупційні та інші громадські рухи, активізується діяльність традиційних інститутів громадянського суспільства, посилюється дієвість демократії участі та громадського контролю.

Відповідні процеси характерні й для України. Поряд з громадськими організаціями зберігають свою значущість волонтерські рухи, набувають популярності антикорупційні громадські рухи («Чесно!», «Опора», «Народний контроль» та ін.). При цьому, важливим каталізатором посилення взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави є процеси

євроінтеграції, зумовлені реалізацією Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом в частині розвитку інститутів громадянського суспільства (ст. 229) та співробітництва з питань громадянського суспільства (Гл. 26).

Зазначене зумовлює нагальну потребу в переосмисленні феноменології теорії та практики взаємодії громадянського суспільства та держави і обґрунтуванні нових теоретико-методологічних підходів і правових механізмів, покликаних забезпечити ефективну взаємодію інститутів громадянського суспільства та держави в умовах євроінтеграції.

Дослідження проблем взаємодії громадянського суспільства та держави у доктринальному та інституційному аспекті залишаються важливим напрямом загальної теорії держави і права та знайшли свій розвиток у роботах Б. Андрусишина, В. Бабкіна, С. Бобровник, С. Гусарева, Т. Дідича, А. Колодія, В. Костицького, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришина, П. Рабіновича, О. Скрипнюка, Ю. Шемшученко та ін. У останні роки також з'явилися дисертаційні дослідження А. Мерник «Інституції громадянського суспільства: поняття, особливості, види» (2013) та М. Денисюка «Теоретико-правові засади взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства» (2014), присвячені окремим аспектам взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави.

Інституційні питання партнерства громадянського суспільства та держави також активно досліджуються в галузевих юридичних науках. Зокрема, в конституційному праві відповідна проблематика вивчалась Ю. Барабашем, В. Нестеровичем, В. Погорілком, Ю. Годикою, В. Федоренком; з'явилися роботи Г. Берченка «Громадянське суспільство в Україні: конституційний аспект» (2014) і О. Лотюк «Конституційно-правові основи розвитку та функціонування громадянського суспільства в Україні» (2015).

У дисертації також використовувались наукові здобутки таких сучасних українських і зарубіжних філософів, соціологів і політологів, як Дж. Александер, Е. Арато, О. Бабкіна, В. Бех, К. Гаджиєв, Е. Гелнер, Дж. Голдстоун, В. Горбатенко, Дж. Кін, Д. Коен, А. Колодій, І. Кресіна,

Ю. Левенець, К. Поппер, Ф. Рудич, Н. Урбінаті, Ф. Фукуяма, Д. Хелд, О. Хеффе і ін.

Основоположні ідеї щодо раціональної побудови відносин між громадянським суспільством і державою обґрунтовувалися й у роботах таких відомих мислителів минулого, як Г. Гегель, Т. Гоббс, М. Грушевський, М. Драгоманов, І. Кант, Б. Кістяківський, Дж. Лок, Ж.-Ж. Руссо, А. де'Токвіль, А. Фергюсон і ін.

Не зважаючи на значний теоретико-методологічний доробок з проблем взаємодії громадянського суспільства та держави, правові реалії сьогодення, як в межах України (започаткування системних правових реформ, боротьба з корупцією, євроінтеграційні процеси тощо), так і всього світу, спонукають до пошуку й наукового обґрунтування нових ефективних механізмів, методів і форм забезпечення взаємодії інститутів громадянського суспільства з державою в умовах посилення громадської активності та зростання соціального капіталу, розвитку партиципаторної демократії й трансформації процесів євроінтеграції. Відсутність до сьогодні таких досліджень у теорії держави і права обумовлює актуальність, значущість і своєчасність проведення наукового дослідження порушеної в дисертації проблеми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація підготовлена відповідно до «Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами членами, з іншої сторони» (Глава 26 «Співробітництво з питань громадянського суспільства») і пп. 466, 468, 482 і ін. Плану імплементації цієї Угоди, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2014 р. № 847-р.

Дисертація виконана як складова науково-дослідної роботи кафедри теорії та історії держави і права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук (правознавство)» та затверджена на засіданні вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 5 від 29

січня 2009 р.). Тема розглянута і схвалена відділенням теорії та історії держави і права; історії політичних і правових учень НАПрН України у 2010 р. (№ 95, с. 20).

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційного дослідження є формування цілісної концепції утвердження та розвитку правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства з державою в умовах посилення громадської активності, розвитку партиципаторної демократії та активізації євроінтеграційних процесів, а також обґрунтування пропозицій щодо вдосконалення відповідної правотворчої та правозастосовної діяльності.

Досягнення поставленої мети потребує вирішення наступних *задач*:

- визначити зміст категорії «правові механізми взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави», виявити її сутнісні ознаки;
- виявити систему правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави в Україні;
- обґрунтувати особливості правового статусу інститутів громадянського суспільства, як основних суб'єктів, які представляють громадянське суспільство у взаємодії з державою та її органами;
- розкрити сутність, зміст і структуру нормативно-правового механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави;
- визначити конституційні засади регулювання взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави в Україні та за кордоном;
- охарактеризувати особливості законодавчого регулювання інститутів громадянського суспільства з державою в Україні, державах-учасницях ЄС та в міжнародному праві;
- з'ясувати значення Угоди про асоціацію України з ЄС для розвитку громадянського суспільства та його інститутів в Україні;
- виявити основні етапи генезису організаційно-правового механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави в незалежній Україні;

- визначити сутність, зміст і форми реалізації організаційно-правового механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства і держави, а також потенціал партиципаторної демократії для розвитку цього механізму в Україні;
- з'ясувати потенціал громадських рухів і перспективи їх інституціоналізації, шляхом внесення відповідних змін до Конституції України;
- виявити особливості взаємодії недержавних громадських об'єднань (NGO) із органами державної влади у сфері освіти.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, пов'язані з утвердженням і реалізацією правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави в умовах зростання соціального капіталу, розвитку демократії участі та активізації євроінтеграційних процесів.

Предметом дослідження є правові механізми взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави.

Методи дослідження. Окреслена специфіка досліджуваного об'єкта та основні положення застосування методології сучасної юридичної науки обґрунтували використання в дисертаційній роботі сукупності як філософських методів (діалектичного, аксіологічного, історичного), загальнонаукових методів та прийомів (аналізу та синтезу, системно-структурного та системно-функціонального методу, формально-догматичного методу, методу моделювання, синергетики тощо), так і спеціальних методів пізнання (статистичного та соціологічного, порівняльно-правового, методу юридичної герменевтики).

Використання діалектичних законів дозволило критично проаналізувати концепції, гіпотези, доктрини, явища і процеси, пов'язані, зумовлені предметом дослідження, в процесі їх розвитку, а також сформувати понятійно-категоріальний апарат, проаналізувати його функціонування в історичній ретроспективі (підрозділи 1.1., 1.3., 2.1.,3.1.,3.2.). За допомогою прийомів індукції та дедукції, аналізу та синтезу, а також системно-структурного та структурно-функціонального методів досліджено систему нормативно-правових актів, які регулюються діалог громадянського суспільства та держави,

а також практичні форми реалізації його результатів на інституційному рівні (підрозділи 2.2., 3.2., 3.3.). Застосування цих методів також дозволило сформулювати дефініції та сутнісні характеристики категорій «правові механізми взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави», «інститут громадянського суспільства», та ін., а також поняття та складові нормативно-правового та організаційно-правового механізмів взаємодії держави та громадськості. Використання системно-структурного методу забезпечило розгляд структурних елементів правового механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави, державно-громадських відносин в межах освітньої сфери (підрозділ 1.3., 3.3.). Застосування спеціальних методів здійснювалось шляхом використання порівняльно-правового методу – з метою аналізу зарубіжного досвіду конституційного та законодавчого регулювання правового механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства та можливості його застосування в Україні (підрозділи 2.2., 2.3.); методу правового прогнозування – для розробки пропозицій щодо подальшого вдосконалення правового регулювання взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави в умовах посилення громадської активності та євроінтеграції (підрозділ 2.2., 2.3, 3.2.), а також новітніх світоглядних підходів і методів, зокрема синергетичного, щодо формування парадигми паритетного партнерства між громадянським суспільством і державою. Зазначені методи дослідження, у поєднанні із принципами об'єктивності, плюралізму, аксіологічного аналізу, а також особливостями постпозитивістської методології – деідеологізації та свободи наукових досліджень, дозволили виявити і охарактеризувати об'єктивно існуючі механізми взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави, сформулювати пропозиції щодо вдосконалення цих механізмів.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що дисертаційна робота є одним із перших в юридичній науці комплексних досліджень, у якому сформовано цілісну концепцію правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави в умовах

посилення громадської активності, розвитку партиципаторної демократії та активізації євроінтеграційних процесів в Україні, а також обґрунтовано пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства та правозастосовної практики у цій сфері суспільних відносин.

Результатами дослідження, що містять наукову новизну, можна визнати такі положення і висновки:

вперше:

– обґрунтовано зміст категорії «правові механізми взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави» під якою запропоновано розуміти систему різноманітних нормативно-правових, організаційно-правових і інших юридичних механізмів, які цілеспрямовано забезпечують усталені доктринальні (ідеологічні), предметні, функціональні та системно-структурні зв'язки між громадянським суспільством, в особі його інститутів, і державою, в особі її органів, з метою захисту законних інтересів, прав і свобод громадян та легітимації державотворчих і правотворчих процесів;

– встановлено, що взаємодія інститутів громадянського суспільства з державою має дуалістичну юридичну природу й може розглядатися як соціально-правовий феномен розвитку Західної цивілізації та самостійний і специфічний вид правовідносин;

– визначено особливості правового статусу інститутів громадянського суспільства, як основних суб'єктів правовідносин за участі держави, які є добровільно організованими, незалежними від держави і самоврядними у своїй діяльності, офіційно легалізовані асоціації громадян, що формалізовані як громадські організації, творчі спілки, профспілки, організації роботодавців, благодійні організації, не державні ЗМІ та інші організаційно-правові форми, які мають суспільно значущу діяльність;

– виявлено значний потенціал реалізації положень «Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами членами, з іншої сторони» від 16 вересня 2014 р. щодо зміцнення контактів і обміну досвідом

між усіма секторами громадянського суспільства в Україні та в державах-учасниках ЄС, залучення вітчизняних інститутів громадянського суспільства до розвитку торгівельних відносин, участі України у Форумі громадянського суспільства держав-учасниць ЄС, а також у Платформі громадянського суспільства;

– здійснено періодизацію та виявлено шість етапів розвитку організаційно-правових форм взаємодії інститутів громадянського суспільства з державою в незалежній Україні: від заснування «Народного Руху України», унормування в Декларації про державний суверенітет принципу ідеологічного плюралізму і проголошення незалежності Української держави (1990 р.) – до Революції Гідності (2014 р.) та утвердження громадських волонтерських, реформаторських і антикорупційних рухів сьогодення;

– обґрунтовано перспективи інституціоналізації громадських рухів (волонтерських, реформаторських, антикорупційних, екологічних і ін.), які присутні є самостійним видом інститутів громадянського суспільства та сприяють масовому добровільному об'єднанню громадян з метою реалізації їх спільної громадянської позиції та захисту своїх громадянських, політичних, соціально-економічних і культурних прав;

– запропоновано внесення змін до ст. 36 Конституції України щодо легітимізації громадських рухів як інститутів громадянського суспільства (*Додаток А*);

удосконалено:

– методологію дослідження проблем теорії та практики взаємодії громадянського суспільства та його інститутів із державою;

– положення про систему правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави, в основу якої покладено відповідні нормативно-правові та організаційно-правові механізми;

– розуміння нормативно-правового механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави як системи актів чинного національного законодавства та міжнародного права, які визначають основи співвідношення та

взаємодії громадських організацій і інших інститутів громадянського суспільства з державою та міжнародні стандарти у цій сфері, особливості правового статусу основних інститутів громадянського суспільства та їх функції (легітимізуючу, програмну, комунікативну тощо);

– концепцію організаційно-правового механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави як системи легітимних методів і форм партиципаторної демократії (громадських консультацій, громадських обговорень, діяльності громадських рад при органах державної влади тощо) між легітимізованими громадськими організаціями, громадськими рухами та іншими інститутами громадянського суспільства та державою в особі її органів;

набули подальшого розвитку:

– висновки про перспективність запровадження міжнародних стандартів і кращих практик держав-учасниць ЄС і ін. демократичних держав світу у сфері взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави для України;

– положення про форми правової взаємодії недержавних громадських об'єднань з державою у сфері формування та реалізації державної політики у сфері освіти в Україні;

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що обґрунтовані у дисертації положення та пропозиції мають як теоретичну, так і практичну цінність й можуть бути використані:

– у науково-дослідній роботі – для подальших наукових розробок проблем взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави і їх ефективної діяльності на рівні міжнародних стандартів;

– у навчальному процесі – для методичного забезпечення та викладення таких навчальних дисциплін: «Теорія держави та права», «Проблеми теорії держави і права», «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», «Громадське управління в сфері освіти» (*акт впровадження Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова від 15.05.2015 р., Додаток Б*);

– у *правотворчості* – при розробці національної стратегії сприяння державою розвитку громадянського суспільства та вдосконаленні законодавства у сфері функціонування інститутів громадянського суспільства, а також форм їх взаємодії з державними органами, приведення його у відповідність до міжнародних стандартів в процесі реалізації Угоди про асоціацію України і ЄС 2014 р.;

– у *правозастосуванні* – для вдосконалення правозастосовчої практики взаємодії між інститутами громадянського суспільства та державою з метою налагодження їх дієвого діалогу (акт впровадження – *Лист Міністерства освіти і науки України №4/2-19-845-15 від 10.06.2015р., Додаток В*);

– у *правовиховному процесі* – для підвищення рівня правосвідомості й правової культури при здійсненні реалізації права громадян на участь в управлінні державними справами та громадського контролю за діяльністю органів державної влади.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційної роботи обговорено на засіданні кафедри теорії та історії держави і права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, а також пройшли апробацію на науково-практичних конференціях: «Громадський рух та становлення громадянського суспільства в Україні» (м. Сімферополь, 10-11 жовтня 2011 р.), «Державотворення та правотворення в період реформ: питання теорії та практики» (м. Київ, 19-20 квітня 2012 р.), «Восьмі юридичні читання. Проблеми взаємодії громадянського суспільства з державою» (м. Київ, 10-11 жовтня 2012 р.), «Освітня політика держави: філософія, методологія, практика» (м. Київ, 23-24 жовтня 2013 р.), «Громадянське суспільство у сфері захисту прав і свобод людини» (м. Харків, 12-14 травня 2014 р.), «Pravna veda a prax v tretom tisicroci» (Kosice, 27-28 februar 2015 r.); «Одинадцять юридичні читання. Форма сучасної національної української держави: реалії та перспективи» (м. Київ, 21-22 травня 2015 р.).

Публікації. Основні положення та висновки, сформульовані в дисертації, знайшли відображення в 14 наукових працях, з яких 6 – у фахових юридичних

наукових виданнях (в тому числі одна – в зарубіжному науковому виданні), у 7 тезах доповідей на науково-практичних конференціях, а також у розділі колективної монографії.

Структура дисертації обумовлені метою і предметом дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, кожний з яких має три підрозділи, висновків до кожного розділу і загальних висновків, списку використаних джерел (256 найменувань) і додатків на 4 сторінках. Загальний обсяг роботи становить 242 сторінки, із них основного тексту – 211 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОВИХ МЕХАНІЗМІВ ВЗАЄМОДІЇ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВИ

1.1. Правові механізми взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави: поняття, зміст, сутнісні ознаки

Трансформаційні процеси в Центральній та Східній Європі наприкінці ХХ ст. продемонстрували значний соціально-політичний потенціал незалежних громадських об'єднань. Як писав Д. Хелд, «хвиля революцій, яка прокотилася по Центральній і Східній Європі в кінці 1989 і на поч. 1990 років, створила атмосферу свята. Ліберальна демократія віталася як вісник прогресу, а капіталізм – як єдина життєспроможна економічна система» [239, с. 358].

Зазначене у свою чергу вплинуло на подальший якісний розвиток громадянського суспільства та його інститутів у світі та в Україні. Так, відомий німецький філософ О. Хьоффе у своїй роботі «Чи є майбутнє у демократії?» (2009 р.) зазначає, що «починаючи з 1980 року збільшується добровільна допомога, зростає кількість сусідських об'єднань і груп взаємодопомоги, розквітають такі громадські рухи, як підтримка хоспісів, допомога ВІЛ-інфікованим і догляд за престарілими. Діяльність громадських організацій не в останню чергу сприяє тому, що турбота про спільне благо підриває домінування власної користі й ринкової орієнтації. Близько однієї п'ятої громадян беруть участь у роботі громадянського суспільства на добровільних засадах» [241, с. 292-293]. Тобто новітня історія громадянського суспільства – це передусім історія добровільних соціально відповідальних масових громадських рухів.

Водночас у кін. ХХ ст. – на поч. ХХІ ст. рельєфною стає тенденція щодо нарощування так званого «соціального капіталу», який Н. Леткі пропонує розуміти як «зв'язки між людьми, що мають своїм результатом створення норм співробітництва та довіри, які в сукупності являють собою ресурс, який індивіди і співтовариства можуть використовувати для свого блага» [46, с. 284]. Саме в 90-х

роках минулого століття Р. Патнем у своїй роботі про демократію вперше пов'язує соціальний капітал із громадянським суспільством і політичною участю. Так, і громадянське суспільство, і соціальний капітал, за свідченням Н. Леткі, належать до «соціального активізму», який є продовженням політичних ідей А. де Токвіля про партиципаторне, деліберативне демократичне суспільство, яке є активним учасником політичних процесів [46, с. 285].

Отже, можна дійти висновку, що сучасний розвиток громадянського суспільства та його інститутів здійснюється за двома магістральними напрямками: а) інституціоналізація та розширення соціальної активності громадянського суспільства, охоплення опікою чутливих сфер суспільного життя, які залишаються поза увагою держави (волонтерська діяльність, догляд за престарілими, допомога вимушеним переселенцям тощо); б) посилення політичної участі громадянського суспільства в здійсненні державної влади та місцевого самоврядування, розвиток нових методів і форм партиципаторної демократії. Але і в першому, і в другому випадках успіх розвитку та функціонування громадянського суспільства та його інститутів залежить передусім від ефективності їх взаємодії з державою.

Водночас новітня хвиля ренесансу теорії та практики громадянського суспільства сприяла відродженню наукового інтересу до концепції правових механізмів взаємодії держави та громадських об'єднань з метою розвитку процесу державотворення на основі принципів репрезентативної демократії. Тому сьогодні вже не виникає сумнівів, що цінність громадянського суспільства найбільш виявляється при взаємодії його інститутів із органами державної влади та виконання ними таких функцій, як захист прав громадян, представництво їх інтересів, поширення демократичних цінностей, ініціювання суспільних дискусій та обговорень, здійснення контролю за діяльністю державних органів тощо.

Проте історичні реалії свідчать, що пошук правових зв'язків, які б розвивали ідею як громадянського суспільства, так і правової держави, тривав не одне століття. Можна відзначити, що для громадянського суспільства, його інститутів та форм взаємодії з державою, як для складного суспільного явища, є властивим процес виникнення, становлення та розвитку. За нашим переконанням, розуміння

сутності правових механізмів взаємодії держави та громадянського суспільства потребує аналізу його формування в історичному дискурсі. Становлення зазначених ідей відображено передусім у працях видатних мислителів, які у своїх роботах намагалися досягнути правову природу та сутність цих категорій і в такий спосіб сформували теоретичне підґрунтя для сучасних досліджень, що є необхідними для врахування під час їх виконання.

Оскільки багато вчених упродовж тисячоліть приділяли значну увагу пошуку та пізнанню такої оптимальної форми співіснування в суспільстві, при якій можна досягти максимальних можливостей для задоволення інтересів і самовираження вільної особи, основними орієнтирами у взаємовідносинах між державою і індивідом поступово стали ідеї свободи та рівності, автономності прав особи, легітимності влади, верховенство права, інші гуманістичні цінності. Саме ці ідеали лягли в основу формування понять «громадянське суспільство» та «правова держава», а також принципів та форм їх взаємодії.

Аналіз наукової літератури свідчить, що в сучасній юридичній науці функціонують два основні концептуальні підходи щодо бачення витоків теоретико-наукових аспектів сучасних уявлень про взаємодію держави і громадянського суспільства та їх інститутів.

Представники першого підходу наголошують на недоцільності розгляду концепцій взаємовідносин держави та громадянського суспільства, які були запропоновані до XVIII ст. Так, О.Петришин стверджує, що «бачення особливостей громадянського суспільства як відносно відокремленого від держави явища, що має свій власний зміст і структуру, притаманне філософам і юристам, починаючи з XVIII ст.» [144, с. 145]. Об'єктивним фактом подібного підходу є те, що часом виникнення повноцінних концепцій розгляду явищ «громадянське суспільства» і «правова держава» та часом початку впровадження їх ознак у джерелах права країн світу справді є період початку XVIII ст.

Подібні погляди висвітлюють і зарубіжні, зокрема американські вчені [46, с. 284]. Власне, на користь цього твердження свідчить і вихід у світ у 1767 році роботи одного з фундаторів учення про громадянське суспільство А. Фергюсона

«An Essay on the History of Civil Society» [236], який і запровадив у науковий обіг категорію «громадянське суспільство», надихнувши її новим, посантичним сенсом.

Однак чимало вчених схиляються й до іншої думки про те, що перші погляди з цього питання сягають ще часів Давньої Греції та Античного Риму [38, с. 6]. Зміст цієї точки зору ґрунтується на тому, що історико-правовий генезис взаємодії держави та громадянського суспільства розпочався ще за часів Античності, адже ще тоді увага філософів була спрямована на з'ясування умов надання та використання прав громадян через створення особливого апарату управління суспільними відносинами.

Сучасні українські правознавці наголошують на доцільності використання методологічних підходів мислителів Античності щодо трактування поняття «суспільство» та його співвідношення з державою. З цього приводу О. Лотюк стверджує, що сформована в VI ст. до н.е в праці Аристотеля «Політії» категорія *koinonia politike* («політична спільнота») відображала властиві для тогочасного суспільства ідеали мирного співіснування вільних людей. Ця категорія вживалася разом із іншими спорідненими категоріями («*polis*», «*community*», «*society*» і ін.), але не була популярною як об'єкт дослідження в джерелах того часу. Пізніше вона трансформувалася в римському праві в латинські категорії *politica communicasoma societas civilis*, знання про які були привнесені в Західну Європу разом із рецепцією римського права. Водночас дослідниця наголошує на «недоцільності пошуку в роботах мислителів Античності прямих підтверджень сучасних уявлень про громадянське суспільство та його форми і методи діяльності, адже в ті часи головною метою для суспільства було передусім створення ефективної держави, а не контроль за її діяльністю» [115, с. 17,18, 55].

Тож, практика взаємодії спільнот громадян з публічною владою існувала ще за часів зародження перших держав, але вперше була науково обґрунтована в VI ст. до н.е. у роботах Аристотеля і інших мислителів Античності. І хоча самої категорії «громадянське суспільство», в її сучасному сенсі, в античних джерелах не було, уявлення про неї як про згуртованість вільних громадян – політичних

істот, дає основи для її методологічного розгляду. Вихідні ж ідеї взаємодії громадянського суспільства та держави можна спостерігати в багатьох напрацюваннях античної філософії.

Щодо цього О. Скрипнюк справедливо стверджує, що політико-правова думка Античності сформувала цілу низку важливих ідей для майбутнього дослідження правових відносин держави і громадянського суспільства, зокрема ідею полісу – рівності всіх перед законом; принцип республіканізму – виборності та звітності посадовців; ідею договірного походження держави – делегування частини прав і свобод в обмін на гарантування безпеки; ідею єдності всіх громадян за територіальним принципом; ідею правової активності громадян [211, с. 6].

Досліджуючи правову природу держави і громадянського суспільства, варто звернути увагу на те, що фундаментальні принципи демократії є основою для успішного існування їх обох, а у філософії античного періоду закладено сутність багатьох демократичних інститутів. Як зазначає М. Требін, спадщина традицій Античності стала своєрідним «наріжним каменем сучасних інститутів громадянського суспільства і демократії» [40, с. 70].

Визнаючи відомий внесок античних мислителів у формування теоретико-методологічних основ громадянського суспільства, доцільно зазначити, що визначати цей період як започаткування взаємодії держави та громадянського суспільства в ролі окремих суб'єктів правовідносин буде дискусійним положенням, адже тогочасне Античне суспільство Аристотелем і Платоном розглядалося як невід'ємна складова держави. Це пояснюються й тим, що античні держави були швидше «країнами», ніж «державами», у їх сучасному значенні.

Однак сформовані за часи Античності ідейні основи розвитку суспільства та його керівного апарату дали можливість встановити ознаки необхідних складових для демократичної взаємодії зазначених суб'єктів в подальшому історичному етапі розвитку людства. Такими засадничими рисами варто вважати обґрунтування рівності громадян перед законом; обов'язку захищати свій народ і державу; участь громадян в управлінні державними справами; звітності посадових осіб перед народом; зародження ідеї функціонального поділу влади тощо.

Зазначені ідеї отримали свої наукові інтерпретації, починаючи із XVIII ст., коли ідеї Античності стали розглядатися мислителями епохи Відродження та Реформації відповідно до потреб тогочасного суспільства, яке прагнуло отримати легітимізацію своїх прав та статусу в стосунках із державою. Але ж якщо в період Античності взаємовідносини держави і громадян не обтяжувалися відокремленням суспільних інституцій від державного апарату, то з процесом відчуження публічної влади від суспільства питання упорядкування відносин між ними набуло сенсу.

Однією з найважливіших ознак Нового часу в політико-правовому аспекті став початок упровадження правових обмежень втручання держави в суспільну сферу. Також в цей час розпочався розвиток приватної власності та капіталу, товарно-грошових відносин, механізму захисту прав та свобод як основи для формування інститутів громадянського суспільства. Отже, аналіз концепції взаємодії цих двох суб'єктів буде неповним без аналізу підґрунтя світової філософсько-правової думки епохи Відродження та Реформації.

Неодмінною ознакою цього періоду є розроблення вчення про природне право, що разом з ідеєю суспільного договору і природних прав людини, на думку С. Тимченко, є внеском доби Нового часу в становленні концепції правової держави [224, с. 7].

Так, міркування Т. Гоббса у праці «Левіафан або Матерія, форма та влада держави церковної та громадянської» зводяться до ідеї трактування сутності громадянського суспільства як феномену виокремленого від держави, в якій він акцентує, що перехід від природного стану до громадянського стану дав змогу піддати регулюванню законами та іншими нормами невпорядковані суспільні відносини. Водночас, описуючи цей процес, Т. Гоббс вживає поняття «природне право» (*right of nature*), і розуміє його як лише свободу, а саме: відсутність зовнішніх перешкод, які могли б не дати людині можливості робити те, чого вона прагне для збереження свого життя та досягнення свого розвитку, а також природний закон (*lex naturalis*), який обмежує такі дії для збереження людського життя. Але джерелом цих правил постає її власна індивідуальна природа, яка існує

тільки в її свідомості [30, с. 98]. Суспільні зміни при цьому – це рух до стану, в якому всім громадянам забезпечено захист безпеки їх життя, власності та достатку, що не може надати природний закон.

Таких умов, на думку Т. Гоббса, можливо досягти лише через укладення чітко зумовленого суспільного договору, при якому громадяни добровільно передають усі свої права і свободи під управління держави, «основна мета якої – забезпечення безпеки та більш гідного життя», визнають державну політичну владу і підкоряються її рішенням, унаслідок чого виникають особливі зв'язки між державою та її підданими: «державна стає суб'єктом, відповідальною за дії якого зробила себе значна кількість людей для того, щоб цей суб'єкт міг використовувати силу людей для їх миру та захисту» [30, с. 133].

Тож, на думку філософа, розвиток громадянського суспільства відбувається паралельно із становленням держави, які разом формують систему засобів, що забезпечують упровадження демократичних змін у суспільстві, захищаючи інтереси як суспільства в цілому, так і окремих осіб та їх об'єднань. При цьому цікавою є концепція Т. Гоббса щодо інституційності суб'єктів у цьому процесі. Він розділяє їх на політичні групи, які створюються на основі повноважень верховної влади держави, а також на приватні групи – ті, які створені самими громадянами. При цьому виокремлюються межі їх повноважень – або через грамоту, дану сувереном, або через закон держави [30, с. 174-175], що становить основу сучасних концепцій структури правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави.

Питання розуміння природи відносин між суспільством і владою також започатковане в праці Ж.-Ж. Руссо «Про суспільний договір, або принципи політичного права». На думку мислителя, громадянське суспільство виникло внаслідок формування приватної власності, а держава виокремлена з нього на підставі суспільного договору, метою якого є захист людей від війн, майнових посягань, інших обставин. У цьому договорі передбачено вільний вхід та вихід з асоціацій його членів. Водночас мислитель наголошує на відповідальності та взаємних обов'язках як всього народу, так і індивідів, які, зробивши «акт

асоціації», приймають подвійне зобов'язання: «як член суверена щодо приватних осіб і як член Держави щодо суверена» [206].

Зазначені ідеї Ж.-Ж. Руссо повноцінно можна вважати філософським обґрунтуванням розуміння переваг та цінності сучасних концепцій та компактів між владою і громадою, які ставлять за основу ідеї визнання зобов'язань та потреб різних представників суспільства. У міркуваннях філософа наголошено на особливому статусі держави – добровільному союзи індивідів, що забезпечує ввірені їй межі повноважень, ураховуючи наміри та потреби членів суспільства. Ці ідеї є актуальними для оцінки діяльності державних органів сьогодення у процесі їх реформ у напрямку діалогу з громадянами.

Подальший розвиток філософських думок щодо сутності взаємодії держави та громадянського суспільства можна спостерігати в праці Дж. Локка «Два трактати про врядування». У концепції суспільного договору філософом було зазначено, що внаслідок делегування своїх прав одному верховному уряду, індивіди виходять із безконтрольного природного стану у стан «спільнотворіння», від чого стають більш вільними, оскільки закони держави, які встановлюються через систему представників громадян, є однаковими для всіх і на відміну від законів природи в разі їх порушення можуть бути захищені. У результаті цього започатковуються відносини взаємної відповідальності – «політичне» або «громадянське суспільство».

Одними з основних суттєвих висновків Дж. Локка в зазначеній праці, на наш погляд, також є підкреслення рівності людей як політичних суб'єктів: «коли кожна окрема особа на рівні з іншими людьми стає підданцем тих законів, які вона як частина законодавчої влади сама встановила», а також принцип єдиної дії законів для всіх членів, за яким «... ні для кого в громадянському суспільстві не може бути зроблено виняток із законів цього суспільства» [114, с. 179].

Проаналізовані ідеї щодо механізму відносин між владою і громадянами вбачаються прогресивними, оскільки розкривають ідею народу як єдиного джерела легітимації публічної влади, що співвідносяться з потребами сьогодення щодо збільшення засобів впливу громадськості на державну владу, а також

ставлять перед публічною владою вимоги відповідності її діяльності очікуванням громадян і суспільства.

Отже, у добу Нового часу та Просвітництва було обґрунтовано такі важливі складові взаємодії правової держави та громадянського суспільства, як принцип пріоритету прав людини, визнання народного суверенітету, принцип відповідності законів верховенству права, поділу державної влади та відповідальності її інститутів. Розроблення в цей період у працях мислителів ідеї суспільного договору і природних прав людини започаткувало теорію, згідно з якою громадяни утворюють державу, щоб захистити від свавілля своє життя, свободу і власність, тобто основні цінності громадянського суспільства, і вони ж мають право контролювати виконання нею своїх функцій, що на нашу думку, закладає теоретико-методологічні основи концепції правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави.

Окремою віхою розвитку філософської концепції правової взаємодії влади і суспільства стали роботи представників класичної німецької філософії, у яких все більше прослідковується аналіз різниці в правовій природі між державою та громадянським суспільством як сфери безпосереднього зв'язку між владою і громадянами. Неодмінним підґрунтям до цього слугували суспільно-політичні події у світі, які демонстрували, що після унормування права громадян об'єднуватися в асоціації та брати участь в управлінні державними справами в перших деклараціях і білях про права (Франція, США та ін.) громадянське суспільство отримало свій розвиток у громадських асоціаціях, які почали активно впливати на державне життя.

Так, за розумінням Г. Гегеля, взаємовідносини в громадянському суспільстві формуються передусім у сфері економічної та матеріальної діяльності; за висновками дисертаційної роботи А. Пашкова, «для Г. Гегеля громадянське суспільство – це опосередкована працею система потреб, що ґрунтується на недоторканості приватної власності і загальній рівності індивідів, які завдяки взаємозв'язкам з іншими людьми вибудовують свої смисложиттєві орієнтири щодо причетності до абсолютних цінностей» [143, с. 16].

Найважливіші ж інтереси громадянського суспільства, що охороняються законодавством, судом і поліцією, ведуть за межі цієї сфери – в область держави. Оскільки філософ дотримувався думки, що в громадянському суспільстві всі відносини регулюються не послідовно, а випадково, для подолання протиріч у ньому необхідна держава, метою існування якої є реалізація волі вільних індивідів через свої закони та органи.

Виходячи із сучасного розуміння категорій «громадянське суспільство» і «правова держава», висвітлення їх взаємодії у філософії права Г. Гегеля має беззаперечну наукову цінність, оскільки саме ним був розроблений діалектичний зв'язок «індивід – громадянське суспільство – держава». Маючи прогресивні для свого часу погляди, Г. Гегель не зупинявся на трактуванні цих категорій, зважаючи лише на потреби буржуазного суспільства, він виділяв у них і ознаки, які є основою розвитку суспільства й сьогодні.

Це, по-перше, чітка принципова постановка питання про взаємозв'язок соціально-економічних і політичних сфер громадянського суспільства і держави, наголошення на першочерговому розвитку економічного базису суспільства для «опосередкування потреби та задоволення одиничного за допомогою праці». По-друге, розгляд діалектичного співвідношення індивідуального та суспільного інтересу та наголошення, що «інтерес індивіду не повинен бути відсторонений або пригнічений, а приведений у згоду з загальним, завдяки чому будуть збережені і він сам, і всезагальне» [26, с. 288]. Тож завдяки політико-правовим поглядам філософа розкриваються першооснови правових механізмів взаємозв'язку між державою і громадянським суспільством – складові характеристики цих категорії, їх принципи та цінність, в основу яких покладено інтерес та прагнення індивідів, що, на нашу думку, об'єктивно пояснює першопричини можливих непорозумінь між владою і громадянами в сучасному світі.

Теоретичні аспекти розуміння сутності правових механізмів взаємодії громадянського суспільства та держави відображенні також у філософії І. Канта, учення якого можна вважати своєрідною кульмінацією розвитку теорії природного права в першій його фазі розвитку. Наприклад, викликає інтерес

вживання І. Кантом поняття «правове громадянське суспільство», що, на думку визнаного правознавця К. Неволіна, є однією з основних заслуг І. Канта, оскільки саме через це поняття встановлюється специфічний правовий зв'язок між громадянським суспільством та державою [133, с. 540-541].

За висновками І. Канта, державно-правова реальність повинна містити в собі дві складові: громадянське суспільство як суспільство вільних індивідів та правову державу – специфічну форму організації публічної влади, що визнає та забезпечує верховенство права і не дає громадянському суспільству розвиватися хаотично. Важливим зауваженням у цій теорії є те, що ці два процеси розглядаються І. Кантом як паралельні: розвиток громадянського суспільства та його інститутів неодмінно спричиняє суспільні процеси в напрямі правової держави, а шляхи посилення правової державності завжди починаються зі зміцненням основ громадянського суспільства [71, с. 945].

Зазначені ідеї відкрили нову сторінку в історичному генезисі розвитку взаємовідносин громадянського суспільства та держави, оскільки наукові теорії і подальші практичні кроки демократичних перетворень в країнах світу почали орієнтуватися на головну істину сучасності: два головні суб'єкти суспільно-політичної дійсності будь-якої демократично орієнтованої країни – держава та громадянське суспільство, можуть досягати свого розвитку лише враховуючи процеси, які відбуваються в обох з них, причому першочерговими повинні бути запити та потреби, які формуються в колах громадськості, що об'єктивно показують необхідні вектори розвитку і для держави.

Розглянуті ідеї німецьких філософів знайшли свій подальший розвиток у роботах Р. фон Моля. Спираючись на висновки Г. Гегеля, учений розглядав громадянське суспільство як самостійну структуру в правовій державі, що складається із вільних громадян, які реалізують свої різноманітні права через систему легітимних, незалежних від держави інституцій та для досягнення зазначених цілей можуть взаємодіяти з державною владою. Отже, Р. фон Моль є одним із перших науковців, хто почав цілеспрямовано розглядати громадянське суспільство в його інституційному значенні.

У цілому інтереси громадянського суспільства та держави в роздумах Р. фон Моля представлені як органічне ціле, які впливають одне з одного. Він наголошував, що однієї з найголовніших умов сталого розвитку держави є об'єднання громадськості в організації, метою яких є вирішення соціально-економічних завдань суспільства. Водночас інструментом таких відносин є відкритий та постійний діалог між владою та громадянами [132, с. 261]. Зазначені ідеї видатного суспільного діяча заклали зміст сучасних правових механізмів взаємовідносин держави та громадськості через встановлення як нормативних основ їх формування, так і створення практичних форм їх втілення, в основу яких ставиться відповідальність держави перед благом її громадян, водночас підкреслюючи переваги такої дії для самої публічної влади.

Щодо розуміння сутності правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави у вітчизняній політико-правовій думці, то, спираючись на історичні події, можна стверджувати, що вчення про громадянське суспільство, правову державу та їх правовідносини виникло на території нашої держави в другій половині XIX ст., після проведення буржуазних реформ 60-70-х років. Водночас, на думку сучасних науковців, зокрема Н. Дубас, «більшість видатних вітчизняних мислителів XIX – початку XX ст. були першими історіографами власних поглядів на проблему взаємин громадянського суспільства і правової держави» [57, с. 5].

Серед значної кількості суспільно-політичних творів славетних українських діячів II пол. XIX ст., у яких розкриваються основи концепції взаємодії держави і громадянського суспільства, можна виокремити ідеї, які відображають сутність цього явища в сучасний період. Так, В. Горленко у своїх дослідженнях виявив, що М. Драгоманов відстоював ідеї формування нового, демократичного суспільства, метою держави в якому є реалізація інтересів громадян. Досягнення зазначених цілей філософ бачив у гарантуванні прав на рівність усіх у громадянських правах та обов'язках, свободи слова та друку, свободи товариств та об'єднань, право опору незаконним діям урядовців [35, с. 52-53]. За висновками В. Тимошенка, «розвиток суспільства у вченні М. Драгоманова йде від індивіда до об'єднання

індивідів і далі, до створення національних та світової спілок добровільних об'єднань – громад» [223, с. 40].

Важливими для запропонованого дослідження є погляди М. Драгоманова, зокрема, викладені ним у праці «Переднє слово (до Громади 1878)» щодо інституціоналізації громадянського суспільства. Вчений зазначає, що «народ (велике товариство) має складатися з невеликих громад, об'єднаних на основі спільного інтересу і прагнення до колективного вирішення проблеми» [54]. Слід також погодитись із О. Лотюк, що в роботі «Проект основ Статуту українського товариства «Вольный Союз – Вільна спілка» М. Драгомановим «було запроваджено таку важливу перманентну властивість суспільства, як спроможність здійснення ним самоуправління – місцевого і державного» [119, с. 65]. Тож, М. Драгоманов проголошував, що саме через незалежні громадські інститути реалізується політична та правова свобода громадян, які є проявом їх основних цінностей, що задекларовано у вислові автора: «сила народу – в спілці».

Вагомий внесок у розвиток концепції взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави вніс також С. Подолинський. За висновками наукових розвідок А. Карасевича та Л. Лисенка, ідеалом С. Подолинського було суспільство, у якому народ сам управляє всіма економічними, політичними та культурними справами, формує представницьку адміністрацію органів влади, керівні федеральні органи, створює народні суди і "громадське козацтво" (міліцію). За роздумами вченого, державний ідеал може досягатися через народну федерацію громад, засновану на політичному рівноправ'ї і повному внутрішньому самоврядуванні [72, с. 131-134]. Тобто громада, за С. Подолинським, є втіленням безпосередньої демократії та народного суверенітету, основою та рушійною силою громадянського суспільства та його взаємодії з державою.

Еволюцію концепції відносин між громадянським суспільством та державою на початку ХХ ст. можна прослідкувати також у наукових надбаннях Б. Кістяківського, який розвивав ідею важливості соціальної орієнтації держави, використовуючи поняття «загальне благо», що повинно бути основним орієнтиром та пріоритетом державної політики. У дисертаційній роботі М. Альчук

доведено, що, будучи відомим теоретиком правової держави, учений виокремлював три її основні ознаки: дотримання прав людини; підзаконність державної влади; наявність народного представництва [2], які формують вектори діяльності правової держави, в центрі уваги якої є людина, її права та свободи.

Також Б. Кістяковський одним із перших вітчизняних науковців сформував принцип взаємозалежності правової держави і громадянського суспільства, зокрема через тезу про те, що «правильне справляння державних функцій у правовій державі залежить од самодіяльності суспільності і народних мас» [75, с. 252], що зорієнтувало вчених-послідовників на розуміння правової природи громадських об'єднань та їх статусу у взаємовідносинах із державою.

Вагомий внесок у формування концепції взаємодії громадянського суспільства та держави зробили представники доби національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., серед яких був відомий український учений і політичний діяч М. Грушевський. У його працях, зокрема у відомих статтях «Конституційне питання і українство в Росії», було розкрито важливість легітимізації громадських об'єднань і рухів в усіх основних сферах суспільства, а також їх право «висилання своїх відпоручників до вищих інстанцій адміністраційних і судових, наприклад, як шкільні ради дотепер склалися з відпоручників виборних і іменованих, так само б повинно бути з окружними судами і адміністраційними тілами» [42, с. 368–380]. Ці погляди М. Грушевського виглядають особливо прогресивними та демократично зрілими, оскільки такі представницькі органи громадян в органах держави почали формуватися на території України тільки через століття, що підкреслює їх необхідність та обґрунтованість існування в українському суспільстві вже тривалий час.

Щодо сучасного періоду, то увага науки до взаємодії держави і громадянського суспільства неухильно зростає з 1970-х–1980-х років. Як зазначає В. Співак, причиною цього факту є як прискорення в другій половині ХХ століття процесів глобалізації, так і гостра необхідність ліквідації на терені постсоціалістичних країн ідеологічного і політичного вакууму [214, с. 614].

До того ж, відродження інтересу до громадянського суспільства Н. Леткі пов'язує з подіями авторитарних і тоталітарних режимів Латинської Америки, Південної, Центральної та Східної Європи. Після обмеження будь-якої соціальної активності в цих країнах відбулося «повернення» громадянського суспільства через протестні громадські рухи [46, с. 284]. До того ж, джерелом відродження громадянського суспільства стали й студентські та антивоєнні рухи в Західній Європі та США. Так, Д. Хелд стверджував, що ідеї плюралізму отримали свою повторну активізацію в 1968-1969 рр., під час виникнення Руху проти війни у В'єтнамі, активізації студентських рухів у Європі, пов'язаних із новими лівими, виявлення Уотергейтського скандалу та інших подій [239, с. 279]. Тоді громадянське суспільство та його інститути відчували прагнення повернути діяльність держави під свій контроль.

Феномен відродження громадянського суспільства в теорії та практиці сучасних правовідносин пояснюється низкою різносторонніх чинників: по-перше, історико-політичними подіями в Європі та Америці, а саме – крахом останніх авторитарних та тоталітарних режимів на їх території; по-друге, глибокими глобалістичними змінами структури сучасного суспільства; по-третє, стрімким розвитком і відчутним підвищенням в умовах відкритого суспільства соціальної ролі різноманітних громадських асоціацій і їх об'єднань, що охоплюють усі сфери приватного життя громадян; по-четверте, вдала реалізація в країнах розвинутої демократії економічного розвитку через плідну співпрацю всіх секторів суспільства; по-п'яте, формування нового типу людини – так званого «громадянина світу» з трансформаційним осмисленням сенсу життя, який може і хоче відповідально діяти та впливати на внутрішні й зовнішні процеси в країнах.

Новий погляд на концепцію взаємодії держави та громадянського суспільства пов'язаний передусім з іменами таких західноєвропейських та американських науковців та державних діячів, як Дж. Александер, Е. Арато, К. Гаджиєв, Дж. Кін, Д. Коен, Н. Розенблум, К. Поппер, Ф. Фукуяма, Ч. Тейлор, Д. Хелд, О. Хеффе та ін., які, розробивши нову сучасну теорію демократичних відносин, стали флагманами світової правової та політологічної думки.

Зокрема, Дж. Кін, Е. Арато, Ч. Тейлор та інші дослідники у своїх дослідженнях намагаються проаналізувати зміни, які відбуваються в інститутах громадянського суспільства у зв'язку з розширенням їх функцій, виробляють наукові позиції щодо нових форм соціальної взаємодії, які зумовлені сучасними реаліями розвитку суспільства [5, 68, 256].

Аналізуючи розвиток концепції громадянського суспільства та держави в різних країнах Західної Європи, Ч. Тейлор виокремлює два напрями в його розумінні: течію «л», яка бере початок у середньовічному європейському суспільстві і відображена в теорії природних прав Дж. Локка, зокрема в його твердженні, що людство є дополітична спільнота, отже, суспільство передувало державі, та в його ідеї сприйняття уряду як трасту – уповноваженого і відповідального перед народом органу; а також течію «м», яка розвинулася з ідеї сильного монархічного уряду, що обмежує закон та корпорації-посередники, і була сформульована у працях Ш. Монтеск'є, де закладено теоретичні основи розмежування суспільства і держави [256, с. 210].

Водночас К. Гаджиев одним із перших на пострадянському просторі відзначав, що «громадянське суспільство та правова держава передбачають одне одного» [25, с. 58], тобто громадянське суспільство виникає там, де є правова держава, але остання не може бути збудована без зусиль громадськості та інститутів громадянського суспільства.

Також варто погодитися з М. Денисюком, що «громадянське суспільство виникає разом і поряд з державою, бо ні перше, ні друге не здатні до самостійного, а тим паче взаємовиключного співіснування» [47, с. 18]. При цьому, системний зв'язок держави і громадянського суспільства передбачає, по-перше, реалізацію функціонального підходу до держави; по-друге, усвідомлене ставлення політичних еліт до своєї власної соціальної місії.

Водночас слушною є й думка П. Любченка про те, що «в сучасних розвинутих країнах громадянське суспільство не є простим додатком до економічної системи і тим більше додатком держави». Тому, вважає П. Любченко, уявлення про громадянське суспільство як не про просту

сукупність інститутів, а як про відносно усталену й цілісну систему вимагає виокремлення і вивчення інтеграційного чинника [123, с. 37, 53]. Відомі й інші погляди щодо співвідношення громадянського суспільства та держави.

Варто зауважити, що така різноплановість поглядів є результатом не тільки ускладнень гносеологічного характеру, а й своєрідним відображенням різного історичного досвіду, культурних традицій, у яких відбувалося становлення взаємовідносини держави та громадянського суспільства, а також продовження процесів його формування в глобальному масштабі.

Складність же вітчизняних досліджень у цьому контексті полягає в тому, що в країнах розвиненої демократії інститути громадянського суспільства формувалися протягом кількох століть під впливом становлення капіталістичних відносин із відповідними складовими (особиста свобода, приватна власність, парламентаризм, правова держава), у країнах же Центральної та Східної Європи відродження інститутів громадянського суспільства, на думку сучасних дослідників, щойно розпочалося [149, с. 307].

Попри те, зазначений напрям дослідження через його практичну та теоретичну цінність викликає інтерес у багатьох представників юридичної та інших суміжних наук. Аспекти вивчення питання взаємодії громадськості з державою у вітчизняних дослідників сучасності мають декілька напрямів.

Один із векторів дослідження цього питання стосується безпосереднього вивчення еволюції ідеї громадянського суспільства та правової держави на різних етапах історії, які є актуальними в умовах сьогодення, що, зокрема, відображено в працях А. Колодія, А. Пашкова, Т. Розової, В. Тимошенка [77, 143, 204, 223].

Інший важливий напрям досліджень стосується вивчення правової природи та особливостей взаємодії визначених інститутів громадянського суспільства з державою, зокрема у роботах О. Зайчука, Н. Оніщенко, О. Петришина, В. Цвиха і ін. [62, 63]. Заслужують на увагу й останні дослідження проблем теорії держави і права щодо аналізу інститутів громадянського суспільства (громадських організацій, ЗМІ, юридичних клінік) та їх правових ознак в умовах сьогодення в дисертаційних роботах Н. Дубчак, А. Мерник, Л. Погорілої.

Безпосередній розгляд сучасних правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави охоплює, по-перше, дослідження загальних теоретико-методологічних основ цього питання, зокрема у роботах В. Бабкіна, С. Бобровник, С. Гусарева, Т. Дідича, О. Лотюк, П. Рабіновича, О. Скрипнюка ітн. [14, 43, 51, 115, 147]; по-друге, аналіз сутності інститутів громадянського суспільства та їх взаємодії з державою в межах політичної системи суспільства в нових соціополітичних умовах у працях М. Бойчука, В. Горбатенко, М. Денисюка, С. Дроботова, В. Медведчука, В. Костицького, І. Кресіної, Ф. Рудича, В. Федоренка і ітн. [17, 47, 56, 103, 115, 149, 235].

Вагомий внесок для аналізу зазначених питань внесли і дослідження представників науково-експертного середовища і громадськості. Це, наприклад, дослідження О. Віннікова, А. Красносільської, М. Лациби, В. Яблонського [60, 111, 202, 250] які охоплюють назрілі практичні питання взаємодії між громадськістю і державою та пропонують шляхи їх вирішення. Подібні дослідження, на наш погляд, рецепіюють європейську практику оприлюднення та наукового обґрунтування громадської думки через науково-популярні видання.

Водночас аналіз вітчизняної наукової літератури засвідчує, що, незважаючи на значне розмаїття поглядів і думок на взаємодію держави і громадянського суспільства, найбільш характерною рисою для процесу державно-громадських відносин у сучасній Україні, як і в інших країнах, що перебувають на шляху демократичного розвитку, є проблема досягнення необхідної рівноваги між функціями державного впливу на громадянське суспільство та механізмом соціального контролю громадян за державою. Вирівнювання такого балансу, за багаторічними висновками вчених і практиків, дозволяє уникнути неприпустимих ситуацій у країні – урізання або громадських свобод, або авторитету держави та його впливу на суспільство.

Тому в запропонованому дослідженні виявлено відмінності, але не розмежовано державу та громадянське суспільство і встановлено, що вони є рівноправними учасниками правової взаємодії в процесі державо- і правотворення,

у яких вони володіють правом використовувати свої інститути як інструменти впливу один на одного.

Ідеї ж розгляду механізмів взаємодії цих суб'єктів через або одержавлення громадянського суспільства та його інститутів або, навпаки, через поглинання інститутами громадянського суспільства функцій держави, видаються суперечливими, оскільки такі концепції унеможливають процес взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави задля реалізації та захисту основоположних прав і свобод людини, утвердження верховенства права, розбудови правової держави і забезпечення гармонійного буття відомої тріади – «людина – суспільство – держава».

У цьому сенсі слід погодитись із О. Скрипнюком, який зауважує: «Зв'язок між громадянським суспільством та державою ніколи не може перетворюватись на їх тотожність... жодний із цих елементів не повинен бути спроможним поглинути інший, оскільки як варіант поглинання держави громадянським суспільством, так і протилежна йому альтернатива, коли держава асимілює громадянське суспільство, мають своїм наслідком зникнення демократії та руйнацію того, що описується поняттям правової держави» [209, с. 206].

Прикладом наслідків таких станів суспільного розвитку є позиція М. Бойчука, який у своєму монографічному дослідженні визначив ознаки дезорганізації взаємодії держави і громадянського суспільства: а) держава не є чітко вираженим суб'єктом управління та розвитку, не сформувала справжньої стратегії розвитку, яку б зрозуміла й ухвалила більшість населення; б) державне управління не є системним, наслідує алгоритми діяльності «пожежної команди», вирішуючи будь який рівень складності завдань засобами оперативного реагування; в) «середній клас» є аморфним, дезорганізованим і вилученим із реальних механізмів управління та розвитку; г) більшість громадян пасивні і політично, і соціально, що ускладнює самоідентифікацію особистості [17, с. 37]. На думку цього вченого, «теоретично держава і громадянське суспільство використовуються як елементи соціального організму країни, у дискурсі якого їх дія залежить один від одного, але є межа, виходячи за яку вони починають

протидіяти один одному. Тому відтворити механізм цієї взаємодії означає визначити параметри, порушувати які неприпустимо» [17, с. 21-22].

Звичайно, існування та розвиток «громадянської системи суспільства», яка має свої особливі функції та важелі впливу на публічну владу, є своєрідним показником рівня розвитку держави та її режиму, тому потребує від неї відповідної правової орієнтації. Функціонування таких сильних інститутів громадянського суспільства є не завжди вигідним для держави та органів державної влади. По-перше, вони складають конкуренцію багатьом державним органам, оскільки можуть надавати більш якісні публічні послуги населенню. По-друге, їх функціональне призначення завжди пов'язане із захистом громадських прав та інтересів, тому доволі часто передбачає суперництво з державою. Тому, для того, щоб держава розвивала правовий статус громадських об'єднань, вони повинні представляти для неї відчутний інтерес. Передусім це стосується економічного потенціалу громадянського суспільства. Практика розвинених демократичних держав засвідчує, що на етапі отримання свого вагомого правового статусу, інститути громадськості, зазвичай, мають уже значний економічний й інтелектуальний ресурс, тому можуть перебувати в правовідносинах з державою як рівноправні партнери, які мають спільні цілі й ресурси для їх досягнення.

Прикладом зазначеного можна вважати тенденцію, яка сьогодні домінує в західноєвропейських країнах щодо деконцентрації влади у сфері надання публічних послуг населенню. Це питання стало предметом дослідження А. Кудряченко, за висновками якого суть цих реформ полягає в скороченні впливу держави в соціальній сфері та залученні до реалізації соціальних послуг представників «третього сектору», які демонструють значні переваги в такій діяльності через притаманні їм специфічні якості – мобільність, наближеність до адресата допомоги, незалежність в оцінці поточних питань тощо, що сформувало відповідні типи взаємовідносин інститутів громадянського суспільства та держави, а також стратегій державної політики [148, с. 343-347].

Тож, залучення інститутів громадянського суспільства до виконання певних функцій держави в країнах розвиненої демократії є вже доволі сталим явищем,

успішне впровадження якого залежить і від економічної спроможності громадських інституцій перейняти частину таких повноважень, оскільки така діяльність для більшості з них і є метою їх створення, і від позиції держави щодо готовності передати свої особливі привілеї, яка в більшості країн Центральної та Східної Європи, в тому числі в Україні, ще демонструється як негативна.

Але останніми роками спостерігається, що більшість політичних лідерів, навіть в країнах з несталими демократичними традиціями, демонструють напрям політичного курсу, за яким держава досягає свого розвитку як ефективна політична організація через функціонування та розвивиток системи різних соціальних домовленостей. Водночас кожен суб'єкт соціального організму країни має дотримуватися обов'язків та виконувати властиві йому функції. Цей процес передбачає, що різні економічні, політичні, ідеологічні інститути повинні пристосовуватися одна до одної з метою подолання соціальних конфліктів. За влучним висновком вітчизняних науковців, «взаємне пристосування є невід'ємним елементом ефективної діяльності соціальної організації, без якого облаштування життя в суспільстві і в державі неможливе за визначенням» [149, с. 56].

Для досягнення цієї мети сучасне управління в усіх сферах демократичної правової, соціальної держави повинно базуватися не на принципах централізованої ієрархії та підпорядкуванні, а на становленні конструктивної співпраці між державною владою й інститутами громадянського суспільства, яка відбувається щодо питань перетинання державних і громадських інтересів. За думкою О. Бабкіної, «держава має бути відповідальною за розвиток соціальної кооперації, ... за протидію сили, що загрожує руйнуванню «соціальної солідарності» [6, с. 6].

Зазначене вище пояснює актуальність того, що основна мета запропонованого дослідження спрямована не на виявлення відмінних рис двох суб'єктів соціуму – держави та громадськості, а на подальше обґрунтування ідеї щодо важливості їх взаємодії на інституційному рівні, що забезпечує захист законних прав людини, утвердження демократії та верховенства права, а також необхідності дослідження доступних і дієвих механізмів для зазначеної співпраці.

При цьому через багатоманітність суспільного життя, принцип якого закріплений у ст. 15 Конституції України [99], а також різноманітність правової природи інститутів громадянського суспільства та характер їх зв'язків із державою та її органами такі механізми є множинними. Інститути громадянського суспільства взаємодіють із державою через політичні, економічні, соціальні, морально-етичні, психологічні, духовно-релігійні та інші регулятивні механізми, виконуючи при цьому соціальні функції, необхідні для утвердження та реалізації конституційних прав і свобод людини та громадянина. Найважливішими із них є правові механізми взаємодії інститутів громадянського суспільства з державою, унормовані чинним законодавством.

При визначенні правових механізмів взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства в дослідженні передусім розглянуто сутність поняття «механізм», яке, зокрема, наведено М. Моїсєєвим у праці «Людина і ноосфера», де він відзначає, що «вимовляючи слово механізм, ми маємо на увазі деяку сукупність логічних зв'язків, процедур, змін, визначальних для виникнення в тій чи іншій еволюціонуючій системі» [131, с. 43]. Також «Сучасний тлумачний словник української мови» так розкриває термін «механізм»: 1) внутрішня будова, система чогось; 2) сукупність станів і процесів, з яких складається певне явище [219, с. 365]. У вузькому розумінні, правовий механізм також традиційно тлумачиться, як сукупність логічних зв'язків між суб'єктами, які встановлюються в межах правового поля; як система суб'єктів і правових зв'язків між ними, покликаних забезпечити реалізацію певної мети; як множина взаємодіючих між собою в правовому полі суб'єктів, наділених визначеною правосуб'єктністю та діючих у межах певних процедур тощо.

На думку В. Ладиченко, формами правової взаємодії держави й інститутів громадянського суспільства в умовах сучасних трансформацій можуть бути: а) взаємна цілеспрямована дія держави та інститутів громадянського суспільства із метою ефективного і якісного виконання ними своїх завдань і функцій; б) взаємодопомога суб'єктів у правовій формі; в) взаємний контроль держави й інститутів громадянського суспільства, зокрема силами правозахисних

організацій, уповноваженого з прав людини; г) участь громадян в здійсненні державної політики через вибори, засоби масової інформації, громадські контролюючі органи; г) співпраця щодо адаптації до реальних умов розвитку різних форм власності; д) діяльність щодо вирішення внутрішньодержавних соціальних проблем та проблем глобального характеру [110, с. 33].

Правовим механізмам властиві такі спільні сутнісні ознаки, як: а) історичний характер розвитку: починаючи з права громадян на участь в управлінні державними справами в XVIII ст. - до сьогодення; б) правозахисний характер; в) функціональна зумовленість, взаємозв'язок із реалізацією основних функцій громадянського суспільства та держави; г) позитивне закріплення в чинному законодавстві та міжнародному праві; г) нормативна визначеність змісту, методів, форм і процедур реалізації; д) усталений взаємозв'язок нормативно-правових і інституційних складових; е) гарантованість з боку держави тощо.

Також важливо, що генеза механізмів взаємодії громадянського суспільства та держави є довготривалим правовим процесом, розвиток якого залежить від багатьох чинників: починаючи від форми держави, в якій він відбувається, закінчуючи рівнем правової культури громадян, як членів громадянського суспільства, на час надання їм визначених прав та обов'язків у цьому процесі. Такі показники створюють помітні наслідки взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави. Це демонструє й прикладі багатьох держав світу, які при відносно рівних економічних та політичних умовах свого розвитку, досягали зовсім протилежних успіхів демократичного розвитку після проведення реформ в питаннях взаємовідносин держави з громадськістю.

Можна припустити, що повноцінний та дієвий процес правової взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави, виходячи з логіко-семантичного та системно-функціонального аналізу його структури, складається з двох основних аксіологічних та процедурних векторів: правотворчого та правозастосовного.

Напрямок правотворення – тобто процес формування юридичних норм, що починається з визначення державою певних суспільних відносин, усвідомлення

необхідності їхнього правового регулювання, формального закріплення і державного захисту юридичних приписів [62, с. 320], є визначальним моментом початку легітимних відносин між інститутами громадянського суспільства та державою. Реалізуючи цей напрям своєї діяльності, держава вирішує, що певні відносини є вигідними або необхідними для її успішного розвитку, тому виявляє бажання взяти їх під свій патронат. Отже, через реалізацію функції правотворчості та правозакріплення державою формується певний нормативно-правовий механізм взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави, який є системою правових норм різних видів і порядків – конституційних, адміністративних, кримінально-правових, міжнародних і ін., а також матеріальних і процесуальних, які надають цим відносинам легітимний характер і правовий захист.

Правозастосовний напрям діяльності держави у відносинах з громадянським суспільством та його інститутами передбачає реалізацію ціма суб'єктами їх правосуб'єктної діяльності, спрямованої на утвердження та захист прав і свобод людини та демократизацію суспільного життя. Щодо цього етапу українська дослідниця Е. Олефіренко вважає, що його вдалий розвиток залежить від таких кроків: обмеження права органів державної влади конкретизувати норми законів про права громадян та їх гарантії; підвищення якості змісту нормативних актів органів державного управління, їх систематизації та кодифікації, своєчасне приведення у відповідність до нових законодавчих актів; поліпшення процедури підготовки, прийняття та опублікування нормативних актів, які пов'язані з реалізацією прав і свобод громадян; законодавчого визначення порядку опублікування таких актів у джерелах, найбільш доступних населенню [135, с. 11].

Проте, навіть за умови вдосконалення нормативно-правового механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави, правові норми виконують своє соціальне призначення тільки якщо вони знаходять практичне втілення в суспільних відносинах через діяльність чи поведінку спеціально уповноважених суб'єктів, тобто у процесі правореалізації. Тому етап правозастосування і правореалізації, який визначається в теорії права як процес фактичного втілення норм права в суспільних відносинах через правомірну

поведінку соціальних суб'єктів, що здійснюють належні їм юридичні права та обов'язки [62, с. 360], є другою, необхідною складовою правових відносин інститутів громадянського суспільства та держави, яка характеризується формуванням та практичним втіленням необхідних організаційних форм взаємодії зазначених суб'єктів, через які досягаються різноманітні цілі їх двосторонньої діяльності.

Сутність правозастосування П. Рабінович установлює як «здійснювану компетентними органами державної влади та уповноваженими на це громадськими об'єднаннями організаційно-правову діяльність, результатом якої є встановлення піднормативних, формально обов'язкових індивідуальних правил поведінки персоніфікованих суб'єктів» [21, с. 286].

Тобто механізм застосування встановлених норм права щодо взаємодії органів державної влади та представників громадськості передбачає функціонування системи організаційної співпраці в різних формах та засобах, які забезпечують цей процес в практичному сенсі: двостороннє обговорення та консультації щодо питань суспільного значення, робота в органах колегіальної діяльності, механізм взаємної відповідальності та контролю тощо. Цей етап можна назвати найбільш гнучкою та дієвою частиною правового механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави, оскільки його функціонування та успіх залежить тільки від активності та відповідальності обох суб'єктів, які повинні створювати такі форми співпраці, які, по-перше, є зручними та актуальними для них і, по-друге, наповнені соціально корисною діяльністю.

Визначивши основні правові форми та характеристики, правові механізми взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави можна визначити як взаємоузгоджену систему різнопорядкових нормативно-правових, організаційно-правових та інших юридичних механізмів, які цілеспрямовано забезпечують усталені доктринальні (ідеологічні), предметні, функціональні та системно-структурні зв'язки між громадянським суспільством в особі його інститутів і державою в особі її уповноважених органів з метою захисту законних інтересів, прав і свобод громадян та легітимації державотворчих і правотворчих процесів.

Відповідно, взаємодія інститутів громадянського суспільства та держави є історико-політичним глобальним явищем, що відображає багатовікові прагнення людства досягнути досконалішої форми співжиття вільних людей, у центр уваги якої поставлена з одного боку особа в усіх її виявах (як політична та соціальна істота, яка потребує умов для своєї реалізації) а з іншого боку – держава (певна форма політичної організації), яка забезпечує ці потреби з максимальним урахуванням й об'єктивними можливостями в певний історичний період.

Здобутки загальної теорії права засвідчують, що сутність дієвої взаємодії держави та громадянського суспільства залежить від рівня демократичного розвитку як держави, яка повинна відмовитися від своєї монопольної позиції та централізованого управління в процесі державо- і правотворення, так й інститутів громадськості, які, набуваючи правового статусу як суб'єкти управління та контролю, повинні мати рівень свідомості та культури, які відображають найвищі цінності людського розвитку, а також сформований економічний базис.

Визначення двох найважливіших етапів та складових правового механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави – нормативно та організаційно правового, формує цілісне уявлення для дослідження цього явища на практичних відносинах, дозволяє здійснити аналіз розвитку його основних етапів в Україні та виявити необхідні умови для його подальшого вдосконалення.

1.2. Методологія дослідження правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави

Загострення соціально-економічних та політико-правових процесів в Україні та світовому дискурсі загалом актуалізують вагомість наукового аналізу розгляду всіх чинників взаємодії між державою та громадянським суспільством. Досвід швидких та необґрунтованих кроків усе більше дає розуміння того, що реформування політичної системи суспільства з метою її ефективного функціонування на основі передових гасел демократії може втілитися в життя безболісними для країни засобами лише за умов належної

об'єктивної оцінки та передбачення його процесів експертами як практичної, так і наукової сфери. Приклади непослідовної державної політики щодо ведення соціального діалогу в Україні вказують, поміж інших чинників, на недостатню розробленість, впровадження та вплив наукових доробок на суспільні процеси в країні. Водночас цінність та актуальність наукового аналізу значною мірою залежить від його методологічного обґрунтування.

Однак факти прискорення змін, які пов'язані з глобалістичними каталізаторами, зокрема й щодо взаємодії громадянського суспільства та держави, потребують переосмислення попередніх досліджень питань їх взаємовідносин й обґрунтування новітнього методологічного інструментарію, так як проблеми, які нині постали перед світовою спільнотою, а саме – деструктивна діяльність Ісламської держави, загострення воєнних конфліктів на території Сирії та Україні, міграційна криза в ЄС, нові епідемії планетарного масштабу та інші прояви глобальних криз, обумовлюють потребу у використанні як окремими державами, так і міжнародними спільнотами потенціалу громадянського суспільства та його інститутів.

Отже, можна констатувати, що питання методологічних засад дослідження правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави є актуальним та потребують відповідного доопрацювання. Також, як і в будь-якому теоретичному дослідженні, воно є першочерговим етапом, який формує вектор наукового пізнання та потрібні засоби для досягнення його мети.

Важливість етапу обґрунтованого вибору методів аналізу для систематичного вивчення подій, явищ та категорій, пов'язаних із предметом та об'єктом дослідження, доводить значна кількість робіт, присвячених питанням науки методології (В. Бабкіна, С. Гусарева, Д. Керімова, А. Козловського, М. Козюбри, Р. Лукича, А. Машкова, В. Погорілко, П. Рабіновича, В. Селіванова, Н. Тарасова, Г. Хакіна та ін.), що свідчить про багатоаспектність функцій методології та важливість їх втілення в процесі наукового пізнання.

Щодо інтерпретації самого поняття «методологія», то передусім його визначають як вчення про метод [237, с. 374]. Водночас термін «метод» (з грец. Methodos) означає – шлях дослідження, пізнання, тому його сприймають як засіб досягнення наукової мети, сукупність прийомів теоретичного або практичного опанування дійсності та організованої людської діяльності. Через те, за словами М. Хилько, методологію можна визначити як вчення про способи побудови й організації теоретичної і практичної діяльності людини, а також шляхи її пізнавальної діяльності [242, с. 453].

Також, на думку багатьох учених, методологію дослідження варто розуміти як систему методів, прийомів і засобів наукового пізнання, які в сукупності становлять комплекс історично сформованих напрямів і форм раціонального мислення, що приводять дослідників від припущення до істини, від явища до сутності, від одиничного до узагальненого [13, 73].

Із цього потрактування стає зрозумілим, що методологія є загальнонауковим феноменом, яка з одного боку функціонує ізольовано від системи науки, а з іншого – є складовою частиною кожної наукової галузі. Отже, за висновками Д. Керімова, методологія – явище інтегральне, що складається з системи компонентів: загальних та спеціальних теорій й концепцій, законів і категорії філософії та логіки, загальнонаукових та спеціально-наукових методів дослідження та інших складових, головним завданням якого є забезпечення теоретичної і практичної діяльності певною програмою пізнання правової дійсності [73, с. 60-61].

Досліджуючи методологію науки саме в правознавстві, Ю. Шемшученко та О. Скрипнюк зазначають, що методологія є вченням про методи та їх систему, а також принципи їх застосування при дослідженні різноманітних явищ державно-правової дійсності, що складають предмет певної галузі юридичної науки. Водночас, оскільки сучасна юридична наука перебуває в пошуку універсального методологічного інструментарію пізнання правової реальності, зазначене питання залишається одним із пріоритетних напрямів вітчизняних правових досліджень [248, с. 19].

Дослідник питань методології права Р. Лукич висвітлив суть цього явища як «виявлення методів права, демонстрація сфери їх застосування та досягнутих результатів, встановлення взаємозв'язку між ними та іншими явищами, пояснення процесу їх розвитку та встановлення ефективності» [122, с. 30].

Однак А. Омельченко наголошує, що в жодній із наук немає властивих лише цій науці методів, адже в кожній із них містяться елементи методів інших наук. [136, с. 6]. Так, за висновками сучасного дослідника методології Г. Дубова, «українській юридичній науці на сучасному етапі її розвитку притаманний насамперед філософсько-методологічний плюралізм, який передбачає можливість формування методології, виходячи із різних гносеологічних та онтологічних основ» [58, с. 50].

Справді, сучасні соціальні процеси, зокрема й правові, характеризуються як багатоаспектні й не можуть відбуватися без впливу інших сфер суспільства, тож їх аналіз повинен мати комплексний характер. Як методологічний елемент та науково-організаційний принцип правового пізнання, комплексність відображає цілісність правової реальності, взаємозв'язок і взаємозалежність усіх її компонентів та властивостей [249, с. 6].

На наш погляд, оперування різними методами в правознавстві дозволяє досягти об'єктивності дослідження, враховуючи вплив внутрішніх та зовнішніх соціальних індикаторів на певне правове явище або категорію, чим забезпечується поглиблене пізнання процесів правової дійсності. Адже дуже поверхневим є розгляд, наприклад, прогалин у законодавстві з певного питання як суто технічної правової проблематики. Цей факт, без сумніву, пов'язаний із політичними, соціальними, міжнародними та іншими чинниками. Без їхнього аналізу «уявлення юристів про об'єкт свого пізнання буде грубою абстракцією, що істотно спрощує реальну картину» [43, с. 150–151].

Щодо питання структури методології, то в наукових колах воно вирішується по-різному. Основна відмінність у поглядах учених в основному стосується класифікації методів, а також інших складових методології, що свідчить про складність цього питання. Але, незважаючи на це, в галузях

сучасної юридичної науки, зокрема і в теорії держави і права, є класичний підхід, за яким структура методології дослідження повинна мати кілька рівнів, основними з яких є такі: діалектико-світоглядний, що визначає основні напрями та загальні принципи пізнання в дослідженні (вищий рівень); загальнонауковий (міждисциплінарний), який використовується під час пізнання особливої групи однотипних об'єктів предмету дослідження (середній рівень); конкретно-науковий – застосовується у процесі пізнання специфічних рис певного об'єкта (нижчий рівень); а також перехідний рівень від пізнавально-теоретичної до практичної діяльності, що висвітлює загальні шляхи та форми впровадження результатів теоретичних досліджень у практику. Водночас між цими рівнями методології повинен завжди бути органічний зв'язок, залежність і підпорядкованість [73, с. 85-86].

Варто також зазначити, що під час наукових досліджень того чи іншого явища комплексно використовують різні методи, що передбачає визначення їх послідовності та сполучення. Так, у роботі С. Гусарєва та О. Тихомирова вказано, що в процесі пізнавальної та практичної діяльності використовуються різноманітні методи, які в цілому поділяються на: загальні методи вищого (філософського) рівня, який містить закони діалектики та формальної логіки; загальнонаукові методи, які використовуються всіма науками та поділяються на теоретичні та емпіричні; приватно наукові методи, що використовуються групою наук; а також спеціальні методи, які використовуються певною наукою [43, с. 80-96]. Іноді один метод є передумовою для використання іншого методу, унаслідок чого складається ціла система послідовних цілеспрямованих дій, які, за словами вчених, об'єднуються поняттям «дослідницька діяльність» [43, с. 72].

Зазначений методологічний підхід виявляється, за нашою думкою, досить конструктивним для правових досліджень, оскільки, по-перше, аналіз складових понять відбувається відповідно до загальних принципів пізнання, формальної логіки та філософування, по-друге, сприйняття правових явищ передусім як соціальних феноменів дає можливість їх поглибленого розуміння

та аналізу, по-третє, акцент на суто юридичному підході дослідження наголошує на специфіці предмета та об'єкта правового пізнання, виявляє особливості в закономірності його розвитку та змін.

Водночас В. Федоренко зазначає, що «методологія повинна бути не як самоціль чи обов'язковий атрибут відповідної галузевої науки, а стати універсальним інструментарієм для пізнання та розуміння теоретичної доктрини і практики; бути повсякчасно в нагоді і для вчених, і для правознавців-практиків» [234, с. 72]. Ця теза видається особливо актуальною щодо предмету дослідження запропонованої дисертаційної роботи.

Варто зауважити, що категорія правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави, незважаючи на активне практичне втілення його форм уже тривалий час, сьогодні ще не отримала потрібного теоретичного обґрунтування. Для досягнення мети комплексного аналізу правової природи, основних ознак та форм зазначеної категорії, необхідним кроком є визначення та застосування групи методів, за допомогою яких можна вирішити поставлені завдання. За висновками професора С. Бобровник, особливого значення методи набувають для дослідження категорій, які є не лише теоретично, а й практично значущими [15, с. 262].

Вагомим чинником для формування та впровадження сучасного методологічного інструментарію в дослідженні сутності правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави, їх ролі в процесі державотворення сучасної України є збільшення вагомості соціальної ролі інститутів громадянського суспільства, що в останні роки стає все більш помітним. Передусім особливого значення набуває реалізація їх функцій в правозастосувальній діяльності, що потребує виявлення та розвитку результативних моделей співпраці громадськості з органами державної влади в назрілих для суспільства питаннях: надання волонтерської допомоги військовим і вимушеним переселенцям, проведення суспільних реформ, зокрема запобігання та протидії корупції тощо. Тому варто зауважити, що якщо методологія досліджень правової держави та громадянського суспільства

ще десять років назад виконувала свою функцію передусім для формування теоретичних основ цих понять та їх складових, то сучасне методологічне підґрунтя правовідносин громадянського суспільства та його інститутів з державою повинно, за нашою думкою, бути передусім практико орієнтованим.

Застосування певних методів при дослідженні зазначеного об'єкта та предмета дослідження повинно обґрунтовуватися також їх специфікою. По-перше, явище правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави у своїй основі має складні соціальні та правові зв'язки, особливий суб'єктний склад та предмет відносин. Його становлення та розвиток завжди відбувається залежно від багатьох суспільних процесів, які, попри все, ще й мають дворівневий суб'єктний склад в особі органів держави та інститутів громадянського суспільства, які визначаються розрізненістю за метою та формами своєї діяльності. По-друге, стан розвитку предмета дослідження відображає загальний рівень демократичних, економічних та правових показників у країні, що підкреслює його особливу правову цінність та складність в його оцінці. По-третє, поліаспектність досліджуваного явища відображена в специфіці його функціонування в певних сферах суспільства, які поєднують як загальні тенденції суспільного розвитку країни, так і особливі умови та закономірності його реалізації, прикладом чого є освітня сфера.

Окреслена специфіка досліджуваного об'єкта та основні положення застосування методології сучасної юридичної науки обґрунтували використання як сукупності загальних теоретичних принципів наукового пізнання, методів та способів, за допомогою яких розкриваються загальні характеристики правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави, так і спеціальних методів пізнання, що робить методологію дисертаційної роботи множинною та комплексною та містить наступні методологічні складові.

Об'єкти і явища, пов'язані з процесом функціонування правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави, виявлено та проаналізовано в дисертаційному дослідженні через своєрідні

філософсько-світоглядні підходи, які «формують наукову позицію дослідника, забезпечують ґрунтовну оцінку відповідних явищ та процесів, спрямованість дослідження на отримання певного результату» [220, с. 17]. При застосуванні емпіричного підходу аналіз охоплював безпосередньо об'єкт дослідження – взаємодію інститутів громадянського суспільства та держави, який відбувався через спостереження його в практичній сфері (законопроектній діяльності, реформуванні суспільних сфер тощо). При застосуванні раціонального підходу вивчено абстрактні уявлення про складові об'єкту дослідження – теоретичні основи поняття громадянського суспільства, правові характеристики сучасної держави та вектори її розвитку, взаємозв'язок з іншими категоріями (правом, демократією, освітою). Отже, висновки дослідження спираються на спостереження, узагальнення і виявлення закономірностей розвитку правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави і як теоретичних категорій, і як упроваджених у практиці явищ, що свідчить про їх комплексність та об'єктивність.

Оскільки в методології юридичного пізнання особливе місце займають методологічні принципи як вихідні оціночні установки, з метою отримання повноцінної інформації в ході виконання дисертаційної роботи було використано низку як загальнонавчаних наукових принципів, так і тих, які відображають сутність, зміст та особливості постпозитивістської методології: принцип деідеологізації та свободи наукових досліджень, усебічності, системності, історизму, детермінізму, герменевтики, феноменології, формальної логіки, об'єктивності тощо.

Так, завдяки принципу всебічності, сутність якого виявляється в застосуванні комплексного підходу до аналізу державно-правових явищ, ці явища досліджуються у взаємозв'язках з іншими суспільними процесами, наприклад економікою, політикою, освітою. Дотримання цього принципу є, за нашою думкою, необхідною умовою для аналізу такого складного структурного явища, як правові механізми взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави, оскільки їх формування та розвиток відбувається в усіх сферах життя

суспільства в єдності та протиріччях суспільних процесів та зв'язків, що повинно бути враховано при їх оцінці.

Дотримання в дослідженнях принципу історизму передбачало розгляд державно-правових явищ не лише з огляду на їхній нинішній стан, а й із позицій аналізу їх характеристик у минулому і передбачення в майбутньому, що дозволило виявити логіку та етапність процесу становлення та розвитку правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави, зрозуміти їх історичну ретроспективу.

Також у методології дослідження було приділено увагу принципу комплексності, який виражає міждисциплінарний підхід, оскільки право – це і юридичне, й соціокультурне, й психологічне, й історичне явище [232, с. 42-55].

Водночас були враховані властивості постпозитивістського типу праворозуміння, а саме – визнання принципу багатоманітності та різновимірності типів розуміння правової реальності, свідоме ігнорування таких ілюзорних цілей, як пошук «єдиних правильних принципів і методів» розуміння сутності та змісту правових явищ тощо [234, с. 23-24], що дало можливість сформулювати авторський погляд на зазначену проблематику.

Особливе місце в структурі методології юридичних досліджень займають логічні прийоми (індукція і дедукція, аналіз та синтез, абстрагування, порівняння, класифікація та інші), які є певними операціями, заснованими на законах логіки, та застосовуються для всебічного теоретичного пізнання державно-правових явищ.

На думку М. Терещук, використання таких логічних прийомів, як індукція та дедукція, для яких у першому випадку характерний шлях пізнання явищ, у ході якого здійснюється перехід від окремих фактів до загальних положень, а в іншому – навпаки, коли висновок щодо будь-якого елемента множини робиться на основі загальних властивостей цієї множини, є основоположним в дослідженні [222, с. 93].

Подібну функцію для досягнення цілей у роботі виконували також аналіз – уявне розподілення цілісного предмета на складові частини (компоненти,

властивості тощо) з метою його вивчення, а також синтез – поєднання виокремлених частин (ознак, властивостей) предмета в єдине ціле [73, с. 81].

Отже, за допомогою прийомів індукції та дедукції, аналізу та синтезу був вивчений досвід взаємодії об'єднань громадян з державою в особі її органів, сукупність нормативно-правових актів, які регулюють їх діалог, а також практичні форми його втілення, на основі чого були сформовані дефініція та правові характеристики категорії «інститут громадянського суспільства», також поняття та складові нормативно-правового та організаційно-правового механізмів взаємодії держави та громадськості.

Філософською основою теорії держави і права є діалектика як один із методів філософії, згідно з яким будь-яке явище перебуває в процесі зміни, розвитку, в основі якого є взаємодія (боротьба) протилежностей. Як відзначає М. Костицький, «діалектичний метод, який базується на раціональному пізнанні предмета в єдності його протилежностей, розкриває істинну суть предметів та явищ» [104, с. 7].

Відповідно до зазначеного методу державно-правові явища повинні розглядатися в науці в динаміці їх розвитку та постійного впливу на них як внутрішньодержавних, так і глобалізаційних процесів. Тож, на всіх етапах дисертаційного дослідження застосовано такі закони діалектики. Закон переходу кількісних змін у якісні, зокрема, застосовано при дослідженні актів законодавства, які регулюють питання правового статусу незалежних громадських об'єднань та у своїй кількості формують нормативно-правовий механізм взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави. Також його сутність була доречною при аналізі впливу громадської активності на прийняття державно-правових рішень тощо. Закон єдності й боротьби протилежностей застосовано при аналізі цілей та інтересів двох суб'єктів – держави та інститутів громадянського суспільства, а також процесів централізації та децентралізації управління в основних сферах суспільства. Закон заперечення заперечення виконував свою функцію в дослідженні при виявленні в чинній правовій системі прикладів побудови відносин держави з

громадськістю як через стару модель управління, так і через елементи нового вектора демократичних відносин.

У цілому використання діалектичних законів у єдності сформували позицію автора щодо соціально-правових основ взаємодії органів держави та інститутів громадянського суспільства, які мають переважно протилежні інтереси у своїй діяльності, допомогли розкрити цінність цього процесу для обох сторін, а також об'єктивну необхідність його розвитку з урахуванням політичних, економічних, правових, соціальних та інших процесів, які відбуваються в глобалістичному світі.

Вагому роль у методології дослідження відведено загальнонауковим методам, а саме: системно-структурному, функціональному, порівняльному, синергетичному, історичному тощо, що застосовуються всіма науками, зокрема і теорією держави і права, і які призначені для використання відносно різноманітних предметів досліджень.

Так, основою системно-структурного методу є положення, що будь-яка система – це цілісна сукупність елементів, взаємодія яких створює такі якості, які не притаманні кожному з них окремо. Цінність системно-структурного методу, на думку С. Павицької, в тому, що він орієнтує дослідника на розкриття об'єкта в його цілісному відтворенні і забезпечує механізми, що сприяють виявленню різноманітних типів зв'язків об'єкта та їх цілісного об'єднання в ньому [140, с. 163].

У запропонованому дослідженні застосування зазначеного методу допомогло дослідити інститути громадянського суспільства і органи держави як складні системні утворення єдиного соціального організму країни, які, маючи різні інтереси та цілі діяльності, нерозривно пов'язані між собою та у своїй єдності створюють своєрідну модель державно-громадського управління в країні. Крім того, цей метод допоміг сформулювати розуміння щодо нормативного забезпечення відносин взаємодії держави та громадянського суспільства та ефективності законодавчого регулювання зазначеного питання.

Функціональний метод як один із основоположних для юридичної науки дозволяє проаналізувати функціональне призначення предмета дослідження, чим дає ще глибше розуміння його сутності, місця в соціальній системі, необхідних шляхів для більшої ефективності функціонування в соціумі. Отже, зазначений метод дав можливість сприйняти правові механізми взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави як цілісну систему, визначити його суб'єктний склад, взаємодію та взаємовплив його елементів. Його використання допомогло сформулювати позицію автора щодо основних правових функцій інститутів громадянського суспільства, що стало основоположним для розуміння його дефініції та правових характеристик як основного суб'єкта досліджуваних правовідносин.

Через використання методу моделювання, який, за словами О. Станжицького, є «способом дослідження будь-яких процесів, об'єктів чи явищ шляхом побудови та аналізу їх моделей» [216, с. 3], у дослідженні взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави було визначено основні практичні моделі її втілення (через спільну діяльність представників держави і суспільства в колегіальних органах управління, законопроектну роботу тощо), проаналізовано сучасний стан та перспективи її розвитку та модернізації в нові форми соціального діалогу (допомога волонтерського руху в військовій галузі держави, розширення повноважень громадськості в управлінні освітніми установами, створення громадської платформи та ін.).

Оскільки історичний підхід передбачає вивчення явищ та категорій у їх розвитку, а також виявлення зв'язку минулого і сучасного, через історичний метод у роботі забезпечено розгляд динаміки історичного розвитку громадянського суспільства й держави, зародження практичних форм їх відносин. На основі зазначеного методу було розглянуто теоретичні підходи до проблеми взаємодії органів державної влади та громадських інститутів у вітчизняній та зарубіжній політико-правовій думці на різних етапах розвитку суспільства та виявлено елементи наступності в правовій ідеології представників різних епох у їх поглядах на взаємодію двох найважливіших

суб'єктів. Також його застосування дозволило виявити генезис етапів розвитку організаційно-правового механізму їх взаємодії в Україні за часів незалежності, що було першочерговим завданням запропонованого дослідження.

У новітніх публікаціях із проблем методології вітчизняної та світової правової науки також обґрунтовано застосування системно-інформаційного підходу. У його межах виокремлено синергетичний метод, через який досліджено явища державно-правової дійсності, що характеризуються самоорганізованістю, динамічністю, переважно випадковістю виникнення, інтегрованістю в цілісну суспільну систему. Водночас науковці, зокрема С. Лукашевич, Ю. Орлов, указують на істотну відмінність синергетики від інших традиційних методів наукового пізнання, оскільки, вивчаючи складні системні утворення, синергетика досліджує не сутність складових частин (елементів) цих систем (що є змістом «класичного» наукового аналізу), а передусім характер системних зв'язків між цими елементами» [120, 138].

Тому синергетику можна вважати новою методологічною основою для розкриття процесу самоорганізації в сучасних юридичних дослідженнях, що особливо актуально при зростанні конфлікту суспільних інтересів, формуванні неформальних об'єднань і течій, які мають значний вплив як на міжнародні, так і на внутрішні процеси в державах світу. Дослідники відзначають, що синергетична методологія виявляє органічну потребу вивчати право в його нових формах існування: формування потужної інформаційної сфери людства, політичного поліцентризму і спонтанних засад у сучасному міжнародному житті [22, с. 308–311].

Зазначені тези є особливо актуальними для дослідження правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави, адже їх суб'єктний склад містить незалежні громадські утворення, зокрема й громадські рухи, які, на відміну від органів держави, характеризуються відкритістю, динамічністю та самоорганізованістю, можуть мати ознаки безконтрольності та неочікуваних ефектів від їх діяльності. Водночас саме погляди та інформація, які виходять з цих громадських утворень, за

синергетичним підходом, є тим «наповненням», що сприяє утворенню певних змін. Відтак, синергетичний підхід був застосований при дослідженні процесів у суспільстві, де втручання держави частково або повністю обмежене і які характеризуються високим рівнем саморегуляції та суспільною вагомістю (виконання волонтерськими організаціями специфічних функцій, акції протесту студентів тощо).

Методологія роботи також містила спеціальні наукові методи, розроблені певними суспільними і технічними науками і використовувані в багатьох юридичних дослідженнях. Наприклад, психологічний метод уможливив вивчити сучасний стан правової свідомості та правового виховання населення, що є основоположними критеріями для формування правової культури, активної громадської позиції, громадського руху, що здійснюють безпосередній вплив на розвиток предмета запропонованого дослідження – правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави. Також важливим для вирішення завдань наукової роботи є статистичний метод, який допомагає дослідити кількісні зміни повторюваних явищ державно-правової дійсності для використання результатів відповідних спостережень у практичних і наукових цілях. Оскільки різноманітні форми взаємодії держави та громадянського суспільства мають свої кількісні показники (наприклад, кількість проведених громадських експертиз, відсоток підтримки громадськістю певного законопроекту тощо), статистичні дані є, вагомим чинником для висновків щодо ефективності та подальших необхідних кроків розвитку державно-громадського діалогу, що було враховано в науковій роботі.

З огляду на юридичний напрям дисертаційної роботи, окрему увагу в ній приділено спеціально-юридичним методам. Вагомим методологічним підґрунтям у роботі є формально-догматичний, або юридичний метод, який у своїй основі пояснює, що, окрім внутрішньої наповненості, всі державно-правові явища мають свою зовнішню форму і, отже, допомагає встановити взаємозв'язок внутрішнього змісту і зовнішніх форм державно-правових явищ для формування правових конструкцій. Оскільки більшість категорій,

досліджуваних у роботі, є невизначеними на нормативному рівні, спеціально-юридичний метод був використаний передусім для розуміння властивостей таких понять, як інститут громадянського суспільства, правові механізми взаємодії, державно-громадська модель управління та інші, для формування авторського визначення цих категорій. Також, аналізуючи стан законодавчого регулювання діалогу між державою та громадянським суспільством, застосування формально-догматичного методу дозволило систематизувати спеціальні норми права, визначити складові нормативно-правового забезпечення та виявити прогалини в законодавстві щодо цього питання.

Цінність для сучасних досліджень в Україні порівняльно-правового методу, який застосовується при вивченні різних державно-правових систем для виявлення спільного і відмінного між ними, влучно охарактеризувала Н. Пархоменко, яка зазначила, що «порівняльно-правові дослідження є дуже корисними для впровадження правових реформ в державах, що перебувають на трансформаційному етапі розвитку, оскільки це дає можливість вийти за межі догматичної дискусії в межах національного права і запропонувати нові методологічні підходи з урахуванням вітчизняного досвіду» [142, с. 25]. Справді, розгляд конституційного та законодавчого регулювання питання взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави в країнах Європи та світу (Іспанії, Болгарії, Австрії, Португалії та багатьох інших країн) за допомогою порівняльно-правового методу, дозволило вийти за межі вітчизняних поглядів на різні аспекти цього питання та сформуванню авторського бачення та пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства України, зокрема щодо унормування поняття «громадський рух» в Конституції України.

Отже, методологічний інструментарій сучасної юридичної науки та його адаптація до мети та предмета запропонованого дослідження дозволили визначити правову природу та сутність правового механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави, встановити його основні правові характеристики та дефініції, а також визначити його суб'єктний склад та структурні елементи. Водночас низка основних завдань роботи переважно

була вирішена за допомогою прийомів дедукції та індукції, законів діалектики, системно-структурного, історичного та функціонального методу, порівняльно-правового та формально-юридичного. Метод моделювання, статистичний та психологічний, а також синергетичний та критичний методи використовувались при розв'язанні окремих спеціальних завдань дослідження.

Варто зазначити, що складність структури та постійний розвиток предмета дослідження в практичному аспекті вимагає застосування та постійного оновлення результатів, здійснених у межах різних наукових галузей і дисциплін для формування актуальних теоретичних висновків та наукового прогнозування щодо розвитку всіх складових аспектів питання правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави, що повинно підтверджуватися відповідним практико орієнтовним методологічним інструментарієм.

1.3. Система правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави

Аналіз змісту нормативно-правових актів та умов державотворення в Україні за останнє десятиліття дозволяє зробити висновок, що процес її становлення як демократичної, правової, соціальної держави підійшов до етапу утвердження системного діалогу між органами держави та інститутами громадськості з метою реалізації демократичних перетворень та подолання соціальних та економічних проблем. Через це акцент уваги сучасних наукових розробок повинен, на нашу думку, бути спрямованим не на обґрунтування важливості взаємовідносин держави та громадянського суспільства, адже економічні, соціальні та політичні реалії в країні вже довели необхідність цього твердження на практиці, а на аналіз правових зв'язків системи та структури такої взаємодії, встановлення пріоритетів та подальших перспектив цих відносин.

Передусім це відбувається за умов визнання вагомості функціонування дворівневої системи суб'єктів формування правової дійсності як «згори» – через

державну владу, так і «знизу» – через самоврядну владу територіальних громад. Зазначене є вагомим підґрунтям для переосмислення ролі як всього громадянського суспільства в кожній країні, так і окремих громадян та їх об'єднань, які маючи дієві важелі впливу для формування демократичного та прозорого функціонування державного апарату, можуть привносити істотний внесок у моделювання перспективних стратегій розвитку суспільства і держави.

Водночас правові механізми взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави, будучи складовим елементом сучасного суспільства, мають свою власну внутрішню побудову – систему і структуру. Етимологічно термін «структура», відповідно до «Сучасного тлумачного словника української мови», походить від латинського слова *structura* та означає: 1) взаєморозміщення та взаємозв'язок, частина цілого; будова; 2) устрій, організація [219, с. 365].

Структура, на думку сучасних правознавців, – це також внутрішня побудова явища, зміст якої визначається генетико-онтологічними, предметно-функціональними і структурними правовими зв'язками між нормами і субінститутами, об'єднаними в межах вказаного об'єкта [233, с. 80]. Тож, структуру правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави можна визначити як взаємозв'язок функціонально зумовлених і структурно упорядкованих складових елементів цього явища.

Оскільки в попередньому підрозділі було акцентовано на тому, що визначальні аксіологічні та процедурні вектори правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави – правотворчий і правозастосовний, реалізуються через нормативно-правовий та організаційно-правовий механізми, варто наголосити, що ці форми є основними, але не вичерпними, так як множинність правовідносин держави і громадянського суспільства передбачає функціонування цілої системи відповідних логічних зв'язків між цими суб'єктами, які встановлюються в межах правового поля та зумовлюють реалізацію всього комплексу функціонального призначення таких відносин у суспільстві.

Отже, серед правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави можна виокремити й інші їх види. Наприклад, внутрішньодержавні (національні), які відбуваються між суб'єктами тільки всередині країни, і міжнародні (наднаціональні) механізми, які передбачають їх взаємодію на міжнародному рівні. Такі приклади нещодавно встановлені в «Угоді про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами членами, з іншої сторони» від 16 вересня 2014 р., у змісті якої, зокрема, передбачено створення Платформи громадянського суспільства, правовий статус якої передбачає створення правових зв'язків як в Україні через взаємодію інститутів громадянського суспільства, обраних до складу української сторони Платформи, з державними органами влади – Урядовим офісом з питань громадянського суспільства, так і їх взаємної співпраці з міжнародними органами – ЄЕСК, Комітетом асоціації та іншими структурами [229].

Тотожним видом можна вважати загальнодержавні та локальні механізми, які створюються в межах певної країни між органами державної влади й інститутами громадянського суспільства на загальнонаціональному рівні, а також на місцях. Прикладом таких правових відносин в Україні можна назвати діяльність громадських рад при органах виконавчої влади всіх рівнів, що регламентується Типовим положенням про громадські ради при центральних і місцевих органах виконавчої влади, затвердженим постановою Кабінету Міністрів № 996 від 3 листопада 2010 р. [168].

Видом правових механізмів інститутів громадянського суспільства та держави можна назвати постійно діючі, які встановлюються в законодавстві для регламентації взаємодії суб'єктів у постійно визначений спосіб (проведення референдуму, громадських слухань тощо), а також тимчасові (ситуативні) правові механізми, які виконують свою функцію при виникненні певних ситуативних або надзвичайних обставин у країні: взаємодія інститутів громадянського суспільства з оперативним штабом, військово-цивільною адміністрацією тощо, що, зокрема, врегульовано в Законі України «Про правовий

режим надзвичайного стану» від 16 березня 2000 р. [186], Законі України «Про військово-цивільні адміністрації» від 3 лютого 2015 р. [163].

Варто відзначити, що всі ці правові механізми перебувають між собою у взаємодії та усталених доктринальних (ідеологічних), предметних, функціональних, структурних та інших зв'язках, забезпечують дієвість державно-громадських діалогів у всіх сферах та в усіх необхідних ситуаціях у соціумі, і, отже, утворюють систему правових механізмів взаємодії громадянського суспільства та його інститутів із державою та її органами.

Отже, питання державно-громадських зв'язків передбачають переважно дослідження взаємодії держави і громадянського суспільства в аспекті встановлення та розвитку їх правовідносин у різних сферах соціального, політичного, економічного життя. Тому закономірним є висновок В. Федоренка і Я. Кагляк, що «в правовій державі суспільні відносини, які охоплюють категорію «громадянське суспільство», мають ґрунтуватися на праві й, відповідно, бути правовідносинами, спрямованими на забезпечення легітимних прав та інтересів усіх суб'єктів цього громадянського суспільства» [233, с. 76 – 77].

Справді, діалектика сучасних взаємовідносин держави та громадськості виводить категорію «право» на основний акцент уваги їх спільних інтересів та важелів впливу один на одного, тож розгляд правових механізмів їх взаємодії з позиції структури правовідносин має свій сенс. З метою проведення зазначеного дослідження першочерговим кроком, на нашу думку, є аналіз суб'єктного складу в процесі формування та реалізації правових механізмів взаємодії між державою та громадянським суспільством.

Особливу увагу в роботі спрямовано на дослідження категорії «громадянське суспільство» та її інституціональних складових, що пов'язано, передусім із її різновекторним тлумаченням у науці. Так, в «Оксфордській ілюстрованій енциклопедії» зазначено, що громадянське суспільство – це термін, який спочатку застосовувався до будь-якого політично організованого суспільства, а пізніше ним називали суспільні інститути та практику, що не були частиною офіційного апарату держави [134, с. 76-77].

Також, за нашими спостереженням, ця категорія проблемна в правозастосуванні. Йдеться про те, що складність масового сприйняття процесу формування механізмів державно-громадської взаємодії пов'язана і «з абстрактним представленням зазначених правовідносин через використання атрибутивної конструкції «взаємодія правової держави та громадянського суспільства» [69, с. 97]. Проте очевидно, що громадянське суспільство як категорія, до змісту якої вкладено певну форму розвитку і організації соціуму, не може бути реальним суб'єктом публічно-правових відносин, як і держава не може ототожнюватися з одним суб'єктом. Тому в запропонованому дослідженні громадянське суспільства, як і держава, розглядається крізь призму легально функціонуючих інститутів, які можуть виступати від імені цих суб'єктів та виражати їх інтереси.

Таких орієнтирів інституціонального розуміння категорії «громадянське суспільство» дотримуються чимало сучасних науковців, які зауважують: «при дослідженні громадянського суспільства в контексті юридичної проблематики найбільш обґрунтованим буде наголошення на його інституціональній характеристиці» [62, с. 55].

Відомі дослідники Е. Арато та Д. Коген у своїх роботах також зазначають, що «у концептуальному плані варто відрізнити неформальні соціальні мережі зв'язків від більш формалізованих та інституціоналізованих структур громадянського суспільства та, замість використання одного поняття, необхідно виробити кілька і встановити між ними історичні зв'язки: перше – це громадянське суспільство у становленні, а друге – це сформоване, інституціоналізоване громадянське суспільство» [5, с. 172].

Саме тому більшість визначень категорії «громадянського суспільства» в юридичній науці, на відміну від політологічного та соціологічного підходу до аналізу цього явища, наголошують на його інституційній характеристиці.

Одним із перших серед вітчизняних дослідників до такого розуміння звернувся Ю. Тодика, який визначив громадянське суспільство як «систему самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, що

забезпечують умови для реалізації приватних інтересів і потреб індивідів і колективів, для життєдіяльності соціальної і духовної сфер, їх відтворення і передачі від покоління до покоління» [95, с. 187].

М. Цвік та О. Петришин розглянули громадянське суспільство як «сукупність добровільно сформованих громадських інституцій, що діють на самоврядних засадах у межах Конституції та законів, за посередництвом яких індивіди реалізують свої основні невід’ємні права і свободи» [62, с. 55].

Ґрунтовним для зазначеного дослідження стало визначення громадянського суспільства В. Федоренко та Я. Кагляк як «самоорганізованої і самоврегульованої сфери публічно-правових відносин у державі, утворюваної вільними і рівними індивідами, які функціонують, формуючи соціальний капітал та здійснюючи контроль за органами державної влади» [233, с. 234].

Продовження аналізу зазначеного підходу можна спостерігати в дослідженні Т. Розової та В. Баркова, які розглядають громадянське суспільство як «сукупність відносно автономних, авторитетних недержавних структур, які складають систему конструктивних противаг і стримувань для структур державної влади» [204, с. 205].

На переконання П. Любченка, громадянське суспільство – це система соціальних інститутів (державна, сім’я, місцеве самоврядування, громадські, релігійні організації, профспілки, політичні партії, ЗМІ, підприємницькі структури) і відносин (політичних, правових, економічних, соціальних, національних, духовно-моральних, релігійних, культурних тощо), які забезпечують права та свободи людини, її всебічний розвиток як найвищої соціальної цінності [123, с. 58]. І хоча надмірно «поширене» визначення інститутів громадянського суспільства, запропонованих П. Любченком, не може сприйматися беззаперечно, теза про громадянське суспільство як систему інститутів і відносин заслуговує на увагу.

На думку Г. Берченка, громадянське суспільство можна визначити як «самоорганізовану й саморегульовану, автономну сферу суспільного життя, у

якій функціонують добровільні некомерційні недержавні об'єднання, які діють у межах законодавства і втілюють в собі цінності свободи і солідарності» [10, с. 70].

М. Денисюк громадянським суспільством називає «комплекс незалежних від держави формалізованих або неформалізованих структур, зв'язків між ними, норм і цінностей, що у своїй сукупності здатні впливати на державні інститути з метою захисту прав і свобод людини і громадянина» [47, с. 29].

Заслуговує на увагу й одне з останніх визначень А. Колодія щодо громадянського суспільства як «об'єднання вільних індивідів і асоціацій громадян, що сформовані добровільно для забезпечення свободи та ініціативності особистості, прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, задоволення інших загальних інтересів...» [76, с. 11-12].

Подібне розмаїття підходів у характеристиці категорії «громадянське суспільство» демонструють і дослідники останньої хвилі західноєвропейської теорії держави і права. Так, для Е. Геллнера очевидним є визначення, згідно з яким громадянське суспільство – це «сукупність різних неурядових інститутів, достатньо потужних, щоб слугувати противагою державі і, не заважаючи їй, виконувати роль миротворця й арбітра між основними групами інтересів, стримувати її прагнення до домінування й атомізації решти суспільства» [28, с. 15]. Дж. Кін розуміє цю правову категорію як «складний і рухливий комплекс захищених законом недержавних інституцій, які в основному є ненасильницькими, самоорганізованими, перебувають у постійному зв'язку один з одним та з державними інституціями, які є для них «рамкою», звужуючи та водночас уможлиблюючи їх діяльність» [68, с. 15].

Сферу із зазначеними характеристиками все частіше ототожнюють із поняттям «третій сектор суспільства», що визначається як сукупність всіх громадських інституцій, які не є елементом державної влади та не мають бізнес-інтересу, метою діяльності яких є створення відповідної суб'єктної основи, потрібної для реалізації цілісного комплексу позадержавних некомерційних суспільних відносин. Їх функціонування становить несучу конструкцію громадянського суспільства, оскільки всі характеристики та показники його

сучасних складових – існування вільних ринкових відносин, вільне вираження поглядів та переконань, існування правового механізму захисту прав і свобод громадян, можливість здійснення громадського контролю та дорадчого голосу в державних органах влади – передбачають діяльність найрізноманітніших громадських об'єднань та відносин, які у своїй сукупності складають цілісну систему як підґрунтя функціонування громадянського суспільства.

Справді, твердження про те, що «найбільш стійким формальним показником конкретного стану громадянського суспільства є наявність або відсутність у ньому відповідних організаційних структур, здатних забезпечити реалізацію інтересів громадян, гарантованих їм Конституцією та законами країни, та встановлювати діалог між суспільством і владою» [212, с. 7], відображає діалектику зв'язку між розвитком інститутів громадянського суспільства та самим громадянським суспільством. Також варто погодитися з твердженням академіка В. Геєця, «що в сучасних умовах під час становлення громадянського суспільства та використання його потенційних можливостей для позитивного впливу на економічний розвиток основну роль мають відігравати громадські об'єднання, діяльність яких створює умови для самоорганізації, відповідно до потенційних можливостей окремих суб'єктів ...» [27, с. 32].

Акцент же наших висновків щодо дослідження цього питання на тому, що недостатній розвиток або взагалі відсутність цілісної системи інститутів громадянського суспільства породжує ситуацію, коли зазначений суспільний стан не має можливостей вияву в його практичному сенсі, тобто громадянське суспільство може перебувати в процесі свого зародження та становлення без наявності таких легальних структур, але в цьому випадку його можна охарактеризувати не більше як перманентне і тіньове. Варто зазначити, що бути суб'єктом правовідносин та виражати цінності, які відповідають категорії «громадянське суспільство», може тільки розвинена система інститутів громадськості та реалізовані ними відносини, які переводять його з абстрактного визначення у відповідну форму організації і розвитку конкретного суспільства.

Зазначений факт про те, що сукупність інститутів громадянського суспільства забезпечує життєдіяльність економічної, політичної, соціокультурної та духовної сфер недержавного сегмента в соціумі, означає, що суб'єктна складова громадянського суспільства, за нашою думкою, складається з двох основних векторів її функціонування в правовому полі. Перша група суб'єктів громадського суспільства зорієнтована на встановлення різноманітних публічних відносин з органами державного регулювання, що стосуються інтересів третього сектору; друга група – на встановлення міжособистісних правових та соціальних зв'язків між громадянами та їх об'єднаннями з метою реалізації або захисту прав та інтересів, важливих для громадськості [152, с. 219].

Також варто доповнити питання функціональної спрямованості незалежних громадських об'єднань тезою дослідників міжнародного фонду «Європа XXI ст.» про те, що «в демократичному суспільстві неурядові громадські організації виконують подвійну роль: вони є невід'ємною складовою конституційно визначеного політичного процесу та формальної політичної структури демократичної держави, а також в той чи інший спосіб вирішують проблеми, котрі не знаходять належної уваги і розв'язання в державі» [203, с. 14].

Зазначені основні вектори функціонування інститутів громадянського суспільства як суб'єктів правовідносин вказують та різноплановість їх діяльності та цілей створення, багато з яких на перший погляд перекликаються як з певними державними організаціями, так і формуваннями бізнес-сегменту, які теж певною мірою можуть виконувати функції реалізації інтересів громадянського суспільства. Іноді такі суб'єкти перебувають у доміантній позиції щодо інститутів громадськості, іноді навіть замінюють їх функціонування в державі, чим породжують питання – яка ключова різниця між ними? А головне – чи необхідне існування спеціально створених суб'єктів громадянського суспільства, щоб повноцінно реалізувати та захищати його інтереси в різних суспільних відносинах? Для того, щоб вирізнити специфічні ознаки саме неприбуткових громадських організацій, наблизитися до сутності розуміння категорії «інститут громадянського суспільства» та його значення для суспільства як суб'єкта

правовідносин, варто проаналізувати їх відмінності між іншими організаціями – урядовими і бізнесовими.

Для аналізу окресленого питання доцільно зазначити, що ключовими ознаками інститутів громадського суспільства як основних індикаторів при розгляді їх відмінностей з рештою схожими за функціями суб'єктами, за нашою думкою, є їх недержавність та неприбутковість.

Так, ознака «недержавність» передусім указує на те, що незалежні громадські об'єднання створюються тільки за волевиявленням громадян і є незалежними та автономними від органів державної та місцевої влади. Ця позиція суттєво впливає на методи та принципи роботи таких організацій, на мету діяльності, на права та обов'язки суб'єктів, що супроводжується відповідними відмінностями порівняно з організаціями, суб'єктами створення яких є державна влада, навіть і якщо функціональне призначення таких державних організацій пов'язане із забезпеченням реалізації або захисту інтересів громадян.

Для прикладу доцільно навести висновки В. Слюсаренко щодо відмінностей у діяльності неприбуткових організацій, державних та громадських, у сфері реалізації суспільних благ та послуг. Наприклад, до особливостей державних неприбуткових організацій належить адміністративне регулювання процесу їх діяльності та розподілу необхідних для цього ресурсів, що закладає передумови рівного доступу всіх членів суспільства до споживання суспільних благ та послуг, але при цьому передбачає обмеженість коштів та відсутність економічних стимулів для їх функціонування [212, с. 34].

Справді, принципи фінансування неприбуткових громадських об'єднань суттєво відрізняються від окреслених вище, по-перше, тим, що їх фінансування складається з різних джерел (добровільних пожертв, грантів, внесків), що залежить від потреб громадянського суспільства, й по-друге, оскільки діяльність об'єднань громадян орієнтована на запити громадськості і тісні контакти з нею, використання фінансів на потреби, пов'язані з метою діяльності громадських організацій, фактично усуває недоцільність їх фінансування.

Отже, зазначені тези засвідчують, що основними відмінностями недержавних неприбуткових організацій від державних неприбуткових організацій в Україні, за нашою думкою, є:

Критерії	Неприбуткові громадські організації	Державні неприбуткові організації
Спосіб утворення	Утворення за принципом добровільності в інтересах громадськості	Утворення в державних інтересах за принципом обов'язковості
Спосіб управління	Децентралізована, демократична, гнучка система управління	Централізована, бюрократична система управління
Метод правового регулювання	Диспозитивний метод	Переважно імперативний метод
Спосіб та джерела фінансування	Незалежність фінансування від держави. Різні джерела фінансування (членські внески, пожертви, гранти)	Основним джерелом фінансування є бюджетні кошти. Повна залежність від державних асигнувань
Орієнтація інтересів	Орієнтація на потреби громадськості, вираження інтересів, які можуть не збігатися з баченням державної політики в цьому питанні	Відсутність безпосередньої орієнтації на споживача, мета – дотримання інтересів держави, які можуть не збігатися з інтересами громадськості

Вищезазначені акценти щодо різних способів та методів управління, створення та функціонування розглянутих суб'єктів доводять, чому саме неприбуткові державні організації, які у своїх функціях спрямовані на

задоволення суспільних інтересів, не можуть визначити об'єктивні потреби громадянського суспільства та бути суб'єктами від його імені. Це питання, на нашу думку, є досі актуальним, адже в сприйнятті багатьох громадян України створені за часів радянської влади організації та установи «громадських інтересів» є тими структурами, які повністю задовольняли громадськість у їх інтересах, і часто асоціюються навіть і в науковій літературі з категорією «інститут громадянського суспільства».

Варто зауважити, що така підміна в сприйнятті суттєво різних за правовими ознаками та соціальною спрямованістю суб'єктів може створити небезпечні умови для нормального функціонування громадянського суспільства та всіх суспільних відносин, адже за умови зниження показників демократичного режиму в державі або встановлення в ній ознак авторитарного режиму це може привести до швидкого перенесення функцій інститутів громадянського суспільства на державні організації, які, як засвідчує аналіз, орієнтовані передусім на інтереси держави, а точніше її правлячої еліти, яка може звести реалізацію та захист інтересів громадськості до необхідного їй мінімуму. Отже, державні неприбуткові організації є, звичайно, важливими суб'єктами в реалізації соціальних функцій, адже через них відбувається задоволення творчих, духовних, культурних та інших громадських потреб, але для сталого та демократично орієнтованого розвитку громадянського суспільства, функціонування добровільних громадських об'єднань ні в якому разі не повинно ані замінюватися, ані існувати в залежності від інших органів.

Однак при цьому, за наявними протилежностями розглянутих категорій суб'єктів, можна погодитися з думкою українського вченого П. Дігтяра, який зазначає, що ознака «недержавності» громадських об'єднань не означає, що такі формування не можуть взаємодіяти з державою [50, с. 194]. Дійсно, розглядаючи етапи державотворення в Україні, можна констатувати, що спектр взаємодії незалежних громадських об'єднань із державою набирає своїх обертів, що підкреслює важливість розуміння правових відмінностей цих суб'єктів для того, щоб їх взаємодія мала конструктивний характер.

По іншому висвітлене питання порівняння інститутів громадянського суспільства з організаціями бізнес-сегменту в ролі суб'єктів правовідносин. Такі організації можуть відповідати певним ознакам інститутів громадянського суспільства та відігравати в його розвитку позитивну роль. Але індикатором для розмежування більшості відмінностей між цими двома суб'єктами є другий основний критерій – «неприбутковість» інститутів громадянського суспільства, що наочно відображено в нижче наведеній таблиці.

Критерії	Неприбуткові громадські організації	Прибуткові громадські організації
Мета діяльності	Метою діяльності є досягнення економічних, соціальних та інших результатів без мети одержання прибутку	Метою діяльності є одержання прибутку через досягнення економічних, соціальних та інших результатів
Розподіл прибутку	Не мають на меті одержання прибутку для його наступного розподілу між учасниками	Метою діяльності є одержання прибутку з наступним його розподілом між учасниками
Спрямованість діяльності	В інтересах суспільства та громадян, основа діяльності – потреби суспільства або певних його членів	В інтересах розвитку бізнесу, основа діяльності – попит та пропозиція, які можуть принести прибуток
Припинення діяльності	Відбувається за відсутності соціальної корисності	Відбувається за відсутності прибутку

Справді, окреслені характеристики діяльності прибуткових і неприбуткових громадських організацій вказують на їх глибокі відмінності щодо суспільства, які

виявляються передусім у їх цільовій та функціональній спрямованості. Однак, звичайно, є і двосторонній вплив на ефективність функціонування обох із них – через розвиток приватної власності, свободи підприємництва тощо.

Але варто також відзначити, що значна частина суспільних відносин, метою яких є отримання прибутку, особливо в постсоціалістичних країнах, формується поза легітимним ринком. Відносини такого характеру мають суперечливий характер і найчастіше розминаються з інтересами громадянського суспільства, що виявляється у погіршенні екологічного середовища, нераціональному використанні економічних ресурсів, порушенні прав споживачів тощо.

Отже, активна роль прибуткових громадських організацій та підприємств для розвитку громадянського суспільства є обґрунтованою та необхідною передусім тому, що вони створюють відокремлене економічне підґрунтя, яке надає фінансову спроможність громадянам конкурувати з регламентованою державною політикою. Але за ситуації надання переваги реалізації інтересів громадянського суспільства бізнес-організаціям потрібно враховувати, що навіть якщо функціональним призначенням таких організацій є задоволення потреб та інтересів громадян, воно завжди буде витіснятися їх головною метою діяльності – отримання прибутку їх засновниками. Тому пріоритетність соціальної корисності та безпеки в діяльності неприбуткових громадських організацій виводить їх в переважну позицію щодо реалізації та захисту прав та інтересів громадянського суспільства порівняно зі всіма суб'єктами, у діяльності яких є економічний інтерес [154, с. 213].

Проте практика діяльності організацій, спрямована на вирішення інтересів громадянського суспільства, у європейських країнах передбачає існування і таких їх груп, які можуть містити організації всіх трьох розглянутих сфер. Наприклад, у Чехії функціонує особлива група, так званих «think tank» – академічних, договірних, адвокатських і партійних формувань, які створюють експертні знання, аналізують і формують практичні рекомендації в різних сферах політики. Різниця в меті і напрямках їх діяльності залежить від джерела їх

фінансування, яке може виходити як з державних органів, так і з прибуткових організацій, так і з суспільних коштів [39, с. 283].

Зазначені висновки порівняння організацій різних сфер суспільства зі схожими функціями, а також міжнародні стандарти, зокрема Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи державам – членам щодо правового статусу неурядових організацій у Європі № CM/Rec (2007) 14" [198], дозволили виокремити найголовніші, на наш погляд, характеристики інститутів громадянського суспільства як представників громадськості, які виступають в правовідносинах від її імені і виражають у них її потреби.

Відсутність публічної влади у суб'єктів створення. Ознака, яка вказує на те, що незалежні громадські об'єднання створюються тільки за волевиявленням громадян, без директиви органів державної влади або місцевого самоврядування, які теж у своїй структурі мають організації, які функціонують для реалізації тих громадських інтересів та потреб, які влада вважає необхідними для розвитку суспільства, але які суттєво відрізняються від громадських об'єднань засобами та методами їх створення та функціонування.

Незалежність та автономність діяльності. Ознака, яка дозволяє інститутам громадянського суспільства функціонувати відповідно до тих методів та засобів, які відображають їх сутність та мету створення, яка теж встановлюється незалежно від її сприйняття іншими суб'єктами, за винятком випадків, чітко встановлених законодавством. Така самоврядна діяльність відображає погляди громадян щодо потрібних форм та напрямів реалізації їх інтересів, які іноді є протилежні державним, що також розрізняє її з діяльністю громадських об'єднань, створених органами публічної влади.

Добровільність та ініціативність офіційного створення та участі. Вказує, що наявність будь-якого примусу щодо створення та участі в об'єднаннях громадян порушує сутність та мету їх діяльності – виражати об'єктивні потреби та інтереси громадянського суспільства, їх покликання, істинні уподобання. Цей критерій окреслює різницю між громадськими об'єднаннями, які функціонували за часів Радянського Союзу, у багатьох із яких повністю ігнорувався принцип

добровільності участі осіб, чим створювалося штучне уявлення про істинність інтересу та бажання громадян щодо членства в них. Щодо таких організацій М. де Сальвіа, відомий дослідник європейського права, зазначає, що «в тоталітарних державах особистість вважалася цінністю не сама по собі, а лише аморфною частиною колективного волевиявлення, основні права якої майже систематично підпорядковувалися інтересам держави» [207, с. 23].

Неприбутковість. Критерій, який указує на відсутність у меті діяльності інститутів громадянського суспільства одержання прибутку і її спрямованість на досягнення інтересів саме нематеріального характеру – особистісних, професійних, духовних тощо. Навіть якщо ця діяльність і пов'язана з фінансовим примноженням, як, наприклад, в торгово-промислових палатах, кредитних спілках та інших громадських об'єднаннях, це відрізняє ці суб'єкти від прибуткових громадських організацій, головною метою діяльності яких є отримання прибутку, незважаючи на те, що прибуток може отримуватись при захисті прав громадян, як в діяльності нотаріату, адвокатських агентств тощо. На відмінностях правової природи різних громадських об'єднань наголошує і Л. Чуприна, наводячи приклад із досвіду США та зазначаючи, що «основною відмінністю комерційних організацій, незалежно від виду правової системи, від некомерційних (у їх правовому становищі) є те, що перші здійснюють господарську діяльність, котра є для них основною, а для інших вона має допоміжний характер, оскільки зумовлена необхідністю матеріального забезпечення їх основної діяльності – суспільно значущої» [246, с. 4].

Соціально корисна мета створення. Ознака, яка вказує, що будь-яка діяльність інститутів громадянського суспільства повинна бути соціально корисною та нешкідливою для інших членів суспільства. Це дає змогу розмежовувати їх, по-перше, з приватними бізнес-організаціями, які часто в процесі отримання прибутку нехтують правами та інтересами громадян, і, по-друге, з кримінальними угрупованнями або такими неформальними громадськими утвореннями, як, наприклад, утворення футбольних фанатів, дії яких часто протиставляються цінностям громадянського суспільства.

Наявність механізму громадського впливу, спрямованого на захист прав та інтересів. Критерій, який демонструє, що діяльність інститутів громадянського суспільства щодо реалізації та захисту прав громадян реалізується за допомогою засобів громадського впливу та певного механізму його здійснення: як через безпосередню діяльність громадських організацій, так і через звернення до державних органів або співпрацю з ними.

Певна організаційно-правова форма. Ознака, яка регламентує те, що кожен інститут громадянського суспільства відповідно до національного права може мати різні правові статуси та форми, для того щоб відображати відмінності у фінансових чи інших перевагах, які вони мають. Звичайно, характер діяльності інститутів громадянського суспільства може бути і неформальним, стихійним, але в цьому випадку, за нашою думкою, втрачаються дві важливі позиції. По-перше, немає послідовної діяльності таких громадських утворень, чіткої та сталої мети їх створення та функціонування, яка зазначається в установчих документах і формує вектор їх діяльності. По-друге, відсутність певної, офіційно визначеної правової форми не дає можливості отримати таким громадським об'єднанням відповідну правосуб'єктність, що унеможлиблює реалізацію прав громадян вище ніж на побутовому рівні. До того ж у законодавстві демократичних держав розроблені дієві механізми взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави, які передбачають діяльність колегіальних органів вираження громадських інтересів, члени яких обираються саме через офіційно створені об'єднання громадян, які мають певну організаційно-правову форму (громадські ради, комітети, наукові-консультативні ради тощо).

Виходячи із зазначених характеристик, правову категорію «інститут громадянського суспільства» можна визначити як категорію основних учасників правовідносин, які є незалежними від держави і самоврядними у своїй діяльності, офіційно легалізованими добровільними асоціаціями громадян, що формалізовані як громадські організації, творчі спілки, профспілки, організації роботодавців, благодійні організації, релігійні організації, недержавні ЗМІ та ін. і мають на меті забезпечення законних інтересів та прав і свобод людини, участі

громадськості в управлінні державними справами і громадського контролю за діяльністю органів державної влади і їх посадових осіб.

У контексті розгляду інституційних основ громадянського суспільства як суб'єкта правової взаємодії з державою доцільно наголосити на актуальності та перспективності громадських рухів і соціальних мереж, що за предметом і ефективністю своєї діяльності можна вважати самостійним видом інститутів громадянського суспільства, які сприяють масовому добровільному об'єднанню громадян з метою реалізації та захисту своїх громадянських, політичних, соціально-економічних і культурних прав, хоча і не всі вчені визнають громадські рухи елементами громадянського суспільства. Зокрема, Г. Берченко заперечує доцільність належності масових рухів до інститутів громадянського суспільства в силу їх неінституціоналізованості [10, с. 69].

Діяльність громадських рухів, зазвичай, зумовлена причинами внутрішньодержавного характеру (змінами в суспільно-політичному житті, небезпеки військового характеру тощо) або загальнолюдськими інтересами (гендерним, релігійним тощо), що за класифікацією Е. Гідденса формує трансформативні, реформаторські, альтернативні та рухи порятунку [29, с. 89].

Маючи особливі ресурси, наявні в суспільстві, які використовують громадські рухи (формальні та неформальні комунікативні мережі, організаційну інфраструктуру, концентрацію однорідних груп з однаковими вимогами, лідерство та солідарність), суспільно-політичні рухи стають силою, що об'єднується єдиним інтересом значної кількості людей. Крім того, «сучасні громадські рухи відкидають бюрократичні способи організації, надаючи перевагу гнучкості, швидкої мобілізації, інтернет-ресурсам» [65, с. 67-68].

Представники теорії суспільних рухів у сучасних умовах – Ю. Габермас, А. Мелучі, Е. Гідденс – указують на значний вплив демократичних процесів у країні на розвиток у ній громадських рухів. Підтвердженням цього є досвід багатьох країн Східної Європи, в яких у період трансформації в демократичний режим формувалися потужні суспільно-політичні рухи, серед яких можна

назвати "Демократичний форум" (Угорщина), "Саюдіс" (Литва), «Солідарність» (Польща), Союз демократичних сил (Болгарія) [39].

Досвід України засвідчує, що така форма відстоювання колективних прав є домінантною та близькою для нашої ментальності, що мала потужний суспільно-політичний вплив на всіх етапах сучасної історії. Найяскравішим її прикладом можна назвати Народний Рух України, яким наприкінці 80-х рр. було розпочато процес здобуття національної самостійності та становлення на новій демократичній основі українського громадянського суспільства.

Далі на початку XXI ст. почали з'являтися такі форми громадських рухів, як народні фронти, громадянські ініціативи, реформаторські блоки тощо, які в швидкий спосіб реагували на реальні проблеми українського суспільства і на основі досвіду і практики демократичних перетворень у ЦСЄ (Польщі, Сербії, Грузії та ін.) виступали за зміну чинної політичної влади та принципів управління, наприклад: громадський рух «Україна без Кучми», рух «Пора» та інші. Їх цінність для суспільства влучно описав публіцист П. Солодько у 2005 році: «це були «саме ті громадянські активісти, на появу яких виділяються мільйони доларів західних платників податків. Тим більше показово, що ніхто з цих людей грантів не отримував і ні разу не був членом якої-небудь політичної сили. Проте кожен із них зробив неоцінений внесок у ті події, які називаються «помаранчевою революцією» [213].

Суспільно-політичні події сьогодення в Україні склали умови активного формування та діяльності потужних громадських рухів («Опора», «Чесно!», «Самооборона» та ін.), які, не підтримуючи жодну політичну силу, здійснюють професійний аналіз діяльності представників влади, її відповідності, прозорості та законності через усі доступні засоби громадського впливу, а також забезпечують дієву допомогу бійцям АТО і вимушеним переселенцям.

Тому твердження А. Колодій більше десяти років тому про те, що «масові рухи кінця 80-х-початку 90-х рр. як у західних, так і посткомуністичних країнах уже позаду, і стало очевидним, що вони вже не складають основної форми громадянського суспільства» [77, с. 67], на наш погляд, виявляється не

прогностичним щодо сьогодення. Адже громадські рухи зрушують масову свідомість населення, доводять, що громадськість може відстоювати та захищати свої погляди та інтереси власноруч.

За висновками дисертаційної роботи О. Хуснутдінова, «завдання сучасних громадських рухів полягають у створенні суспільної системи, що сприяє консолідації суспільства на розв'язання проблем державотворення та запобіганню конфліктам між народом та різними гілками влади» [243].

Варто зазначити, що цей вид самоорганізації громадянського суспільства є однією з найважливіших форм для успішної правової взаємодії між державою та громадськістю і потребує легітимізації та правового оформлення свого статусу.

Водночас західні вчені застерігають від найбільшої загрози для масових громадських рухів – соціального популізму. Популістські рухи не можуть бути тотожними «народним рухам», а їх діяльність рідко призводить до реальних змін у державній політиці. Так, професор Колумбійського університету Н.Урбінаті, проаналізувавши два наймасштабніших громадських рухи ХХІ ст. у США – *Occupy Wall Street* («Захопи Уол стріт») і *Tea Party* («Чайна партія»), робить висновок, що «для того, щоб популізм перетворився із громадського руху на форму управління державною владою, йому потрібна органічна популяризуюча ідеологія і лідер, який прагне перетворити народне незадоволення та протести на стратегію мобілізації мас заради завоювання демократичного уряду. Без організовуючого нарративу і керівництва, яке стверджує, що їх народ – це і є справжнє вираження всього народу в цілому, народний рух залишається саме тим, чим він є – маючим повне право на існування рухом протесту й критики визначеного тренду в суспільстві, що порушує демократичні принципи» [231, с. 249-251].

Що стосується суб'єктної складової держави в структурі правових механізмів взаємодії з інститутами громадянського суспільства, то її варто ототожнювати із системою створених нею органів державної влади загальної та спеціальної компетенції та посадових та службових осіб цих органів, які мають спеціальну правосуб'єктність, що виявляється в сукупності владних повноважень

та систематичної діяльності, визначеної в нормах законодавства, з метою створення сприятливих умов для реалізації конституційного права громадян на управління державними справами та встановлення дієвого діалогу з представниками громадськості.

С. Стеценко щодо цього питання зазначає, що роль держави як гаранта розвитку громадянського суспільства та правовідносин з ним виявляється в таких публічно-правових аспектах: – нормативно-правовому (через створення загальних «правил гри» без втручання у внутрішню побудову та пріоритети діяльності інститутів громадянського суспільства); – організаційно-правовому (створення належних механізмів реалізації прав громадянського суспільства); – інституціональному (сприяння структуризації політичного простору в країні, метою діяльності якої має стати формулювання ключових засад державної політики у сфері розвитку громадянського суспільства); – правозахисному (створення системи захисту прав та законних інтересів інститутів громадянського суспільства). [217, с. 75-76].

Відповідно до цих функцій, до системи органів держави як суб'єкта взаємовідносин з громадськістю входять: по-перше, органи державної влади загальної компетенції, до яких належать Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України та система органів виконавчої влади, Президент України, завдяки правотворчій та правозастосовній діяльності яких забезпечується встановлення та умови реалізації прав та інтересів громадянського суспільства в зазначених правовідносинах.

Так, Указом Президента України від 24 березня 2012 року №212/2012 «Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації» були визначені завдання реалізації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні, зокрема: приведення національного законодавства щодо діяльності інститутів громадянського суспільства у відповідність з європейськими стандартами; сприяння становленню та розвитку мережі інститутів громадянського суспільства у багатоманітності їх форм; забезпечення

участі громадянського суспільства та його інститутів у процесах формування і реалізації державної, регіональної політики; забезпечення умов для здійснення ефективного громадського контролю за діяльністю органів державної влади; удосконалення процедур проведення місцевих референдумів, мирних зібрань, громадських слухань членів територіальної громади за місцем проживання [190].

Завдяки здійсненню функцій у цьому напрямі органами державної влади загальної компетенції, механізм установавання взаємодії з громадськістю набуває своєї гарантованості на державному рівні. Водночас зазначеними органами визначаються пріоритети його розвитку та основні шляхи досягнення цілей, що, звичайно, надає цьому процесу виваженої послідовності та обов'язковості. Як зазначають дослідники, «це створення «правил гри» через законодавче обрамування діяльності громадянського суспільства та функцій державних органів щодо цього» [70, с. 429].

Проте очевидно, що сьогодні наведена Стратегія значною мірою застаріла. Її зміст відтворює патриналістську модель взаємовідносин держави із громадянським суспільством і його інститутами. Така модель нині є не лише архаїчною, а й не виправданою для новітнього, постреволюційного громадянського суспільства в Україні, тому від зазначених органів держави суспільство очікує нових віх демократичних змін.

Іншу групу органів держави як суб'єкта правових механізмів її взаємодії з інститутами громадянського суспільства складають органи спеціальної компетенції, до якої на підставі структурно-функціонального аналізу залучено: 1) органи судової влади; 2) контрольно-наглядові органи – Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Рахункову палату, Центральну виборчу комісію та ін.; 3) правоохоронні органи – Прокуратуру України, Служба безпеки України, Національне антикорупційне бюро України.

Завдяки діяльності органів державної влади спеціальної компетенції правовий механізм взаємодії інститутів громадянського суспільства з державою та конституційні права громадян на управління державними справами й інші політичні права набувають свого захисту як легітимні та суспільно важливі.

Зазначені відносини легітимізуються та захищаються через різні форми: застосування організаційно-реєстраційних процедур та правил, обмеження та санкцій при здійсненні порушення чинного законодавства України, захист та відновлення прав у разі їх необґрунтованого обмеження чи порушення. Адже, як вважають вітчизняні науковці, «у правовій державі існує ціла система органів, які покликані стежити за тим, щоб бар'єр між державою і свободою громадян не було порушено» [147, с. 356].

Але при наявній важливості функцій органів спеціальної компетенції для захисту прав інститутів громадянського суспільства та державно-громадських правовідносин, встановлення дієвих форм правової взаємодії між ними в Україні лише починає свій розвиток. Наприклад, стаття 31 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» встановлює, що з метою забезпечення прозорості та контролю за діяльністю при Національному бюро утворюється Рада громадського контролю у складі 15 осіб, яка формується на засадах відкритого та прозорого конкурсу [183]. Схожі новели можуть знайти своє відображення в змісті спеціальних законів, які поки перебувають на етапі свого розроблення з метою регулювання діяльності інших державних органів спеціальної компетенції – у проекті Закону України «Про прокуратуру», Закону України «Про державну службу», у проекті Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення ролі громадянського суспільства в боротьбі з корупційними злочинами» та ін.

Щодо характеристик безпосередньо держави як суб'єкта правових механізмів взаємодії з інститутами громадянського суспільства, то можна стверджувати, що проблема генезису її сучасного розуміння, у якому вона змінює свою сутність і регулятивний потенціал у зазначеному процесі, змусила дослідників по-новому розглянути її основні ознаки.

У світлі цього питання варто взяти до уваги висновки вітчизняних дослідників (Ф. Рудича, Р. Балабана, Ю. Ганжурова, Г. Зеленько та ін.), які визначили характеристики сучасної держави, яка спрямована на ефективні правовідносини з громадськістю. По-перше, держава традиційно залишається

політичним співтовариством, що регулює загальні справи і розв'язує суспільно-політичні конфлікти. По-друге, держава розглядається як єдина універсальна організація в суспільстві, що ґрунтується на публічній владі, яка визначає стратегію і тактику внутрішньої і зовнішньої політики та засоби її реалізації. По-третє, баланс регулювання «загальних справ» і пригашення соціальної асиметрії суспільства, що постійно змінює акцент, вимагає активного розвитку правових засобів впливу (конституції, законів, силових відомств) з боку держави. По-четверте, держава є регулятивною силою суспільства, яка, виправляючи недоліки стихійного розвитку, не повинна порушувати природного саморозвитку громадянського суспільства. По-п'яте, держава як політичний, правовий і соціальний арбітр відстоює інтереси верств або класу, який економічно домінує. Однак демократична, соціально-правова держава захищає інтереси і меншості, і опозиції. По-шосте, держава – це система органів влади різних рівнів, що постійно контактують із населенням як за допомогою органів місцевої влади, так і безпосередньо, від чого залежить ефективність як державної політики загалом, так і участі людей у самоврядуванні [149, с. 52-53].

Багато фактів сьогодення свідчать, що сучасний цивілізаційний розвиток ставить перед державою й інші нові вимоги та орієнтири. На думку дослідника Ф. Кирилюка, головним завданням постмодерної держави є подолання споконвічного відчуження особистості від держави і соціуму, створення всім групам можливостей і умов для гідного життя через сформування комфортного соціального середовища та передумов для самореалізації особистості і розкриття її творчого потенціалу [74, с. 501].

Справді, проблема гармонійного поєднання громадських і державних інтересів все більше стає причиною різновекторних суспільних перетворень у сучасних демократичних державах. Адже у створенні активного та розвиненого громадянського суспільства насправді вже давно зацікавлені обидві сторони: звичайно, громадяни, які отримують свободу та можливість реалізації своїх індивідуальних інтересів та цілей, та держава, економічний та фінансовий базис

якої в сучасних глобалістичних умовах залежить від «якості» її громадян – їх економічного ресурсу, освітнього рівня, самостійності, творчості тощо.

На підтримку цих тез українські вчені зауважують, що все більше стає популярним використання характеристики такої соціальної держави, метою діяльності якої є цілеспрямоване створення умов для добробуту суспільства й особи, – держави благоденства. Американські науковці виокремлюють три її різновиди – соціал-демократична (Нідерланди), ліберальна (США), корпоративна (Німеччина), які будуються на різних політичних, економічних, правових та ідеологічних засадах. Але водночас наголошується, що такий тип держави може вести до зниження соціально-економічної активності громадян. Тому загальною думкою більшості науковців, які вивчають різні аспекти цього питання є, те, що держава має бути соціально дієвою та ефективною, але водночас має надавати лише основні потреби своєму населенню (заклади освіти, здоров'я, громадського мовлення). Обов'язком же кожного громадянина стає при цьому помірковане використання цих можливостей та розвиток себе та своєї родини як активних представників відкритого громадянського суспільства [149]. Тому, на думку сучасних науковців, одним із векторів соціальної політики держави в умовах сьогодення є «акцентування на більш активній ролі індивіда в процесі адаптації до нових умов життя» [158, с. 14].

Аналіз об'єктів у структурі правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави, спираючись на визначення категорії «об'єкт правовідносин» у теорії держави і права як «матеріальні або духовні цінності, особистісні або соціальні блага, а також діяльність і поведінка, яка не заборонена правом, для здобуття і використання яких встановлюються взаємні права і обов'язки суб'єктів» [105, с. 202], дозволяє виокремити багато їх груп, враховуючи встановлену множинність системи таких правових механізмів.

Наприклад, одна з груп об'єктів, заради яких встановлюються правові механізми взаємодії між державою та громадськістю, складається із загальноприйнятих у громадянському суспільстві та правовій державі цінностей, що становить їх загальний нормальний розвиток на основі ідей демократії та

гуманізму. До них належать: захист прав та свобод людини, відстоювання принципів свободи та справедливості в суспільстві, впровадження принципу верховенства права та рівності всіх перед законом, захист недоторканості та цілісності території країни, економічний розвиток.

Інша група об'єктів указує на специфіку цих правовідносин щодо встановлення взаємодії між двома принципово різними суб'єктами, які мають лише одну спільну мету – суспільно корисні зміни в країні, які відповідають інтересам обох із них. Такими об'єктами є: встановлення суспільного діалогу, розвиток правосуб'єктності та діяльність колегіальних органів управління, здійснення громадського контролю та управління тощо.

Також існують об'єкти, які розкривають особливості суспільної сфери, у якій встановлюється правова взаємодія інститутів громадянського суспільства та держави, та передусім спрямовують їх діяльність на потреби та вимоги в ній. Залежно від сфери взаємовідносин такими спеціальними об'єктами можуть бути подолання корупції та непрофесійності органів державної влади, правове виховання населення, розвиток системи освіти тощо.

Ураховуючи значну кількість можливих об'єктів, з приводу яких інститути громадянського суспільства вступають у правовідносини з державою в особі її органів, загальний зміст у структурі правового механізму їх взаємодії визначити складно, бо зміст будь-яких правовідносин є синтезом фактичної і юридичної його складових.

Оскільки основний – юридичний зміст правовідносин становлять суб'єктивні права і суб'єктивні обов'язки, їх аналіз у дослідженні дав можливість визначити, що змістом правовідносин інститутів громадянського суспільства та держави є не хаотична, безцільна діяльність, а та сукупність прав та обов'язків (юридичних та фактичних), зорієнтована на здійснення правотворчості та право реалізації щодо різних об'єктів. Для розуміння суті цього явища запропоновано авторський варіант класифікації змісту правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави, за основний критерій у якому було взято сферу соціальних зв'язків, відповідно до якого вони поділяються:

- правовідносини інститутів громадянського суспільства (торгово-промислових палат, об'єднань підприємців, кредитних спілок, незалежних експертів), які взаємодіють із державою у сфері розвитку економічних відносин – надання підтримки приватному бізнесу, розвиток міжнародних економічних зв'язків, проведення незалежної оцінки та прогнозувань економічних показників тощо;
- правовідносини інститутів громадянського суспільства (об'єднань роботодавців, товаровиробників, професійних союзів, творчих спілок), які взаємодіють із державою у сфері соціально-трудова відносин – захист трудових та соціальних прав громадян, координація діяльності підприємств, відстоювання інтересів професійних груп;
- правовідносини інститутів громадянського суспільства, які взаємодіють із державою у складі колегіальних органів із метою підвищення ефективності та прозорості діяльності публічної влади в основних сферах суспільства (Національна агенція з питань якості освіти, громадська рада контролю при Національному антикорупційному бюро);
- правовідносини інститутів громадянського суспільства (союзів та об'єднань споживачів, асоціацій та об'єднань адвокатів та юристів, юридичних клінік), які взаємодіють із державою з приводу захисту прав та інтересів громадян – правова допомога в обізнаності прав та обов'язків, недопущення зловживання та порушення прав та свобод громадян у всіх сферах життя;
- правовідносини інститутів громадянського суспільства (об'єднань військових та патріотів, козацьких організацій, антивоєнних рухів), які взаємодіють із державою з питань утвердження та захисту національної ідеї, патріотичних переконань, захисту цілісності та недоторканості території, допомоги учасникам бойових дій та їх сім'ям;
- правовідносини інститутів громадянського суспільства (організацій роботодавців, працівників, інших зацікавлених неурядових організацій), які взаємодіють із державою щодо імплементації Угоди про Асоціацію України з країнами ЄС;

- правовідносини інститутів громадянського суспільства (благодійних організацій, волонтерських рухів), які взаємодіють із державою у сфері соціальної політики та надання соціальних послуг, – сприяння соціального захисту та соціального забезпеченню населення;
- правовідносини інститутів громадянського суспільства (асоціацій ректорів вишів, органів студентського самоврядування, наглядових рад), які взаємодіють із державою у сфері освітньої політики, – у цілеспрямованій діяльності, що спрямована на досягнення цілей освітніх організацій та системи освіти;
- правовідносини інститутів громадянського суспільства (недержавних засобів масової інформації, об'єднань журналістів), які взаємодіють із державою, у сфері інформаційного простору суспільства, – розповсюдження інформації, надання права доступу до інформації, її захист та аналіз;
- правовідносини інститутів громадянського суспільства (молодіжних та дитячих громадських організацій, жіночих рухів), які взаємодіють із державою з питань безперешкодної реалізації громадянами молодіжної та гендерної політики;
- правовідносини інститутів громадянського суспільства (всіх видів релігійних організацій та їх об'єднань), які взаємодіють із державою щодо конституційного права громадян на свободу совісті та віросповідання, – захист безперешкодного втілення в життя всіх їх незаборонених форм;
- правовідносини інститутів громадянського суспільства (спортивних товариств, федерацій, клубів), які взаємодіють із державою у сфері розвитку спортивного руху, – його пропаганда, підтримка та професійний розвиток;
- правовідносини інститутів громадянського суспільства (екологічних громадських організацій, рухів), які взаємодіють із державою у сфері захисту екологічних прав та інтересів громадян на екологічно безпечне середовище;
- правовідносини інститутів громадянського суспільства (аматорських об'єднань, культурологічних товариств), які взаємодіють із державою у сфері розвитку культурних прав громадян, – їх вільне вираження та захист;
- правовідносини інститути громадянського суспільства (товариств співвласників житла, житлових кооперативів, інших територіальних органів

самоорганізації населення), які взаємодіють із органами державної влади на місцях у сфері захисту прав громадян місцевого значення – тарифів, земельних питань, екологічної безпеки тощо.

Отже, згідно із запропонованою класифікацією в структурі правових механізмів взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства сформовані ті необхідні правові зв'язки між ними для успішної реалізації їх взаємовідносин в головних питаннях суспільного розвитку. Але, варто зазначити, що сьогодні в усіх основних сферах суспільства показники якості такої взаємодії не відповідають показнику, який би сформував дієві та ефективні демократичні відносини між представниками громадськості і державної влади.

Тож, досліджені питання дозволяють зрозуміти структуру правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави, які визначаються на сучасному етапі розвитку людства як основні суб'єкти політичної системи суспільства, що, попри їх різну правову природу, слугують одній соціально корисній меті – розвитку суспільства й держави на принципах демократичності та гуманізму. Аналіз досвіду країн, які на певному етапі свого розвитку реформували процес здійснення державної політики в бік демократизації, засвідчує, що ефективність цього питання прямо залежить від етапу розвитку процесу саморегуляції в країні, що передбачає органічне поєднання як централізованого керівництва, так і самостійності незалежних громадських об'єднань. На наш погляд, цей процес, виходить за межі повноважень лише інститутів публічної влади та повинен містити використання потенціалу громадянського суспільства та його інститутів для вирішення як внутрішніх завдань (соціальних, економічних, освітніх), так і зовнішніх (імплементации Угоди з ЄС, створення інших асоціацій), адже при демократичному розвитку країни інститути громадянського суспільства мають право здійснювати в ній дії зворотного впливу на державу – починаючи від безпосередніх демократичних виборів закінчуючи різними формами громадського контролю за органами публічної влади.

Висновки до Розділу 1

Взаємодія громадянського суспільства та держави є складним суспільним процесом, якому властиві виникнення, становлення та розвиток і який під впливом цивілізаційної трансформації набуває різного тлумачення. В історичному дискурсі це питання розглядається як розвиток концепції щодо умов досягнення досконалішої форми співжиття в суспільстві, через яку забезпечуються об'єктивні потреби суспільства та держави в певний період розвитку людства.

Процес взаємодії громадянського суспільства й держави, теоретичні основи якого було закладено ще в часи Античності, став предметом правового регулювання з XVIII ст., коли відносини громадян і влади почали свою інституціоналізацію через взаємовплив та діяльність громадських об'єднань із державними органами.

Трансформаційні процеси в Центральній та Східній Європі наприкінці XX ст. сприяли відродженню наукового інтересу до аналізу теорій взаємозалежності держави та громадянського суспільства, що стало початком процесу державотворення країн на основі принципів репрезентативної демократії. Сучасні дослідження щодо цього питання, зокрема й у вітчизняній політико-правовій думці, спрямовані на аналіз змін, які відбуваються у зв'язку з розширенням функцій інститутів громадськості, соціальної спрямованості держави та вироблення наукових теорій щодо нових форм їх діалогу, враховуючи внутрішні і зовнішні потреби країн.

У зв'язку з цим наукові концепції та формування практичних відносин громадянського суспільства з державою в сучасних умовах спрямовані на встановлення та розвиток процесу взаємного впливу і взаємного обслуговування заради реалізації та захисту як усесторонніх інтересів особи, так і економічного та соціального розвитку держави, що є фундаментальними завданнями правової держави та громадянського суспільства

Обґрунтовані ідеї важливості та необхідності взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави на сучасному етапі розвитку

демократично орієнтованого соціуму, аналіз можливих шляхів їх співпраці та досягнення спільних інтересів із використанням доступних ресурсів відбувається за допомогою механізмів їх взаємодії, які виникають у процесі їх послідовної співпраці, мають певні особливі характеристики та необхідні складові елементи, найважливіші з яких унормовані в чинному законодавстві і є правовими механізмами взаємодії інститутів громадянського суспільства з державою. За сформульованими висновками, основними аксіологічними та процедурними векторами процесу правової взаємодії є правотворча і правозастосовна діяльність держави і громадських утворень, що зумовлюють їх реалізацію через нормативно-правовий та організаційно-правовий механізми.

Потреба у використанні державами і міжнародною спільнотою потенціалу громадянського суспільства та його інститутів для подолання не тільки зазначених внутрішньо державних проблем, але й глобальних криз (міграційних, військових, екологічних та ін.), які нині постають перед суспільством та державами світу, вимагає переосмислення попередніх теоретико-методологічних досліджень функціонування сучасної системи соціальних зв'язків. Передусім це стосується взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави в новітніх умовах, тому сучасна методологія дослідження їх відносин повинна бути, на нашу думку, практико орієнтовною.

Відповідно до цієї мети, методологічні дослідження сучасної взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави повинні містити як традиційні методи пізнання – діалектичний, системно-функціональний, компаративістський, історичний та інші, а також філософські і логічні прийоми (аналізу, синтези, моделювання) для формування понятійно-категоріального апарату предмету дослідження, аналізу його сутності, структури та функціональної спрямованості в історичній ретроспективі, так і новітні світоглядні підходи та методи, зокрема синергетичний метод щодо аналізу сучасних форм соціальної активності (діяльності громадських платформ, акцій протесту з використанням інтернет-ресурсів тощо) парадигми паритетного партнерства між громадянським суспільством і

державою, тенденції міжнародної активної співпраці та формування глобального громадянського суспільства, та інші вияви сучасних демократичних процесів у світі. Зазначені методи дослідження на основі принципів об'єктивності, плюралізму, деідеологізації, свободи наукових досліджень та інших особливостей постпозитивістської методології дозволяють виявити й охарактеризувати об'єктивно існуючі механізми взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави та сформулювати пропозиції щодо їх удосконалення.

Розв'язання проблеми взаємодії держави і громадянського суспільства, яка значно актуалізувалася під впливом міжцивілізаційних процесів, відбувається за умов визнання вагомості існування та створення умов для дворівневої системи формування державно-правової дійсності як через державну владу, так і через самоврядування народу, що є основною причиною формування розвиненої системи механізмів взаємодії, передусім правових, між представниками громадськості та державою.

Оскільки питання державно-громадських зв'язків передбачають переважно дослідження взаємодії держави і громадянського суспільства в аспекті встановлення та розвитку їх правовідносин у різних сферах соціального, політичного та економічного життя, структуру правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави визначено на основі дослідження його суб'єктів, об'єктів та змісту.

Дослідження суб'єктної складової громадянського суспільства через його інституціональний аспект пов'язане з тим, що показники та умови його практичного існування передбачають діяльність найрізноманітніших громадських об'єднань, які у своїй сукупності складають цілісну систему як підґрунтя громадянського суспільства та його правових зв'язків. Різноманітність векторів функціонування інститутів громадянського суспільства та багатоаспектність цілей їх створення визначило необхідність розуміння різниці в правових характеристиках незалежних громадських об'єднань зі схожими за функціональними призначеннями організаціями, що наблизило до сутності

розуміння та формування авторського варіанту категорії «інститут громадянського суспільства» як суб'єкта правовідносин з державою та його значення для інтересів громадськості, висвітлює відмінності між іншими суб'єктами правовідносин, які пов'язані з реалізацією та захистом громадських інтересів (нотаріатом, неформальними об'єднаннями громадян, органами місцевого самоврядування та ін.). Також цей аналіз обґрунтував актуальність та перспективність діяльності громадських рухів як інститутів громадянського суспільства, зважаючи на тенденції демократичних перетворень в Україні та у світі за допомогою такої форми громадської активності.

Суб'єктну складову держави в структурі правового механізму її взаємодії з інститутами громадянського суспільства було визначено через діяльність її органів загальної та спеціальної компетенції щодо створення сприятливих умов для реалізації конституційного права громадян на управління державними справами, встановлення дієвого діалогу з представниками громадськості з метою використання соціального капіталу в процесі формування та реалізації внутрішньої та зовнішньої політики.

Виявлена множинність об'єктів, щодо яких держава в особі її органів встановлює правові відносини з представниками громадськості, засвідчила, що зміст таких правовідносин складає цілеспрямована діяльність держави та інститутів громадянського суспільства, яка спрямована переважно на здійснення правотворчості та правореалізації щодо різних законних інтересів, прав і свобод людини, утвердження верховенства права та законності, розвитку державотворення та правотворення в умовах демократизації та євроінтеграції.

РОЗДІЛ 2. НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ВЗАЄМОДІЇ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВИ

2.1. Поняття нормативно-правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави

Досвід упровадження в сучасних демократичних країнах визнаних у світі цінностей – свободи та гідності, принципів плюралізму інтересів та рівності всіх перед законом, толерантності та взаємоповаги між представниками різних сфер суспільства – переконливо показує, що їх гуманістична мета може набути свого реального сенсу лише при послідовному закріпленні їх у змісті правових норм.

Фундаментальні дослідження юридичної науки щодо функцій права та його норм дозволяють охарактеризувати право як найважливіший феномен суспільного буття, сутність якого полягає в напрямках його впливу на соціальну реальність, що формується відповідно до об'єктивно існуючих у державно-організованому суспільстві інтересів та потреб [56, с. 35]. Визначення права доречно охарактеризував російський дослідник О.Лейст, який запропонував його тлумачення як «нормативну форму упорядкування, стабілізації і відтворення суспільних відносин, яка підтримується та охороняється засобами юридичного процесу і державним примусом» [112, с. 47].

Процес взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства в сучасній юридичній науці є одним із прикладів дії зазначеної сутності права. Адже теоретичні дослідження та практичні відображення цього питання доводять, що застосування та вплив права, по-перше, формує ціннісну основу цих відносин, по-друге, визначає правила поведінки та межі діяльності цих двох суб'єктів, по-третє, надає цим відносинам легітимного та загальнообов'язкового характеру. Окрім того, на нашу думку, саме через правові норми та їх функції формується реальний, легітимний механізм взаємодії інститутів громадянського суспільства з демократичною, правовою державою, оскільки ніякі інші види

соціальних норм (моральні чи звичаєві) не можуть сформулювати чіткий процес їх відтворення та надати їм необхідного захисту від порушень.

Таке проголошення особливого статусу права в регулюванні відносин між двома найважливішими суб'єктами суспільства підводить нас до визначення питання його цінності як можливості права бути засобом задоволення загальнолюдських, соціально зумовлених та науково обґрунтованих потреб та інтересів суб'єктів [126, с. 286].

Сучасна юридична наука вирізняє декілька основних аспектів цінності права. По-перше, інструментальну цінність права, яка зумовлена його особливими зовнішніми формальними властивостями – нормативністю, системністю, загальнообов'язковістю, формальною визначеністю, та яка робить право загальновизнаним інструментарієм для вирішення найважливіших суспільних завдань та гарантом функціонування інститутів суспільства.

Також виокремлюють власну цінність права як загальнолюдського феномена, яка полягає в тому, що право за своєю суттю є втіленням і мірою свободи та справедливості, яке, на відміну від схожих за суттю моральних норм, є загальнообов'язковим виміром та юридично захищеним від порушень. Право, забезпечуючи оптимальне поєднання свободи і справедливості, визначає межі дозволених і заборонених дій. Як зазначав український мислитель Б. Кістяківський, «право лише там, де є свобода особи».

Справді, саме в праві свобода отримує свій найбільш концентрований вияв, оскільки в ньому вона матеріалізується в конкретних правових формах. Але в праві закріплюється не абсолютна свобода, а той її вимір, який об'єктивно визначений з урахуванням системи відповідних концептуальних засад [33, с. 51].

Зазначені якості права є, на наш погляд, особливо важливими для регулювання відносин, які пов'язані з громадянським суспільством, яке, звичайно, докорінно відрізняється від регламентації діяльності апарату держави. Стаючи регулятором відносин громадськості, норми права повинні не просто мати диспозитивний характер, а й передусім виходити з примату позиції незалежності, автономії та саморегулювання таких відносин. З метою цього,

право, не повинно до сфери свого регулювання залучати ті питання, які легко та без негативних наслідків для суспільства можуть бути вирішені й за допомогою інших соціальних норм, що надає представникам громадськості простір для активної діяльності та свободи. Єдиною метою розширення правової регуляції у сфері громадянського суспільства повинен бути суспільний інтерес щодо підвищення правового статусу його інституцій та полегшення захисту через них прав та інтересів громадян.

Звичайно, при цьому треба враховувати, що соціальна свобода, не регламентована правом, може переходити у свавілля та несправедливість. Тому право при регуляції відносин, пов'язаних з суб'єктами громадянського суспільства, також є і силою, яка протистоїть беззаконню та сваволі, будучи гарантом вільного та безпечного життя громадян, вирішень протиріч та суспільних загострень.

Утверджуючи в такий спосіб принципи свободи і справедливості, право набуває свого глибокого значення як історико-культурна цінність, стає загальнолюдським надбанням, що досягалося поколіннями людства в ході його історичної еволюції. Варто наголосити на тому, що громадянське суспільство трансформувалося з шляхетного ідеалу, сформованого за часів Античності та Відродження й Реформації, на реальний суб'єкт права, а його взаємини з державою набули характеру правозастосовної діяльності лише після закріпленні цих відносин у джерелах права – в американському Білі про права (1789-1791), французькій Декларації прав людини і громадянина (1789) та перших конституціях Західної Європи і Америки. Також на території України прототипи інститутів громадянського суспільства, т. з. «козацькі громади», отримували своє організаційне оформлення в Конституції Пилипа Орлика 1710 р., правових актах доби національно-визвольних змагань 1917-1922 рр. та інших джерелах, що, отже, надало цим формуванням легітимну можливість захищати свої права та впливати на політичне життя країни.

Тому варто наголосити, що право займає найважливіше місце в системі соціального впливу на державно-громадське життя, оскільки завдяки його

функціональним властивостям та регулятивним якостям, точності та впорядкованості закріплення змісту суспільних відносин у його приписах відображається оптимальне поєднання інтересів особи, держави і суспільства в певний історичний період, чим забезпечується їх стабільний розвиток.

Водночас, за певних умов державно-правової дійсності, зазначена правова цінність права та його функцій може змінюватися. Тож, аналізуючи цінність права та наголошуючи на таких його характеристиках, як усталеність і стабільність, потрібно пам'ятати й про діалектичний зв'язок з типом суспільства і держави, у якому воно функціонує. До певної міри це пов'язано зі зміною загальносуспільних уявлень про сутність права, адже не завжди право сприймається в суспільстві як загально визнана міра справедливості і свободи [56, с. 50]. У цьому аспекті, як справедливо відзначає Н. Волковицька, динаміка суспільної правової свідомості безумовно детермінує спосіб сприйняття права як суспільством в цілому, так і окремими громадянами [24, с. 31].

Залежно від ступеня залучення права до системи політичної регуляції О. Стрельцова виокремлює: адміністративний тип соціальної регуляції, коли влада за допомогою адміністративних заходів подавляє елементи громадянського суспільства, намагаючись зберегти та зміцнити існуючий суспільний порядок, а також правовий тип соціальної регуляції, який відповідає етапу розвиненого громадянського суспільства, яке сприймає систему влади й управління передусім як засіб досягнення спільних цілей [218, с. 354].

Аналіз політико-правового розвитку держави засвідчує, що через правові норми держава направляє вектори суспільного розвитку і досягає певного соціального результату, тому функціональний зміст права чітко корелює з її типом. Іноді цінності права можуть переходити в статус формальних явищ або взагалі зникати. З огляду на наявність значної кількості таких випадків як в міжнародному досвіді, так і в процесі становлення нашої країни, необхідно проаналізувати функції права в державі, яка має ознаки демократично розвиненого керування передусім щодо питання її взаємодії з громадськістю, адже, як зазначають В. Цветков та В. Горбатенко, «у правовій, демократичній

державі такі суспільні категорії як демократія і право перебувають в органічному поєднанні, оскільки їх природа й соціальне призначення виникають з одного первинного джерела – народовладдя [244, с. 142].

Оскільки загальне політико-правове визначення демократії сучасні науковці трактують як «певну форму організації суспільних відносин, яка визначає взаємовідносини держави, влади і громадянина, їх правове становище у суспільстві...» [244, с. 77], можна констатувати, що право при такому режимі в державі є не лише механізмом для урегулювання суспільних відносин, а й своєрідною гарантією стану правового компромісу, який стримує владу від антидемократичних тенденцій розвитку.

У запропонованому предметі дослідження категорія «правовий компроміс» є важливим ключем для розуміння сутності правової взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави, оскільки вона є родовою юридичною категорією, яка об'єднує усі правові форми згоди та домовленостей.

Змістом правового компромісу є досягнута узгодженість щодо рішень, умов, позицій тощо між взаємоправними учасниками правовідносин. Характерні ознаки та визначення правового компромісу досліджені в монографії С. Бобровник, де встановлено, що: – правовий компроміс завжди опосередковується правовою формою (нормами права, правовими принципами, правовими процедурами тощо); – правовий компроміс тягне юридичні наслідки для учасників суспільних відносин, у тому числі й у вигляді застосування примусу; – це явище є однією із визначальних засад функціонування демократичного режиму, адже він є основою легітимації влади; – правовий компроміс є невід'ємною умовою будь-якої двосторонньої угоди у державах з демократичним ладом [14, с. 12].

За способами упорядкування правовий компроміс поділяють на той, що досягається диспозитивним методом впливу на суспільні відносини через застосування уповноважених норм для суб'єктів і досягнення згоди між ними у взаємних вчинках та пристосуваннях, а також такий правовий компроміс, який

знаходить своє застосування в імперативному регулюванні і переважно застосовується у сфері публічно-правових відносин.

Прикладом диспозитивного досягнення правового компромісу є, беззаперечно, метод цивільно-правового регулювання, що визначає способи і прийоми впливу цивільно-правових норм на відповідні суспільні відносини. Його цінність для розвитку відносин, суб'єктом яких є громадські об'єднання, було, зокрема, визначено Н. Кузнецовою, яка зазначала, що цей метод «спочатку припускає в ролі обов'язкової умови юридичну рівність усіх учасників, їх економічну й організаційну автономію, свободу волевиявлення в здійсненні юридично значущих дій, чим органічно поєднується з основними засадами та принципами функціонування громадянського суспільства [108, с. 58].

Щодо досягнення правового компромісу через імперативне регулювання, то важливим моментом в цьому процесі є питання функціонування дієвих засобів врахування інтересів та поглядів підпорядкованих учасників такого виду відносин, зокрема інститутів громадянського суспільства. Адже, встановлюючи в нормах права декларативні приписи щодо загальнолюдських цінностей, держава (за фактом) не завжди охоче пропонує шляхи для висловлення свого бачення і об'єктивних потреб самим представникам громадськості, роблячи їх залежними від прийнятих рішень. Така можливість впливу права на розвиток всього суспільного простору наводить ще більший акцент на питанні визначення і об'єктивної характеристики основних способів правового впливу, через які простежується його роль та значущість у впорядкуванні та розвитку суспільних відносин в демократично орієнтовному напрямі.

Виходячи з усталеного визначення в загальній теорії держави і права, основні напрями впливу права на суспільні відносини, які визначають соціальне призначення права в різних сферах суспільного життя, характеризуються поняттям функцій права [63, с. 154].

Аналіз регулятивної функції права демократичної держави щодо відносин взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави передбачає

зазначення мети такого впливу, яку юридична наука визначає як закріплення складових цих суспільних відносин та (або) забезпечення їх розвитку.

На думку С. Дроботова, автора монографічного дослідження щодо функціональних особливостей права в демократичній та правовій державі, регулятивна функція права досягає зазначеної мети, а також забезпечує стабільність та відтворюваність зв'язку між державою і суспільством завдяки двом основним механізмам. Перший механізм – інституціоналізації, суть якого полягає у тому, що право впливає на суспільні відносини завдяки їх закріпленню або оформленню у конкретних правових інститутах, які дозволяють таку взаємодію перетворити на юридично закріплену та врегульовану [56, с. 51]. Прикладом такого механізму щодо предмета запропонованого дослідження може бути уособлена група юридичних норм, яка регулює відносини функціонування громадських об'єднань певного типу, наприклад громадських організацій, і складається з норм – конституційного, цивільного, господарського, податкового, адміністративного та інших галузей права, що у своїй сукупності здійснюють повне правове регулювання діяльності цих громадських інституцій, а також механізм зміни усталених правовідносин через удосконалення поточного законодавства, коливання правового статусу фізичних та юридичних осіб, компетенції органів державної влади, їх посадових і службових осіб тощо [56, с. 51]. Зазначений процес відображає динамічний аспект регулятивної функції права, який стимулює громадську та політичну активність і є, безумовно, основою розвитку правовідносин між державою та представниками громадянського суспільства, адже належний зміст та об'єм правового статусу цих суб'єктів є єдиним гарантом легітимності та захищеності їх прав та обов'язків у процесі здійснення такої взаємодії.

З огляду на це можна визначити основні риси регулятивної функції права демократичної держави щодо відносин взаємодії між державою та інститутами громадянського суспільства. По-перше, ця функція регулює порядок організації та функціонування державної влади та її органів, а саме – їх завдання щодо встановлення взаємодії з громадськістю, що гарантує відтворення певного типу

суспільних відносин. По-друге, вона закріплює необхідні умови для встановлення діалогу з представниками громадськості: правовий статус інститутів громадянського суспільства, можливості їх соціальної активності, а також гарантований захист їх діяльності. По-третє, регулятивна функція права, закріплюючи вже наявні в суспільстві відносини, також визначає напрями, які стимулюють відтворення зазначеної демократичної взаємодії суб'єктів у перспективі через ще більш ефективні та дієві шляхи їх здійснення.

У доповненні до розглянутої регулятивної функції, варто відзначити ще один вияв права в процесі регуляції суспільних відносин – охоронну функцію, яка визначається як напрям впливу права на суспільні відносини шляхом поступового витискування тих явищ, що є небажаними для розвитку суспільства, заради охорони особистої та суспільної безпеки за допомогою встановлених заборон та негативних наслідків порушень [62, с. 187].

Аналіз основних аспектів охоронної функції права дозволяє відзначити, що основним вектором цього впливу на правові відносини взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави є її превентивний характер – тобто дія не шляхом застосування юридичної відповідальності за вже скоєні правопорушення, а через визначення можливих негативних наслідків при порушенні правил поведінки.

Значення охоронної функції права для предмета запропонованого дослідження виявляється в тому, що правова взаємодія між структурами держави та громадськості пов'язана передусім із суспільно корисною правовою та політичною діяльністю, а тому вельми важливим моментом цих відносин є визначення наслідків у разі дій або бездіяльності цих суб'єктів, які можуть порушити суспільну безпеку, стати загрозою для свободи діяльності інших осіб, обмежити права громадян або функції держави тощо, тому за своєю суттю охоронна функція створює правові умови для формування законної, етичної та суспільно корисної діяльності учасників цієї взаємодії.

Отже, в умовах демократичного режиму регулятивна та охоронна функції права є важливими напрямками впливу права та державно-громадські відносини,

перший із яких спрямований на закріплення суспільних відносин, які є необхідними для існування комплексу демократичних відносин для взаємодії державної влади та представників громадськості, а також на розвиток та удосконалення цих відносин в майбутньому, враховуючи суспільні зміни; другий – на створення гарантій від порушень та корупцій для законної та суспільно корисної діяльності суб'єктів. Як зазначив Н. Коркунов, «одним із основних завдань права є встановлення суспільного правопорядку, що неможливо здійснити без реалізації функції регулювання суспільних відносин і функції охорони суспільної безпеки» [102, с. 278].

Також важливою властивістю правових норм щодо врегулювання відносин між громадськістю та демократичною державою є виявлення його інформаційної функції. На думку І. Антошиної, функція правового регулювання тісно пов'язана з інформаційним впливом, за наявності якого можна говорити про комплексні та ефективні методи створення бажаних суспільних відносин [4, с. 479].

Інформаційний вплив права на правові відносини здійснюється через цілеспрямоване розповсюдження інформації для здійснення впливу на дійсних та майбутніх учасників цих правовідносин. Водночас, за висловом Р. Даля, що в основу демократичного врядування лежить «принцип поінформованості» [45, с. 41], наявність факту вільного доступу та обігу інформації є надзвичайно важливим явищем у такому суспільстві.

За висновками російського дослідника А.Черв'яковського, така функція права в умовах демократії забезпечується передусім державою [245, с. 64-69], оскільки вона є найбільш зацікавленим суб'єктом у тому, щоб громадяни отримували необхідну інформацію про стан справ у ній, з огляду на мету функціонування такої держави – задоволення прав та інтересів громадян.

Практично ця функція реалізується через інформування громадян, передусім безпосередньо в джерелах права, про стан та стратегічні напрями розвитку держави, про принципи та методи, за якими здійснюється управління суспільними справами, про легальні засоби впливу громадян на суспільні процеси. Головна мета такого напрямку правового впливу – дати можливість

індивідам оцінити стан певної суспільної сфери або розвитку держави та суспільства в цілому для того, щоб мати можливість визначити правомірні засоби реалізації та захисту своїх прав та інтересів, форми можливої участі в управлінні державними справами, а також існуючі засоби громадського впливу на державу та її органи для гарантії демократичного розвитку країни.

Також варто відзначити ще одну функцію права, яка має свої особливості виникнення та розвитку в умовах демократичної держави, – культурну. Оскільки правова культура є також одним із основоположних чинників демократичної держави, поняття якої визначене І. Яков'юком як «об'єктивно існуючий феномен в суспільстві, з власним онтологічним буттям, що є системою ідеальних правових форм – правових зразків, ідеалів, цінностей...» [251, с. 44], зрозуміло, що право у своїх нормах відображає культуру суспільства, у якому воно формується, а точніше той стан культури громадян, який дозволяє виконувати функції держави, права і суспільства в цілому.

Важливість правової культури для формування права можна прослідкувати в тому, що від її рівня залежить і адекватність постановки мети та цінностей в правових нормах, і реальність правового регулювання та реалізації, які спрямовані на їх досягнення [56, с. 98]. Так, культурна функція права полягає у формуванні потрібного рівня правової культури громадянського суспільства і через свої регулятивні можливості сприяє її розвитку як однієї з головних запорук функціонування демократичної держави. Окрім того, вплив права повинен ставити за мету і подолання правового нігілізму в суспільстві, який може з'явитися навіть у демократично розвинених країнах і знецінювати право.

Отже, з огляду на вищезазначений аналіз особливостей функцій права та його норм у демократичній державі щодо питань взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави, можна констатувати, що їх спільними ознаками є такі. По-перше, напрями їх впливу на суспільні відносини мають мету чіткого врегулювання діяльності органів державної влади з приводу їх взаємодії з громадськістю, а також засоби гарантування їх спільної діяльності, в основі якої є принцип свободи та рівності. По-друге, право в такій державі в змісті своїх норм

має значну кількість приписів, які забезпечують суспільну активність індивідів, яка реалізується в різних видах правомірної поведінки. Передусім зазначеної мети можна досягти через правове регулювання функціонування різноманітних інститутів громадянського суспільства, які через взаємодію з органами держави мають можливість здійснювати громадський контроль за їх діяльністю, впливати на їх рішення шляхом встановлених у правових нормах правових, організаційних, інформаційних заходів. Також ця мета досягається через надання можливості безпосередньої участі громадян у правотворчій діяльності, а саме – право на безпосередню участь громадян у прийнятті найважливіших рішень місцевого або загальнодержавного характеру, можливість громадського обговорення нормативно-правових актів, право на вироблення корпоративних норм тощо. По-третє, через норми права в такій державі ініціюється та стимулюється соціально-активна та суспільно відповідальна поведінка індивідів та їх висока правова культура.

Ураховуючи дослідження функцій права в регулюванні питання правовідносин інститутів громадянського суспільства та держави, було визначено важливість етапу правотворчості та правозакріплення, які є визначальними моментами початку легітимних відносин між державною владою та громадськістю. Саме в цей період держава вирішує, зважаючи на різні свої функції, що певні відносини є необхідними для її розвитку, тому виявляє бажання взяти їх під свій захист. При цьому встановлюються об'єм та межі регулювання певного питання, які залежать від особливостей формування та розвитку таких відносин та поглядів державної влади на їх корисність.

Процес упорядкування поведінки людей за допомогою загальних правил, тобто відомих моделей, зразків, еталонів поведінки, які розповсюджуються на всі випадки такого роду і яким повинні підпорядковуватися всі особи, що потрапили в нормативно-регламентовану ситуацію [1, с. 50], становить поняття нормативного регулювання.

На думку О. Лотюк, початок нормативного регулювання, при якому держава видає нормативні акти, що передбачають права та обов'язки суб'єктів,

приписи про належне і можливе в їхній поведінці, – це перший та один із найбільш значних поворотних пунктів у становленні соціального регулювання певних відносин, якісний скачок у їх розвитку [117, с. 14].

Отже, через етап багаторазового повторення, правозакріплення та правотворчості формується нормативно-правовий механізм взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави, який надає цим відносинам легітимного характеру та правового захисту, має свою певну структуру та характеристики.

Нормативно-правовий механізм взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави розглядається нами як система актів чинного національного законодавства та міжнародного права, що виконують регулюючу, охоронно, інформаційну та культурно-організаційну функції, які визначають правові основи співвідношення та взаємодії громадських організацій та інших інститутів громадянського суспільства з державою та міжнародні стандарти у цій сфері, особливості правового статусу основних інститутів громадянського суспільства та їх функції (легітимізуючу, програмну, комунікативну тощо).

Його структуру складають, по-перше, конституційні засади механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави – основоположні принципи і положення, які унормовані в конституції, що визначають плюралізм суспільного життя, засади розвитку громадянського суспільства, основи внутрішньої державної політики у сфері формування інститутів громадянського суспільства, відповідальність держави перед громадянами, право громадян на свободу об'єднання, особливості правового статусу певних інститутів громадянського суспільства, а також право на безпосередню участь в управлінні державними справами та контролі за діяльністю органів держави.

Відповідні конституційні положення отримують свій розвиток і завершення в законах і підзаконних актах, які є наступними елементами нормативно-правового механізму та у своєму змісті визначають особливості правового статусу інститутів громадянського суспільства, методи і форми їх взаємодії з державою, умови, роз'яснення щодо їх практичного втілення. Також зазначене регулювання доповнюється нормами відомчих актів (наприклад, роз'яснювальні

листи міністерств, інструкції відомств), які деталізують положення нормативно-правових документів та враховують специфіку певної сфери регулювання, а також внутрішньовідомчими документами (положеннями, статутами тощо), які втілюють реалізацію нормативних приписів державно-громадського діалогу в певній установі чи організації.

Окрім внутрішньодержавного законодавства, нормативно-правовий механізм взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави складається із загальновизнаних норм і принципів міжнародного права, міжнародних договорів, які визначають і гарантують свободу асоціацій та їх право на політичну участь, міжнародних документів, які визначають стандарти розвитку громадянського суспільства та парципаторної демократії, а також рішень Європейського суду з прав людини відповідного змісту, що в цілому формують механізм державно-громадських відносин певної країни на інституційному рівні на засадах демократичного керування за міжнародними стандартами, орієнтують вектори його розвитку та надають додатковий захисту правам та інтересам особи і громадянина.

Системність нормативно-правового механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави в Україні забезпечується через адаптацію національного законодавства до відповідних міжнародних стандартів, що в ході світового розвитку змінюються в аспекті глобальних тенденцій і потреб.

Отже, упорядкування, стабілізація і відтворення правовідносин інститутів громадянського суспільства та держави відбувається в нормах права, які формують та охороняють ці відносини засобами юридичного впливу – починаючи від формування правової культури населення через культурну та інформаційну функцію права і закінчуючи передбаченням у нормах права відповідальності та санкцій для їх суб'єктів за умови порушення правових приписів, що виконує превентивну та охоронну роль для захисту цих відносин.

Водночас цінність та функції права для становлення та розвитку легітимного державно-громадського діалогу на демократичних засадах формується та виявляється у відповідному процесі: нормативно-правовому

забезпеченні взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави, яке складається із правових актів різної юридичної сили, визначає особливості правового статусу основних інститутів громадянського суспільства та їх функції, правові основи взаємодії громадських організацій та інших інститутів громадянського суспільства з державою, виконує регуляцію суспільних відносин в різних аспектах і сферах, в тому числі й міжнародній, в цілому формує цілісне правове поле для регламентації державно-громадських відносин на умовах легітимності та захисту.

2.2. Конституційні засади взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави в Україні та за кордоном

Найчастіше основи взаємодії громадянського суспільства та його інститутів з державою та її органами визначаються в конституціях і законах, адже саме конституційні принципи стали визначальними для розбудови оптимальних моделей відповідної взаємодії.

Як відомо, термін «конституція» (від латинського *constitutio* – встановлення) має багатовікову історію, тому можна стверджувати, що це є історичним явищем, що постійно змінюється і вдосконалюється відповідно до цивілізаційного розвитку людства, а його сутність не може розглядатися з позиції незмінності. В теорії сучасного конституційного права є багато різних визначень конституції як основного закону держави, але в їх основі найчастіше закладена характеристика конституції за її змістом, тобто за предметом регульованих нею суспільних відносин, а також правовим положенням конституції в певній національній правовій системі.

Так, французький політолог і державознавець Ж. Бюрдо визначав конституцію як «сукупність правил, що належать до способу призначення, організації та функціонування політичної влади» [253, с. 47]. Американський дослідник К. Берд додає до цього таку ознаку, як «визначення свобод громадян» [252, с. 5]. Нігерійський конституціоналіст Б. Нвабуезе дає таке розгорнуте

визначення: «Зазвичай конституція є формальним документом, що має силу закону, за допомогою якого суспільство встановлює для себе управління, визначає та обмежує його повноваження, визначає відносини між його різними органами і відносини цих органів із громадянами» [254, с. 2].

Ураховуючи ці визначення, можна охарактеризувати поняття конституції як основний правовий акт держави, який передбачає закріплення на найвищому юридичному рівні як процесу організації державного устрою, так і взаємодію державної влади з суспільством та громадянами. Також у сутності понять конституції простежується її відрізна правова риса – метою прийняття конституції є обмеження державної влади. Межі таких обмежень змінювалися відповідно до подій історико-політичного розвитку держав, але наявність цього обмеження як характерної риси конституції залишається непорушним і залучається до сучасних конституційних доктрин під гаслом: «Посилити конституціоналізм – це означає посилити ефективність обмеження влади держави» [215, с. 64].

Сприйняття конституції як акту найвищої юридичної сили, який встановлює не тільки основи державного устрою, а й передусім правовий статус особи в цій державі, зародилося в кінці XVIII-початку XIX ст., в період боротьби проти феодального ладу. Саме в зазначений період конституція стала правовим плацдармом для обмеження функцій державної влади та забезпечення встановлення і гарантій прав, свобод та інтересів громадян. Уперше цей принцип був офіційно прийнятий і проголошений у французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 р.: «Суспільство, в якому не забезпечена гарантія прав і немає поділу влади, не має конституції», що стало відправним моментом розвитку сучасного конституціоналізму.

Варто, однак, відзначити, що перші конституції не можна вважати безпосереднім актом політичної і юридичної згоди соціуму, оскільки історичні умови їх прийняття фактично віднесли їх до предмету класової боротьби – феодалів і буржуазії, це є причиною стверджувати, що їх зміст виражав не стільки інтереси народу, скільки передусім інтереси панівного в той період соціального класу – буржуазії.

Відчутний соціальний консенсус можна спостерігати лише в конституціях постіндустріального суспільства, сформованого до кінця XX ст. в демократично розвинених країнах, соціальна структура яких містила поняття «класи» і «класові антогонізми». Оскільки конфлікт інтересів різних соціальних груп вирішувався в правових межах, встановлюваних конституцією, можна стверджувати, що саме з цього періоду основний закон держави почав виражати й інтереси народу, зокрема до тієї міри, до якої він обмежував державну владу і гарантував захист прав її громадян. Стрижнем сучасного конституціоналізму також залишається захист свободи індивідів, наслідком чого є обмеження влади [19, с. 166].

Водночас, як вважають дослідники російської Академії наук, сутність конституції не зводиться до вираження будь-яких інтересів певного класу, групи або народу. Стан сучасного конституційного розвитку демократичних держав свідчить про те, що конституція зазвичай приймається в результаті компромісу, досягнутого між соціально-політичними силами щодо основних суспільних питань, в тому числі і межі втручання держави в життя суспільства та індивідів, права і свободи особистості. Факт прийняття конституції виражає її сутність висловлювати такий компроміс, предметом якого є ці питання [215, с. 67].

У світлі цієї думки цікавим є аналіз конституцій держав, де поняття компроміс та згода фактично відсутні. Це, звичайно, передусім стосується конституцій тоталітарного режиму, у яких заборона політичного плюралізму призводить до того, що основний закон стає інструментом соціального контролю, який використовується панівною елітою для правового захисту панівного соціального і політичного ладу.

Варто, однак, мати на увазі, що такий правовий акт взагалі не відповідає поняттю «конституція» в його сучасному значенні, яке пов'язане з принципом функціонування демократичного та відкритого суспільства і виражається в створенні правових механізмів для знаходження компромісу між різними політичними і соціальними інтересами для вирішення спільних проблем цього суспільства на основі норми закону.

На думку Ю. Барабаша, одним із головних завдань конституції є «встановлення таких меж публічної влади, які б, з одного боку, створювали максимально широке поле для автономії волі особи, а з іншого – дозволяли б забезпечити ефективне врядування» [8, с. 41]. Тому конституція не може діяти в інтересах тільки одного, навіть і могутнього класу, оскільки її основна функція полягає, по-перше, у втіленні громадянської згоди з основних питань суспільного розвитку, і, по-друге, у протистоянні порушенню прав людини та беззаконня в державі. За слушною думкою російського науковця М. Баглая, «пошуки компромісу щодо розподілу влади є адекватним конституційним процесом, але він не є допустимим при визначенні найпершої його мети – наданні та охороні прав і свобод особи» [7, с. 47].

Первинним є те, що конституція встановлює соціальний компроміс або згоду, що досягаються в момент її прийняття різними соціально-політичними силами щодо докорінних питань, які вона регламентує, – обмеження меж втручання держави в життя суспільства та індивідів, а також захист основних їх прав, які змінюються в ході розвитку суспільства. Так, головна «обмежувальна функція конституції спрямована на встановлення чітких меж владного впливу державних інституцій на функціонування суспільства та індивіда, тобто на обмеження такого статичного елемента, як влада» [7, с. 39].

Тому можна стверджувати, що конституція постіндустріального суспільства є тим механізмом, за допомогою якого досягається консенсус між інтересами всіх соціальних груп шляхом побудови та забезпечення соціальної стабільності і захищеності людини в цьому суспільстві. Тому сучасна демократична конституція повинна виражати потреби передусім громадянського суспільства, головний інтерес для якого становить людина. Така конституція є законом суспільства, правовим гарантом забезпечення та захисту прав і свобод його членів, який приймають для полегшення реалізації його цілей [100, с. 38].

За думкою німецького дослідника К. Хессе, характерною властивістю конституції є її функція забезпечувати вільний політичний процес, стабілізувати,

раціоналізувати його, здійснювати обмежувальний вплив на владу і забезпечувати при цьому особисті свободи [240, с. 33].

Це питання також висвітлював В. Речицький, зокрема зауважуючи, що «конституція регулює відносини між державою і суспільством так, щоб держава, залишаючись гарантом громадянських прав, припинила політично контролювати суспільство». Конституція, будучи гарантом свободи громадянського суспільства, не стільки впорядковує громадське життя, скільки захищає його від надмірної регламентованості та підконтрольності [199, с. 29].

Як засвідчують наведені висновки, вагоме значення для запропонованої дисертаційної тематики мають дослідження питань конституційного регулювання правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави.

Отже, будучи основним законом держави, норми конституції встановлюють, зокрема, основні принципи і форми взаємодії особи, суспільства в цілому і держави. Оскільки визначальним елементом змісту конституції є суспільні відносини, логічно, що всі найбільш значущі процеси, які відбуваються в суспільстві, повинні відображатися в нормах його конституції. Водночас виникає питання, які види суспільних відносин і в якому обсязі повинна регулювати сучасна конституція. Варто зазначити, що в нормах конституцій більшості країн, навіть з розвиненою демократією, немає згадки про громадянське суспільство, що породжує питання: чи можуть взагалі відносини, які складаються при функціонуванні громадянського суспільства та його взаємодії з державою, бути предметом конституційного регулювання? Щодо цього питання в сучасній науці є різні погляди.

Так, відома думка про те, що категорія «громадянське суспільство» взагалі не може потрапляти під конституційну регламентацію. У статті О. Лотюк [118] зазначено, що, наприклад, М. Баглай вважає, що «саморегуляція громадянського суспільства і конституційно-правове регулювання відповідних відносин – речі несумісні» [7, с. 6-7]; Н. Бондар наголошує, що «громадянське суспільство – це порядок реальних суспільних відносин, що складається об'єктивно, тому держава не може «встановити» своїми законами бажаний для неї образ

громадянського суспільства [18, с. 29]; протилежна думка висвітлена Ю. Тодикою, який зазначив, що громадянське суспільство є важливим предметом вивчення науки конституційного права, оскільки поза цим в Україні неможливий розвиток ні системи захисту прав людини, ні правової демократичної держави [227, с. 275].

У цьому ж контексті В. Федоренко, аналізуючи категорії «інститут громадянського суспільства» та «інститут конституційного права», зробив висновки, що інституційна модель складових громадянського суспільства може вдало втілюватися в інститутах конституційного права України. Як приклади таких інститутів, які існують уже сьогодні у сфері регулювання конституційних норм, учений наводить інститут громадських організацій, інститут органів самоорганізації населення та інші [235, с. 399].

Подібну точку зору підтримує і О. Скрипнюк, який наголошує, що «громадянське суспільство не можна ототожнювати із приватними інтересами і приватноправовими відносинами, оскільки сучасне громадянське суспільство в Україні не є «втечею від держави», адже предметом його діяльності є всі без винятку сфери конституційного ладу нашої держави, тобто всі сфери суспільного та державного життя в нашій державі» [210, с. 399].

Справді, проблема визначення предмета і меж конституційного регулювання щодо сфери суспільних відносин була і залишається в центрі дискусій як на перших етапах розвитку сучасного конституціоналізму, так і сьогодні день, що підтверджують гострі суперечності, які виникають при розробці або зміні та доповненні норм сучасних конституцій різних держав – України, Польщі, Єгипту. Тому для визначення об'єктивної позиції з цього питання, на наш погляд, необхідним є аналіз основних сформованих світових моделей конституцій, які розрізняються за предметом і обсягом конституційного регулювання і визначають різну роль держави в питаннях регламентації життя суспільства і його громадян та форм їх взаємодії.

Перша існуюча модель конституційного регулювання – ліберальна, виникла наприкінці XVIII-початку XIX ст. і відображала ліберальні економічні та

політико-правові концепції того часу, які зводилися до принципу невтручання держави у сфери життя громадянського суспільства, окрім питань власності та фінансової системи. Соціальні та інші економічні права і свободи громадян, а також створені інститути громадянського суспільства визнавалися їх природними правами і сферою індивідуального життя, тому залишалися поза рамками конституційного регулювання. Держава ж, відповідно до цієї моделі, виконувала лише охоронну функцію щодо їх регламентації.

На думку Г. Берченко, прийом такого одностороннього регулювання, який лежить в основі ліберальних конституцій, відповідає пріоритетам правової держави, у якій свобода розглядається як даність, що передує державі [10, с. 131].

Така ліберальна концепція відображала уявлення і рівень розвитку взаємовідносин держави, громадянського суспільства та їх структур в епоху їх прийняття. Але, незважаючи на історичний розвиток цих відносин, модель такого конституційного регулювання збереглася в багатьох демократично розвинених країнах Західної Європи і сьогодні. Водночас потрібно зазначити, що оскільки сучасна державна політика не може не регламентувати економічну та соціальну сфери суспільства, чинна в них ліберальна модель конституції доповнюється або законодавчим регулюванням цих питань, або поступовим розширенням змісту конституції – предмета конституційного регулювання.

Наприклад, Конституція Австрії з усього переліку основних прав людини і громадянина регламентує лише статтею 6 право на громадянство і місце проживання, а статтею 7 принцип рівності громадян [79].

Конституція Норвегії у своєму змісті відображає також невелику частину прав громадянського суспільства та його інститутів, основна регламентація яких відбувається за допомогою додаткових законів і постанов. Так, у параграфі 110с зацентовано, що «в обов'язки державних органів входить повага і охорона прав людини». У параграфі 111 зазначено, що до обов'язків державних органів належить «створення можливостей для того, щоб «народність сама могла забезпечувати і розвивати свою мову, свою культуру і своє суспільне життя» [89].

Конституція Люксембургу також містить невеликий перелік статей щодо основних прав громадян, а також інститутів громадянського суспільства. Зокрема, стаття 24 встановлює право «вільного вираження думок з будь-яких питань». Стаття 26, що люксембуржці мають право на об'єднання. Здійснення цього права не вимагає ніякого попереднього дозволу. Стаття 27 гарантує, що «кожен має право звертатися до органів державної влади з петиціями, підписаними одним або кількома особами» [88].

Проаналізовані приклади дають змогу зробити висновок, що функціонування такої моделі конституційного регулювання в розглянутих країнах до сьогодні можна пояснити наявністю в них давніх демократичних традицій. Їх зміст було охарактеризовано Д. Гріном, зокрема те, що представники лібералізму, попри все, прагнули не «можливостей, а свободи – тобто не можливостей для здійснення своїх конкретних амбіцій, а соціального устрою, цивілізації, що надає кожному – в рамках закону – свободу діяти заради власного блага і блага інших тим способом, який він вважає найкращим [36, с. 34].

Такі закладені в конституції орієнтири сформували високий рівень громадянської активності, в тому числі через сформовані громадські об'єднання, які і спрямовують економічну і соціальну політику держави відповідно до потреб функціонування громадянського суспільства. Саме цей факт дозволяє юридичній конституції залишатися «символом епохи», при цьому якісно регламентувати відносини держави та громадськості за допомогою додаткових законодавчих актів, які регламентують питань їх активної практичної взаємодії. Тобто прогалини у нормативно-правовому конституційному регулюванні в цьому випадку заміщуються сформованими моральними принципами, які є нормою поведінки для кожного громадянина.

Варто, однак, зазначити, що відсутність конституційних норм як правових гарантій, що встановлюють економічні та соціальні права громадян, а також принципів взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства, можуть призводити до крайніх наслідків: як надмірного втручання держави у сфери громадянського суспільства, так і його безвідповідальності щодо розвитку

економічної та соціальної сфер суспільства. Адже «конституції, що належать до ліберальної моделі, є лише «рамками управління», встановлюючи основні соціальні відносини, але залишаючи багато елементів неврегульованими, надаючи їх регулювання практиці і неформальному пристосуванню» [215, с. 83].

Саме тому визначальна більшість позицій учених щодо країн, у яких тривалий історичний період держава мала правові повноваження на втручання в усі сфери суспільного життя і тому формування громадянського суспільства проходить тільки свій початковий етап, зводиться до того, що така модель конституційного регулювання є згубною для побудови розвинених демократичних відносин між державою, громадянським суспільством і його інститутами в таких країнах. Як зазначив Д. Ллойд, менш згуртовані й новоутворені держави потребують більш чіткої системи, ніж той випадковий набір законів і традицій, який надійно слугував і продовжує слугувати в Англії до цього часу [113, с. 153-156]. Така модель може слугувати лише орієнтиром для встановлення базових правових відносин між цими суб'єктами.

Протилежною за своєю концепцією є етатистська модель конституцій, у якій предмет конституційного регулювання містить надмірно багато аспектів суспільного життя. Об'єктом такого конституційного регулювання є всі без винятку сфери суспільства, а також принципи взаємодії суб'єктів – груп, класів, формувань тощо. Класичним прикладом такого юридичного акту є Конституція СРСР 1977, яка у своїх статтях позначала завдання радянської держави: «Створення матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення соціалістичних суспільних відносин і їх перетворення в комуністичні...» [78].

Можна стверджувати, що норми конституцій такої моделі є правовою гарантією ідеї сприйняття держави як джерела побудови «нового суспільства», що пояснює наявність конституційних норм, які дозволяють тотально регулювати і контролювати всі сфери суспільних відносин. За такою конституційною регламентацією статусу держави як надсуб'єкта політичної системи суспільства в самому змісті документа, звичайно, унеможливлені такі поняття як «плюралізм», «свобода дій і вибору» щодо більшості аспектів

суспільних відносин – економічних, соціальних, політичних, ідеологічних, що й спростовує сам факт існування громадянського суспільства з його визначальними ознаками.

Для того, щоб не допустити протистояння державі тотального контролю, зміст норм такого виду конституцій повинен при цьому жорстко регламентувати і структуру політичної системи суспільства, щоб не допустити політичного плюралізму, і принципи функціонування громадських організацій, унеможливаючи їх діяльності як інститутів громадянського суспільства, і економічні відносини, свобода яких є основною характеристикою суспільства незалежних, вільних громадян.

Ця модель конституційного регулювання нині збереглася лише в деяких країнах – Кубі, КНДР і КНР, причому всі зміни, внесені з моменту прийняття зазначених правових актів, не стосуються соціального змісту Конституцій і демократичних перетворень у правовідносинах держави і громадянського суспільства.

Так, Конституція Куби у своїх нормах усебічно регламентує життя суспільства. Стаття 7 проголошує лише вичерпний перелік громадських організацій, які «...Кубинська соціалістична держава визнає, охороняє і заохочує». Стаття 52 встановлює, що «за громадянами визнається свобода слова і друку відповідно до цілей соціалістичного суспільства» [86].

Конституцію КНР можна вважати одним з найбільш радикальних видів етатистської моделі конституцій, оскільки в її нормах встановлена надмірно жорстка регламентація всіх основних сфер їх громадян. Так, наприклад, стаття 14 встановлює, що «держава раціонально розподіляє кошти накопичення та споживання, враховує державні, колективні та особисті інтереси на основі розвитку виробництва». Стаття 25 – що «держава здійснює планування народжуваності, для того щоб унормувати зростання населення з планами економічного і соціального розвитку». Стаття 42 проголошує, що «громадяни КНР мають обов'язок працювати на благо держави...» [85].

Ще один Основний Закон такої моделі конституційного регулювання – Конституція КНДР відрізняється проголошенням у своїх нормах правлячого класу і партії, які повністю регламентують суспільні відносини і соціальне життя країни, унеможлиблюють свободу вибору і самовираження в цьому суспільстві і проголошують усебічну повну залежність від інтересів політики держави: стаття 42 прямо проголошує, що «держава у всіх галузях ліквідує спосіб життя старого суспільства і всебічно затверджує новий, соціалістичний спосіб життя...»; стаття 40 передбачає, що «КНДР шляхом послідовного здійснення культурної революції виховує всіх людей будівельниками соціалізму і комунізму...»; стаття 52 надає право державі «розвивати лише революційну літературу і мистецтво, національні за формою і соціалістичні за змістом» [84].

Отже, залучення до предмету конституційного регулювання всіх сфер суспільних відносин та механізму контролю за ними через тотальне державне регулювання призводить до відмирання ознак громадянського суспільства і його інститутів, повного поглинання державою інтересів особи і, як підсумок, – повної залежності громадян від патерналістського державного управління, що повністю унеможлиблює ознаки предмету нашого дослідження – взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства.

Проте не можна не відзначити позитивні моменти цієї моделі конституції для розвитку світового конституціоналізму в питаннях демократичної взаємодії інститутів громадянського суспільства і держави. Додаючи до предмету конституційного регулювання економічні та соціальні права громадян, етатистська модель конституції породила нову тенденцію, яка притаманна сучасному конституціоналізму, – зростання ролі держави щодо регламентації умов функціонування громадянського суспільства та його інститутів.

Факт невідповідності тіньової ролі держави в країнах із ліберальною моделлю управління потребам громадянського суспільства, особливо після Другої світової війни, сприяв переорієнтації змісту їх конституцій в питаннях взаємодії суспільства і держави на вищезазначену тенденцію, що означало новий етап їх розвитку як взаємозалежних і рівнозначних суб'єктів. Саме цей правовий аспект є

вельми значним для питання конституційного регулювання механізмів взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства для країн, які перебувають на шляху побудови і розвитку демократії, оскільки він наголошує на винятковій ролі держави у створенні умов для формування та розвитку як самих інститутів громадянського суспільства, так і практичних форм їх взаємодії з державою.

Оптимальне співвідношення ознак двох розглянутих моделей конституції відображене в ліберально-етатистській моделі, оскільки «з одного боку, предмет конституційного регулювання, на відміну від ліберальної моделі, розширений через залучення суспільних відносин, що є основою нормального розвитку суспільства, а також нових відносин між особою і державою через надання громадянам низки соціальних благ (у формі економічних, соціальних, культурних та інших прав, реалізація яких неможлива без сприяння держави); з іншого – таке розширення предмета конституційного регулювання, на відміну від етатистської моделі, здійснюється в оптимальних межах, що забезпечують нормальне функціонування механізму саморегулювання громадянського суспільства та унеможливають надмірне втручання в нього держави» [215, с.86-87]. Отже, така конституційна регламентація забезпечує можливість функціонування механізмів правової взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства за принципом примату інтересів громадян та їх об'єднань при головній ролі держави у встановленні умов для їх розвитку.

Однак цей процес завжди вимагає наявності сильної, розвиненої держави і згуртованого, активного громадянського суспільства, які своєю взаємодією створюють умови для розвитку всіх найважливіших сфер суспільства: економіки, культури, освіти тощо. Норми ж конституції такої моделі повинні закладати принципи взаємодії і створювати конституційні гарантії захисту найбільш необхідним суспільству правам і свободам.

Появі конституцій такого змісту сприяли наростаючі потреби громадянського суспільства у забезпеченні розвитку науково-технічного і соціального прогресу та кроки запобігання виникнення соціальних та економічних криз із боку держави. З 70-х років ХХ століття така модель конституції є панівною

для світового конституціоналізму, оскільки відображає основні тенденції сучасної демократії. Тому до ліберально-етатистської моделі сьогодні належить більшість чинних сучасних конституцій: конституції «другого покоління» – країн Франції, Італії, Іспанії та інших західноєвропейських країн, конституції постсоціалістичних країн, зокрема Конституція України, конституції країн, що розвиваються.

Варто зазначити, що ця модель вирізняється найбільшою різницею щодо предмета і меж конституційного регулювання взаємодії держави та громадянського суспільства в різних країнах, оскільки воно безпосередньо залежить від рівня сформованості та розвитку громадянського суспільства і його інститутів у конкретній державі.

Наприклад, країни, які розвиваються, і постсоціалістичні країни потребують суттєвої ролі держави і чітко сформованих механізмів державного регулювання економічних і політичних складових громадянського суспільства, оскільки його інститути перебувають тільки на початковій стадії їх формування. Можна стверджувати, що первинною метою конституційного регулювання правових механізмів взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства в таких країнах є передусім не розвиток їх кількісного показника, а стабільна сформованість основних демократичних взаємовідносин держави і суспільства, яких не було в період тоталітаризму. Дослідники зазначають, що в таких країнах рівень політико-правової регламентації суспільного життя є значно вищим, адже в перехідних суспільствах механізм саморегуляції є все ще несталим. Це пояснює ймовірність дестабілізації несталого політичного процесу. Тому тексти конституцій постсоціалістичних держав зазвичай деталізовані й об'ємні [64].

Відрізняється конституційний процес, на думку Т. Подорожньої, і впродовж модернізації суспільства, коли стара традиційна система вже не може функціонувати відповідно до об'єктивних потреб, а нова вже готова бути конституційована, але ще не в змозі працювати ефективно та цілісно. В такій ситуації, на думку вченої, неминучим є виникнення напруги між конституційним ідеалом та реальною практикою правового регулювання, «Конституція в таких

випадках є не стільки фіксацією реального становища в суспільстві, скільки програмою майбутніх змін, а також їх соціальних можливостей» [146, с. 37].

Натомість у країнах так званої «зрілої демократії» основним завданням конституційних норм є охоронна функція вже сформованого громадянського суспільства та його інститутів, а метою втручання в їх діяльність є їх стабільне функціонування в спільних інтересах, оскільки «конституційний процес у таких країнах мусить виходити з того, що система вже існує і суспільство має лише підвищувати її ефективність» [145, с. 32].

Щодо питання зовнішнього закріплення безпосереднього розвитку інститутів громадянського суспільства та їх взаємодії з державою варто зауважити, що в жодній Конституції світу не розкривається поняття громадянського суспільства і, як правило, цей термін взагалі не вживається. Виняток становлять конституції лише деяких європейських держав, зокрема Конституція Чехії, Болгарії, Азербайджану, Конституція Литовської та Киргизької республік. Так, у преамбулі Конституції Литви виражено прагнення литовського народу до відкритого, справедливого, гармонійного громадянського суспільства і правової держави [87]. У преамбулі Конституції Азербайджану вказано намір народу гарантувати в рамках Конституції демократичний устрій та досягнення утвердження громадянського суспільства [80]. У проекті договору про запровадження Конституції для Європи (ст. 46) закріплено, що «Інституціям Союзу належить підтримувати відкритий, прозорий та регулярний діалог із представницькими об'єднаннями та громадянським суспільством» [52].

Досвід спроб прямого закріплення на конституційному рівні поняття громадянського суспільства та визначення його пріоритетів у взаємовідносинах із державою також є і в українській історії конституціоналізму. Протягом 1992-1993 років окремий розділ та статті, які визначали основи правових механізмів взаємодії громадянського суспільства та держави, були залучені до трьох проектів Конституції України.

Так, у Проекті Конституції в редакції від 1 липня 1992 року третій розділ було присвячено проблемі взаємодії громадянського суспільства і держави. Структурно

цей розділ містив вісім глав та сорок статей та визначені в загальних положеннях засади взаємодії між громадянським суспільством і державою: «Держава підпорядковується служінню громадянському суспільству і спрямовує свою діяльність на забезпечення рівних можливостей для всіх як основи соціальної справедливості. Держава не втручається у справи людини і суспільства» [98].

Також у проекті Конституції України в редакції від 27 травня 1993 року були сформульовані основні принципи громадянського суспільства – свобода і рівноправність людей, самоорганізація й саморегулювання. У змісті Проекту також було встановлено, що правове регулювання в громадянському суспільстві здійснюється в межах, визначених Конституцією, і спрямовується на забезпечення інтересів людини. Подібні норми-принципи були сформовані і в проекті Конституції України від 26 жовтня 1993 р., але вони так і не увійшли до тексту прийнятої та чинної сьогодні Конституції України від 24 червня 1996 року.

Відсутність згадки про громадянське суспільство в сучасній Конституції України та в більшості світових конституціях вітчизняні конституціоналісти пояснюють тим, що фіксація поняття громадянського суспільства чи прийняття розділу, який регламентує функціонування його інститутів, не є головною метою та завданням конституції. Як зазначає український конституціоналіст Г. Берченко, важливішим від закріплення терміну «громадянське суспільство» чи спеціального розділу про нього є визначення його головних цінностей, якими є свобода, людська гідність, плюралізм, а також основних засад діяльності інститутів громадянського суспільства і меж державного втручання в їх справи» [10, с. 87].

Проте варто відзначити, що, на відміну від країн, де вплив та дієвість організацій громадськості втілено в суспільно-політичне життя на високому рівні, процес громадського впливу в країнах несталої демократії, до яких належить і Україна, потребує якомога ширших регламентацій правового статусу інститутів громадянського суспільства у статтях Конституції, по-перше, для їх особливого конституційного захисту, по-друге, для ефективнішого використання їх потенціалу, по-третє, для змін у правовій свідомості громадян щодо статусу таких

організацій, що в цілому передбачає ширший розвиток правових механізмів взаємодії між державою і громадянським суспільством.

Як зазначає з цього приводу О. Лотюк, «від ефективності конституційно-правового регулювання діяльності суб'єктів громадянського суспільства залежить дієвість інститутів громадянського суспільства, а також їх стабільність і стійкість у цілому» [118, с. 92]. Також дослідниця зазначає, «що однією з ознак громадянського суспільства у XXI ст. є його тяжіння до легітимізації своєї діяльності передусім у конституціях та інших актах чинного конституційного законодавства з метою розбудови своєї діяльності в інтересах захисту прав і свобод» [115, с. 46].

Водночас важливо враховувати, що політична активність громадянського суспільства у своїх істотних моментах не повинна регулюватися лише поточним законодавством. Створення впливової політико-правової ролі вимагає її легітимізації на рівні спеціальних конституційних інститутів. Щодо цього були визначені найбільш важливі аспекти, які впливають на формування та розвиток державної політики щодо правового статусу незалежних громадських об'єднань і які є конституційною основою практичної реалізації дієвих механізмів взаємодії суб'єктів державного і громадянського управління.

Передусім це закріплення в статтях конституцій основних прав і свобод громадянського суспільства, які формують його дієздатність: право на звернення в державні і місцеві органи влади з індивідуальними або колективними петиціями; право на управління державою безпосередньо або через своїх вибраних представників; право на участь у референдумі й у виборах до органів державної влади; право на інформацію, зокрема й щодо діяльності органів публічної влади; право на об'єднання, зокрема й у професійні союзи, метою діяльності яких є захист економічних та соціальних інтересів громадян. Цікавими для дослідження є приклади регулювання цих питань у статтях сучасних конституцій розвинутих європейських держав, які можуть слугувати орієнтиром для розвитку відповідних статей у Конституції України.

Так, стаття 2 Конституції Сербії, проголошуючи верховенство влади громадянського суспільства, вказує, що «джерелом влади є громадяни, які реалізують її через референдуми, народну законодавчу ініціативу і вільно обраних представників. Державний орган, політична організація, група людей або окремі особи не можуть узурпувати владу громадян або організувати уряд проти вільно вираженої волі громадян» [92].

Зміст Союзної Конституції Швейцарської конфедерації доповнено також винятковою у світовій практиці статтею про індивідуальну та суспільну відповідальність, а саме: «кожна особа відповідальна за себе саму і сприяє своїми силами вирішенню завдань у державі й суспільстві» (стаття 6) [93].

Статті Конституції Польщі відрізняються напрямом розвитку прозорих взаємовідносин між органами державної влади та громадянами. Стаття 61 регламентує право громадян на отримання інформації про діяльність органів публічної влади, а також осіб, які виконують публічні функції, зокрема й щодо діяльності органів господарського та професійного самоврядування. Стаття 63 надає право громадянам звертатися з петиціями, пропозиціями та скаргами, а також громадським організаціям та установам у зв'язку з виконанням ними завдань, які доручені їм у сфері публічної адміністрації [90].

Детальну регламентацію права на захист персональних даних також можна спостерігати в Конституції Угорщини, у статті 5 якої проголошено, що «...кожна людина має право на захист персональних даних, які її стосуються, а також право на доступ і поширення інформації, що становить суспільний інтерес. Незалежний орган влади несе відповідальність за захист персональних даних та за публікацію інформації, що становить суспільний інтерес...» [82].

Встановлення зазначених конституційних прав є, на наш погляд, пріоритетною функцією конституцій у країнах, які перебувають на етапі становлення демократичних відносин між державною владою і громадянським суспільством, оскільки вони є базовими для надання незалежним громадським об'єднанням необхідних правових повноважень для здійснення їх головної функції – забезпечити захист своїм громадянам проти несанкціонованих дій з боку

офіційної влади. Як слушно зазначає А. Крусян, «створення та функціонування сучасного українського конституціоналізму як публічно-правової системи конституційної організації сучасного суспільства на основі права і демократії зумовлені кінцевою метою – прагненням обмеження публічної влади на користь громадянського суспільства, прав та інтересів особи для досягнення конституційно-правової свободи людини, яка є можливою за умови існування громадянського суспільства – сфери матеріального, духовного та політичного життя людини [107, с. 18].

Однак можна стверджувати, що такий зміст статей конституції слугує не тільки правовим, а й навіть моральним орієнтиром як для представників громадськості, так і державної влади. З одного боку, у такому змісті покладено обов'язок держави визнавати та підтримувати владу громадянського суспільства, відповідати перед ним за свою діяльність та всесторонньо гарантувати захист його прав. Однак, необхідно враховувати, що проголошуючи верховенство прав громадянського суспільства, статті конституції покладають на їх представників індивідуальну та суспільну відповідальність, що передає долю країни в залежність від дій або бездіяльності саме громадян, а не держави.

Регламентация в статтях Конституції основних прав найбільш важливих для суспільства незалежних громадських утворень є також, на нашу думку, необхідною умовою для розвитку демократичних правовідносин між державою і громадянським суспільством. Зазначений принцип дає особливу конституційну гарантію основним об'єднанням громадян певної країни, оскільки їх закріплення здійснюється в нормах прямої дії, що істотно полегшує захист інтересів, розширює конституційні права громадянського суспільства в цілому і забезпечує можливість їх більш ефективного контролю за діяльністю держави.

Відповідним прикладом такої регламентації можна вважати зміст багатьох статей Конституції Португалії, які встановлюють розширені права основних інститутів громадянського суспільства. Так, статті 38, 39, 40 наділяють сферу масової інформації розвиненими демократичними правами і свободами незалежних громадських об'єднань, наприклад: право журналістів на доступ у

межах закону до джерел інформації і на захист незалежності і професійної таємниці, а також право на обрання редакційних рад; право професійних союзів і організацій на вихід до ефіру, на відповідь і на політичну заяву. Стаття 54 встановлює право працівників створювати незалежні комісії для захисту своїх інтересів і для участі в управлінні справами підприємства на демократичних засадах, стаття 60 забезпечує конституційну гарантію прав споживачів і їх об'єднань [91].

Доцільність винесення основних прав найважливіших інститутів громадянського суспільства в межі конституційного регулювання, є, звичайно суперечливим питанням, адже, як було зазначено, конституційні норми встановлюють лише основи діяльності суб'єктів суспільства.

Водночас, окрім вищезазначених переваг регламентації прав громадських об'єднань у конституційних нормах прямої дії, треба також визнати, що самій Конституції як основному нормативному регулятору в державі також необхідні гарантії правової охорони. У зв'язку з цим надання зазначених конституційних прав представникам громадянського суспільства робить цих суб'єктів спроможними охороняти головні цінності конституції – верховенство прав людини, гуманізму, демократії тощо, та контролювати спроби представників державної влади порушити ці основи. Тож, за висловом Ф. Фукуями, «сучасна конституційна форма правління і влада закону встановлені з наміром обмежити свободу дій у здійсненні державної влади, на що вказує фраза «влада законів, а не людей» [238, с. 126].

Проте потрібно усвідомлювати, що легітимізацією прав і свобод громадянського суспільства та його інститутів держава створює тільки формальне поле для функціонування певних форм громадської діяльності. Завданням іншого рівня складності, ігнорування якого може звести нанівець усі попередні досягнення, є створення реальних умов конструктивної громадянської активності, що є іншим і не менш важливим аспектом утвердження громадянського суспільства [64, с. 137]

Отже, ще одним вельми важливим аспектом конституційного регулювання цього питання є, на наш погляд, наявність статей конституцій, які чітко встановлюють обов'язок держави створювати необхідні умови для розвитку громадянського суспільства і його інститутів, формування їх політичної та правової свідомості. Наприклад, стаття 5 Конституції Болгарії прямо проголошує, що «Республіка Болгарія створює умови для вільного розвитку громадянського суспільства» [81]. Частина 2 статті 7 Конституції Іспанії проголошує, що «державна влада повинна створити ефективні умови, за яких свобода та рівність людей і утворених ними груп стають реальними, допомагають здолати перешкоди і сприяти участі всіх громадян в політичному, економічному, культурному і соціальному житті» [83]. Стаття 38 Конституції Португалії встановлює, що «державна забезпечує свободу і незалежність засобів масової інформації перед лицем політичної і економічної влади...» [91].

Варто відзначити, що визначеного принципу конституційного регулювання немає в змісті більшості конституцій, зокрема й у Конституції України, оскільки обов'язок держави створювати деякі умови для успішного функціонування громадянського суспільства в Україні встановлено лише для деяких його сфер – умов праці та відпочинку, освіти. На нашу ж думку, наявність в статтях конституції зазначеного принципу загального обов'язку держави є необхідним фактом, оскільки саме він служить гарантією обов'язкового державного сприяння в створенні умов для вираження інтересів і захисту прав громадян, гарантує забезпечення позначених умов уже не на законодавчому, а на конституційному рівні, чим створює особливу відповідальність держави перед її громадянами.

Отже, можна зробити висновки про те, що сучасне демократичне конституційне регулювання механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства і держави є системою, що управляє держава, яка прямо залежить від саморегульованого громадянського суспільства, його потреб та інтересів. За допомогою норм конституцій, метою створення яких є відображення кращих демократичних здобутків людства, створюється такий принцип правової взаємодії: при обмеженні державної влади конституцією, держава регламентує

лише певну сферу громадських інтересів, виконуючи свою соціальну і політичну функцію, проте межі такого втручання не впливають на саморегуляцію громадянського суспільства, яке через сформовані ним організації створює дієвий механізм реалізації своїх усесторонніх інтересів, а також засоби громадського контролю від необмеженої діяльності державних інституцій.

Саме такого принципу функціонування, на нашу думку, повинні дотримуватися країни з несталими демократичними традиціями, зокрема й Україна, оскільки, проводячи відповідну державну політику і спрямовуючи правотворчий конституційний процес на вищезазначені тенденції, сучасна держава вирішує свої вагомі актуальні завдання щодо встановлення демократичних взаємин між суб'єктами державного і громадського управління, тим самим забезпечуючи як досягнення цілей соціальної, правової держави, так і усесторонніх потреб сучасного громадянського суспільства.

Але варто відзначити, що прийняття такої не фіктивної, а дієвої конституції є, все-таки актом політичної ініціації народу. Цей факт демонструє етап розвитку суспільства країни, коли громадськість не лише усвідомлює своє природне верховенство над державною владою, але й починає визначити свої структури як головні суб'єкти політичного процесу. Тому події політико-соціальних перетворень, які можна спостерігати останніми роками в країнах пострадянського простору – Грузії, України, Молдови, є прямим підтвердженням нового етапу розвитку й усвідомленої орієнтації на шляхи демократичних моделей розвитку вже не стільки в позиціях офіційної влади цих країн, а у свідомості громадянського суспільства, сформованого в цих країнах за роки їх незалежності [153, с. 149].

2.3. Механізм регулювання взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави у національному законодавстві та міжнародному праві

Дослідження, засвідчені в попередніх підрозділах, спонукають до висновків, що основний вплив державної влади на суспільні відносини з метою орієнтації їх

на певний вектор розвитку здійснюється за допомогою сукупності юридичних інструментів. У юридичній науці такий процес отримав певне визначення механізму правового регулювання, який розглядається як «сукупність правових засобів (норм права, правовідносин і правозастосовних актів), за допомогою яких держава здійснює правовий вплив на суспільні відносини...» [16, с. 106].

Аналіз сутності механізму правового регулювання в дослідженнях О. Лотюк розглядається як «взята в єдності система правових засобів, способів і форм, за допомогою яких нормативність права переводиться в упорядкованість суспільних відносин, задовольняються інтереси суб'єктів права, встановлюється і забезпечується правопорядок («належне» у праві стає «сущим»)» [116, с. 39].

У своїх роботах вчена також визначає елементи, які є обов'язковими на окремих стадіях механізму правового регулювання: 1) принципи та норми права, об'єктивовані в нормативно-правових актах; 2) правовідносини, суб'єктивні юридичні права й обов'язки в їх індивідуалізації (конкретизації); 3) акти безпосередньої реалізації прав і обов'язків; 4) акти застосування норм права. Водночас зазначено, що теоретичне використання поняття правового регулювання слугує для розкриття процесу взаємодії різних складових елементів правової системи, які здійснюють регулятивний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування [116, с. 39].

З огляду на це, одними із найголовніших елементів у механізмі правового регулювання взаємодії громадянського суспільства та держави є, за нашою думкою, норми законодавчих актів держави, які є першочерговою умовою для формування, деталізації та розвитку зазначених суспільних відносин та які в своїй сукупності втілюють цінність та функції права щодо їх регулювання. Тому їх аналіз став окремим вектором запропонованого дослідження.

Для розуміння зазначеного питання важливо прояснити витлумачення поняття «чинне законодавство», яке є одним із найуживаніших термінів як у наукових працях, які стосуються будь якого юридичного питання, так і в текстах та посиленнях правових актів, зокрема й Конституції України, щодо визначення системи актів органів держави, які регулюють галузь права або певні відносини.

Водночас зміст цього поняття може містити як тільки систему законів, так і інших актів Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів, у деяких випадках норм Конституції, а також міжнародних документів, які ратифіковані державою.

Керуючись рішенням Конституційного суду по справі № 17/81-97, обов'язковий характер якого встановлено в статті 150 Конституції України, термін "законодавство" треба розуміти як таке, що охоплює закони України, чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також постанови Верховної Ради України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, прийняті в межах їх повноважень та відповідно до Конституції України і законів України [200].

Враховуючи це, визначення законодавчого регулювання механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави можна охарактеризувати як систему законів та підзаконних актів, а також ратифікованих міжнародних договорів України, які у своїй сукупності регулюють питання правових відносин між державою та громадянським суспільством, визначають основні принципи, умови та форми їх взаємодії.

Аналіз цього явища, який дає уявлення про його сутність, можна здійснити за допомогою розгляду його форм. За способом зовнішнього закріплення законодавчих норм, що регламентують взаємодію громадянського суспільства та його інститутів із державою на сучасному етапі їх розвитку, актуальними та найбільш ефективними, на нашу думку, є декілька його видів.

Першоосною законодавчого механізму регулювання правовідносин інститутів громадянського суспільства та держави є сукупність правових норм у формі нормативно-правових актів, які приймаються компетентними суб'єктами правотворчості та здійснюють регулювання різних аспектів державно-громадських відносин. Щодо системи права України, то приклади таких нормативних актів становлять її більшість, оскільки їм притаманні особливі характеристики, які є важливими для якісного регулювання зазначених суспільних відносин у сформованій державно-правовій дійсності нашої країни:

вони приймаються уповноваженими суб'єктами правотворчості; найбільш чітко і однаково формують зміст правових норм; мають конкретну визначену форму юридичного документа; оперативно реагують на зміни і потреби практичної сфери суспільства; зручні для систематизації тощо [208, с. 362].

Такими прикладами є численні положення законів та підзаконних актів державних органів, які регулюють питання взаємовідносин держави і громадянськості, спрямованість змісту яких можна виділити в кількох напрямках.

Перша сукупність нормативно-правових актів встановлює загальні, основні орієнтири у взаємодії держави з громадянським суспільством. Вони визначають вектори державної політики в цьому питанні та дають уявлення про шляхи його подальшого розвитку. Наприклад, Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1.07.2010 р. визначає, що внутрішня політика України ґрунтується, зокрема, на таких принципах: верховенства права, забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, поваги до гідності кожної особи; відкритості та прозорості процесів підготовки і прийняття рішень органами державної влади та органами місцевого самоврядування; участі громадян в управлінні державними і суспільними справами; соціального партнерства та громадянської солідарності [171].

Також прикладом таких актів є указ Президента України від 24.03.2012 р. № 212 «Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні», який спрямований на реалізацію принципів, пріоритетів, завдань державної політики у сфері розвитку громадянського суспільства, визначає концептуальні, взаємодоповнювальні напрями діяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування щодо створення належних умов для розвитку громадянського суспільства [190].

Отже, за допомогою актів такого напрямку реалізується законодавче регулювання механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави щодо визначення головних принципів та ідейних орієнтирів, пріоритетних завдань та суспільних функцій їх правовідносин. Можна

стверджувати, що такі акти є каркасом та правовим плацдармом для формування державно-громадських відносин на певному етапі їх розвитку.

Друга група нормативно-правових актів містить закони, які встановлюють правовий статус певних інститутів громадянського суспільства, розкривають їх соціальне призначення як об'єднань, за допомогою яких громадяни мають можливість реалізовувати свої права та інтереси й бути активними учасниками громадського та політичного життя в країні.

Так, Закон України «Про громадські об'єднання» від 22.03.2012 р. визначає в статті 1 поняття таких громадських утворень, як добровільні об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів. Інші ж статті Закону розкривають особливості їх правового статусу, зокрема й щодо взаємодії з державою. [165].

Правовою основою соціальної діяльності громадянського суспільства став Закон України «Про волонтерську діяльність» від 19.04.2011 р., який у статті 7 встановлює права та обов'язки волонтерів – фізичних осіб, які добровільно здійснюють соціально спрямовану неприбуткову діяльність шляхом надання волонтерської допомоги [164].

З огляду на це, встановлення правового статусу інститутів громадянського суспільства в спеціальних законах забезпечує законодавчий механізм регулювання взаємодії цих суб'єктів з державою щодо чіткого визначення їх прав та обов'язків, які вони можуть використовувати при здійсненні своїх завдань. Водночас через інформаційну функцію таких правових норм громадяни мають можливість зрозуміти, через які інститути та в яких формах їх права та інтереси можуть реалізуватися найкраще.

Ще одна важлива група законодавчих актів стосується безпосереднього втілення практичної взаємодії між державою та інститутами громадського суспільства та забезпечує правову регламентацію цього механізму.

Так, відповідно до статті 1 Закону України «Про доступ до публічної інформації» від 13.01.2011 р. метою Закону є «забезпечення прозорості та

відкритості суб'єктів владних повноважень і створення механізмів реалізації права кожного на доступ до публічної інформації» [167].

Також Постановою Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 р. «Про забезпечення участі громадськості у формуванні і реалізації державної політики» було затверджено найважливіші форми участі громадян у здійсненні державної політики, зокрема, регламентацію процесу залучення громадян до участі в управлінні державними справами, надання можливості для їх вільного доступу до інформації про діяльність органів виконавчої влади, а також забезпечення гласності, відкритості та прозорості діяльності зазначених органів [168].

Порядок сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 року, встановлює ще одну важливу форму громадської активності, що визначається як складова механізму демократичного управління державою, яка передбачає проведення інститутами громадянського суспільства та (або) громадськими радами оцінки діяльності органів виконавчої влади, ефективності прийняття і виконання такими органами рішень, підготовку пропозицій щодо розв'язання суспільно значущих проблем для їх врахування органами виконавчої влади у своїй роботі [176].

Отже, сукупність правових актів такого напрямку дає можливість законодавчого регулювання визначених практичних форм взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави. Саме через них визначається можливість їх співпраці та кореляції діяльності один одного в реальному житті, забезпечується механізм їх взаємодії та моделей державно-громадського управління в різних сферах життя суспільства.

Схожий досвід законодавчого регулювання взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави мають і інші країни Східної Європи. Зокрема, відносини між державою та громадянським суспільством в Румунії регламентуються Законом № 62/2011 «Про соціальний діалог», Законом №544/2001 «Про вільний доступ до інформації, що становить інтерес для громадськості», Законом №52/2003 «Про прозорість ухвалення рішень в

державному управлінні», Рішенням Уряду №314/2001 «Про заснування, організацію та функціонування комісій з питань соціального діалогу в рамках міністерств та префектур», а також іншими правовими актами, що у своїй сукупності здійснюють достатньо дієве регулювання зазначеного питання.

Аналіз європейського законодавства дозволяє також виокремити приклади, які є, на наш погляд, цікавими для подальшого розвитку законодавчого регулювання взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави в Україні. Наприклад, Республіка Австрія однією з перших країн-учасниць Європейського Союзу забезпечила електронне врядування як вектор державно-громадських відносин, який є актуальним для потреб цієї країни. Цей механізм регулюється низкою федеральних і земельних законів: E-Government-Gesetz (Закон про електронне управління), Signaturgesetz (Закон про підпис), Zustellgesetz (Закон про доставку), Allgemeines Verwaltungsverfahrensgesetz (Закон про загальний адміністративний порядок) та інші правові акти [60].

Так, E-Government-Gesetz (повна назва – Федеральний закон про правила полегшення електронних транзакцій з державними органами) вступив у дію в 2004 році і став правовою основою створення та функціонування електронного управління в Австрії. Серед основних новацій закону для нашої країни можна виокремити: інноваційний тип комунікацій для встановлення контакту з громадськістю, зокрема й з особами із особливими потребами; гарантування безпеки та захисту персональних даних шляхом створення відповідних технічних засобів, зокрема «карти громадянина», що є електронним пропуском до Інтернет-ресурсів державних органів та містить електронний підпис, завдяки якому в громадян є можливість підписувати запити чи угоди [255].

Також цікавим, є досвід Фінляндії щодо прийняття в березні 2012 року Закону «Про ініціативу громадян», згідно з нормами якого кожен громадянин Фінляндії, який досяг виборчого віку, має право законотворчої ініціативи. Зміст громадянської ініціативи повинен відповідати встановленим Законом вимогам, зокрема містити: текст законопроекту або пропозицію та підстави для розробки певного закону; назву, що характеризує його зміст; бути датована і змістовно

структурована; стосуватися питання, для вирішення якого може бути прийнятий закон. Заяви про підтримку ініціативи з підписами можуть бути зібрані протягом шести місяців з дати подання ініціативи та становити не менше 5000. Після збору підписів заяви передають до Центру реєстрації населення для проходження сертифікації щодо дійсності та достатності підписів для передачі ініціативи до розгляду Парламенту [53].

Щодо інших форм зовнішнього вираження законодавчого регулювання взаємодії інститутів громадянського суспільства і держави варто відзначити, що ефективним інструментом правового регулювання державно-громадських відносин у практиці країн розвинутої демократії є форма програмних декларативних актів, зміст яких становлять приписи щодо врегулювання питань взаємовідносин між урядом і представниками громадянського суспільства у процесі взаємного управління суспільними справами.

Варто зауважити, що зазначена форма тільки починає свій розвиток в Україні, та не має достатньо прикладів для її окремого аналізу. Натомість у міжнародному досвіді вже є вагомий перелік прикладів розробки і реалізації таких правових документів у різних країнах Європи та світу – Америці, Англії, Франції, Естонії, Словаччині, Литві. Зазвичай, у розвинених демократичних країнах такі правові акти з'являються в результаті спільної діяльності держави і громадськості, що демонструє високий рівень активності та соціального статусу незалежних громадських об'єднань у цих країнах.

Висновки Українського незалежного центру політичних досліджень щодо питання європейської практики прийняття та виконання політичних документів, які спрямовані на розвиток соціального діалогу, підтверджують цю тезу. Як приклад наведено досвід Англії, у якій Національна рада волонтерських організацій стала рушійною силою процесу розробки спеціальних актів щодо врегулювання відносин між державою та неприбутковими об'єднаннями громадян. Також відзначено, що ідею французької Хартії “Держава – асоціація” започаткувала французька “парасолькова” організація «Fonda», а проект Хартії

був згодом дороблений іншою громадською організацією – Постійно діючою координаційною конференцією громадських об'єднань (СРСА) [111, с. 165].

Характерною рисою таких документів є те, що вони можуть набувати різних форм залежно від їх змісту та цілей, що є вельми важливим фактом, адже в цих політичних документах мають бути відображені і особливості місцевих умов, і прагнення та амбіції сторін, і проблемні моменти питання співпраці у певній країні. Як влучно зазначив В. Горбатенко, «при створенні дієвого механізму взаємодії державних інституцій зі структурами громадянського суспільства потрібно враховувати характер їх вияву в конкретно взятому суспільно-державному організмі» [159, с. 5].

Перший їх вид має ознаки двостороннього документа у формі угоди або договору між державою в особі її органу і громадянським суспільством в особі його ініціативних інституцій, в якому викладені основні цілі й принципи їх спільної діяльності, а також права та обов'язки сторін. В Англії таким прикладом є Договір про відносини між урядом і сектором волонтерських і громадських організацій, прийнятий з метою покращення відносин між ними для спільної вигоди і на користь суспільства. Франція має досвід в підписанні Хартії “Держава – асоціація”, сторонами якої є Прем'єр-міністр і Президент “Постійно діючої координаційної конференції урядових об'єднань” (СРСА). Подібний крок зробили у 2005 році держава і представники громадськості Латвії, які підписали Меморандум про взаєморозуміння між НУО і урядом. Також є прецеденти, наприклад у Словаччині, де немає правового документу, який би розглядав питання підтримки громадянського суспільства на національному рівні, однак діє низка окремих угод незалежних громадських об'єднань із галузевими міністерствами (угода 1999 року між екологічною платформою НУО “Еко форум” та Міністерством охорони навколишнього середовища) [111].

Варто відзначити, що в ході розробки цих угод ключову роль відіграє розглянутий принцип правового компромісу, який досягається через активні переговори і мету партнерства, виходить із самого поняття двосторонньої угоди і передбачає рівноправну та взаємовідповідальну участь сторін у цьому процесі,

адже «в сутності договірному партнерства закладені демократичні засади, які допомагають досягти згоди, подолати суперечності і встановити режим розумної безконфліктності» [159, с. 7].

Іншим прикладом такого виду документів є односторонні акти у формі стратегій або концепції, які приймаються певним державним органом і містять зобов'язання, взяті на себе тільки державою. За дослідженням М. Лациби, такі політичні документи можуть прийматися як державними органами – парламентом (Естонія, Молдова), урядом (Угорщина, Хорватія, Македонія), міністерствами (Данія, Швеція), так і муніципалітетами (Будапешт). Також вони можуть бути присвячені розвитку і співпраці з усім третім сектором шляхом вирішення широкого спектру питань (Хорватія, Англія, Естонія, Угорщина, Македонія), а також можуть бути спрямовані на підтримку певної сфери громадської діяльності, наприклад, розвитку зарубіжної допомоги (Данія) або соціальних послуг (Швеція) [111, с. 167].

Здійснений аналіз практики законодавчого регулювання питань взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави в Україні та у світі спонукає до висновків щодо вагомості ролі розвитку міжнародного законодавства з цього питання, яке передусім представлене міжнародними договорами правозахисного характеру та міжнародними документами.

Справді, упродовж останніх п'яти років нормотворчість щодо створення умов для демократичних державно-громадських відносин у Європі та у світі набирає все більшої активності. За нашими спостереженнями, розвитку та прискоренню цього процесу багато в чому сприяла глобальна ініціатива Open Government Partnership (OGP), яка була проголошена під час Генеральної Асамблеї ООН у вересні 2011р., що спрямована на підвищення рівня відкритості та прозорості в діяльності державних органів, підтримку залучення інститутів громадянського суспільства до формування державної політики, впровадження високих стандартів професійної чесності в державному управлінні» [141].

Варто відзначити, що розбудова процесу перетворень у форматі «відкритого уряду» передбачає для країн-учасниць, окрім прийняття суто адміністративних

рішень із цього питання, створення передусім прозорого середовища для функціонування апарату держави, механізмів впливу громадськості на прийняття державних рішень із суспільно важливих питань, а також процедурної відповідальності держави перед суспільством, тож вимагає від країн багато зусиль для приведення у відповідність до цих вимог свої політичні системи.

В Україні перші кроки в цьому напрямі були зроблені 18 липня 2012 року, коли було прийнято розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів із впровадження Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд», у якому передбачено активні правотворчі та адміністративні кроки, більшість із яких було поступово виконано. Серед останніх нормативних документів із цього питання можна назвати План дій із впровадження Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд» у 2014-2015 роках, затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26.11.2014 року №1176, відповідно до якого Кабінет Міністрів України взяв зобов'язання забезпечити належну реалізацію за такими напрямками: сприяння діяльності інститутів громадянського суспільства, їх участі у формуванні та реалізації державної політики; забезпечення доступу до публічної інформації; запобігання і протидія корупції; підвищення якості надання адміністративних та соціальних послуг; упровадження технологій електронного урядування та розвиток електронної демократії [173], що може стати новим етапом реалізації політики «відкритого уряду» у разі ефективних перетворень у цьому напрямі.

Також варто відзначити відповідний позитивний досвід держав-учасниць ЄС. Зокрема, у 2012 році уряд Литви затвердив «Програму вдосконалення державного управління на 2012-2020 рр.», метою якої є забезпечення відкритості процесів державного управління і заохочення громадськості до активної участі в них. У програмі визначені кроки, спрямовані на поліпшення доступу до публічної інформації, сприяння залученню громадськості до правотворчих процесів та до підвищення якості соціальних послуг. Додатковими правовими актами для реалізації міжнародної ініціативи «Партнерство «Відкритий уряд», що забезпечує більш відкрите та прозоре державне управління, в Литві стали

Національна програма боротьби з корупцією на 2011-2014 роки і Програма розвитку литовського інформаційного суспільства на 2011-2019 роки. Подібна Концепція розвитку громадянського суспільства на 2012-2020 рр. та План дій із її виконання були схвалені Урядом Словаччині 22 лютого 2012 р. [53].

Отже, приклади України та інших країн демонструють, що участь у рамках міжнародного партнерства посилює ефективність та відповідальність держав у їх діях щодо створення умов щодо взятих на себе зобов'язань, орієнтує їх політику на вирішення глобальних викликів людства, сприяє більшій якості їх упровадження та ролі держави як гаранта цього процесу. Водночас явище громадянського суспільства все більше стає трансконтинентальним та «в умовах планетарного інформаційного простору не визначається лише національними кордонами» [70, с. 452], тому державна політика регуляції його функціонування повинна враховувати його виклики передусім у міжнародному масштабі. Тому надзвичайно важливими правовими актами для удосконалення нормативно-правового механізму забезпечення ефективної взаємодії інститутів громадянського суспільства, зокрема й міжнародних та зарубіжних *NGO* і *NPO*, з державами в Європі є, на наш погляд, також документи Ради Європи і ЄС.

Одним із найбільш вагомих документів щодо цього питання можна назвати Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо правового статусу неурядових організацій у Європі № CM/Rec (2007)14, які визначили європейські правові параметри неурядових громадських організацій [197]. Такі міжнародні орієнтири дали змогу зрозуміти, які умови повинна надавати держава для повноцінного розвитку третього сектора суспільства, зокрема й у світовому дискурсі, а також дали можливість оцінки відповідності правового статусу та функцій певної організації щодо цих критеріїв.

Також важливими документами для орієнтиру змісту реформ у державно-громадських відносинах у країнах Європи, зокрема й України, є керівні принципи БДПІЛ та Венеціанської комісії Ради Європи зі свободи мирних зібрань, які були затверджені на засіданні Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанська комісія) в червні 2008, також Рекомендації ОБСЄ

щодо сприяння більш ефективної участі об'єднань громадян у процесі прийняття державних рішень (м. Відень 15-16 квітня 2015 р) та інші документи, які декларують європейські стандарти щодо питань, які є першочерговими для розвитку активного та впливового громадянського суспільства в державах.

Варто зауважити, що особливе значення для розвитку правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави як у межах України, так і в контексті європейського простору має «Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами членами, з іншої сторони» від 16 вересня 2014 р. (далі – Угода), оскільки її зміст спрямований на розширення практики залучення громадян в управлінні державними справами щодо європейської інтеграції України передусім через створення правових та економічних умов для цього.

Так, у преамбулі Угоди серед чинників її підписання зазначено бажання «просувати процес реформ та адаптації законодавства України... до поступової економічної інтеграції і поглиблення політичної асоціації». Водночас серед цілей політичного діалогу та реформ Угоди основоположними є: «зміцнення поваги до демократичних принципів, прав людини, верховенства права та належного врядування...» [229], що значно посилює вектор демократичних відносин між владою та суспільством, зокрема й на рівні їх інституційного діалогу як з Україною, так і з органами ЄС.

Зокрема, нормативний зміст статей 299, 421, 443-44, 438, 469-470 цієї Угоди, а також пп. 467, 468, 482 та ін. Плану імплементації цієї Угоди, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2014 р. № 847-р, передбачають запровадження в Україні правових механізмів щодо: а) зміцнення контактів і обміну досвідом між усіма секторами громадянського суспільства в Україні та ЄС; б) залучення організацій громадянського суспільства до реалізації цієї Угоди через моніторинг її виконання та розвитку двосторонніх відносин Україна – ЄС; в) підготовка пропозицій із залученням європейських експертів та громадськості щодо удосконалення законодавства у сфері забезпечення

європейської інтеграції, зокрема й щодо виконання Угоди про асоціацію та наближення законодавства України до права ЄС; г) сприяння процесу інституційної розбудови та консолідації організацій громадянського суспільства сторін, зокрема й через лобістську діяльність, неформальне спілкування тощо; д) створення обома сторонами Дорадчих груп із питань сталого розвитку з метою надання рекомендацій щодо імплементації Угоди, які складаються з незалежних представницьких громадських організацій, у яких представлені організації роботодавців та працівників та інші заінтересовані сторони, а також їх участь у постійно діючому Форумі громадянського суспільства держав-учасниць ЄС; е) створення Платформи громадянського суспільства, яка складається з представників громадянського суспільства України, з одного боку, і членів ЄЕСК, з іншого боку, як форум для проведення засідань, обміну думками з найважливіших питань для громадянського суспільства в рамках процесу імплементації Угоди, яка дає рекомендації органам влади в Україні та ЄС, а також інформує про них широку громадськість [229].

Відповідно до цього варто зазначити, що положення Угоди стали правовим підґрунтям розвитку передусім для України взаємодії між її сторонами щодо збільшення соціального статусу громадянського суспільства, яке через участь своїх представників у діяльності основних органів забезпечення Угоди виконує вагомую роль для розвитку всіх галузей співробітництва. Також демократичний та гуманістичний характер положень Угоди передбачає зміну і статусу держави, яка, виконуючи свої зобов'язання щодо економічних, законодавчих та адміністративних реформ, посилює соціальний, правовий та глобально орієнтований напрям у своїй політиці.

Щодо практичних аспектів упровадження Угоди варто зауважити, що кроки щодо реалізації зазначених положень розпочалися із впевненою ініціативністю як із боку держави, так і інституцій громадськості, зокрема у створенні та функціонуванні Урядового офісу з питань громадянського суспільства, що було затверджено Постановою Кабінету Міністрів від 13 серпня 2014 р. № 346, також офіційного початку роботи 16 квітня 2015 року Платформи громадянського

суспільства української сторони, обрання складу її робочих груп, а також перші кроки співпраці сторін – прийняття регламенту діяльності партнерського органу та проведення його перших засідань, що в цілому демонструє і підтверджує готовність українського суспільства до діяльності в рамках європейських традицій.

Однак оцінити рівень впровадження положень Угоди в Україні як високий сьогодні не можна. Цей факт підтверджується Індексом Східного партнерства, який оцінює зміни в країнах цього проекту за трьома показниками: зв'язок та співробітництво з ЄС, наближення законодавства до права ЄС, а також рівень менеджменту в питанні євроінтеграції, за яким Україна після Грузії та Молдови перебуває на останньому місці [230].

Це є показовим моментом для розуміння того, що реалізація потенціалу Угоди в Україні, зокрема й щодо удосконалення правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави в контексті євроінтеграції, є тільки на початковому етапі, тому позитивних ефектів від довгоочікуваної події наразі українське суспільство майже не відчуло. Проте наявність у змісті положень значної кількості механізмів впливу громадськості на державну політику щодо впровадження основних намірів Угоди свідчить передусім про значну роль відповідальності громадян щодо позитивних змін у цьому питанні, адже європейські цінності передбачають, що саме громадянське суспільство є рушійною силою тих перетворень, які в його інтересах і впроваджуються. Звичайно, це є і показовим «іспитом» для держави, оскільки готовність змінювати свою внутрішню політику на рист демократії і відкритості, а міжнародний статус з пасивного суб'єкта на активний та впливовий, вимагає докорінної переоцінки методів та векторів її розвитку.

Отже, аналіз законодавства України, а також демократично розвинених країн, яке спрямоване на врегулювання взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави, є відображенням особливостей нормативно-правового механізму взаємодії інституцій громадянськості та держави в сучасному демократичному суспільстві. Водночас дослідження внутрішньо законодавчого

та міжнародного регулювання взаємовідносин держави та громадянського суспільства зумовило окремі висновки щодо особливостей і своєрідних критеріїв цього процесу відповідно до сучасних європейських та світових стандартів, які задекларовані в міжнародних документах та орієнтовані на відкриті та взаємонеобхідні відносини між зазначеними суб'єктами, найголовніші з яких визначено. Це встановлення на законодавчому рівні єдиних демократично орієнтованих принципів діяльності суб'єктів, які враховують потреби обох сторін для їх сталого функціонування та розвитку; встановлення в законодавстві держав чітких прав та обов'язків як органів держави, так і громадськості в певних формах та в усіх сферах їх діяльності; передбачення можливостей активної правової поведінки громадян щодо вираження своїх інтересів, а також різних форм участі в управлінні державною політикою, зокрема в контексті євроінтеграції або посилення партнерства з іншими державами; наявність механізмів взаємного контролю за виконанням норм чинного законодавства, а також передбачення відповідальності в разі їх порушень на законодавчому рівні; встановлення перспектив та кроків подальшого стратегічного розвитку їх відносин, в тому числі через прийняття двосторонніх програм діяльності; вироблення дієвих механізмів спільної діяльності щодо покращення рівня правової та політичної культури населення країни; ініціація та впровадження інноваційних типів комунікації для оптимізації та полегшення встановлення діалогу між суспільством та державою.

Висновки до розділу 2

Дослідження та практичні особливості питання взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави доводять, що для того, щоб ці відносини можна було юридично захистити і перевести в розряд урегульованих, саме право повинно мати статус такого регулятора, який рівною мірою впливає на суспільство та державу і чий норми є однаково обов'язковими для всіх учасників правовідносин. Тому одним із найважливіших складових в цьому процесі є

застосування та вплив права, яке, по-перше, формує ціннісну основу цих відносин, по-друге, визначає правила поведінки та межі діяльності суб'єктів і, по-третє, надає цим відносинам легітимного та загальнообов'язкового характеру.

Варто також враховувати діалектичний зв'язок права з типом суспільства і держави, у якому воно функціонує. Тому шлях успішного розвитку державно-громадських відносин залежить від відповідності функцій права саме демократично розвиненої форми держави, які мають вимоги та певні стандарти, зумовлені соціально орієнтовним напрямом та метою їх дії.

Конституція постіндустріального суспільства є тим механізмом, за допомогою якого досягається консенсус між інтересами всіх соціальних груп, що досягаються в момент її прийняття різними соціально-політичними силами щодо докорінних питань суспільного життя, побудови та забезпечення соціальної стабільності й захищеності людини в суспільстві. Проблема визначення предмета і меж конституційного регулювання – які види суспільних відносин і в якому обсязі повинна регулювати сучасна конституція – була і залишається актуальною як на перших етапах розвитку сучасного конституціоналізму, так і сьогодні, що підтверджуються наявністю у світовій практиці різних моделей конституцій, які відрізняються роллю держави в питаннях регламентації соціально-економічних відносин, зокрема й щодо правової взаємодії інститутів громадянського суспільства з державними органами.

Аналіз світових конституцій демонструє, що сучасне демократичне конституційне регулювання механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства і держави є системою, межі і вектори якої визначає держава, що прямо залежить від саморегульованого громадянського суспільства, його потреб та інтересів, що відображено в конституційних положеннях щодо плюралізму суспільного життя, відповідальності держави перед громадянським суспільством, права громадян на свободу асоціацій, а також на безпосередню участь в управлінні державними справами тощо.

Водночас з огляду на тенденції суспільного розвитку як в Україні, так і у світі (формування глобального громадянського суспільства, партиципаторної

та процедурної демократії для взаємного розвитку суспільства і держави та інших чинників) для багатьох країн, в тому числі і для України, постає питання щодо удосконалення конституційних засад взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави передусім через розширення предмету конституційного регулювання щодо прав і свобод людини, які формують їх активну громадську поведінку, зокрема гарантують вільний доступ до інформації, право на захист персональних даних, розширюють правовий статус певним громадським об'єднанням, а також встановлення обов'язку держави щодо створення умов для успішного розвитку громадянського суспільства.

Законодавче регулювання механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави можна охарактеризувати як систему законів та підзаконних актів, які у своїй сукупності регулюють питання правових відносин між державою та громадянським суспільством – основні принципи, умови та форми їх взаємодії, зокрема й щодо глобальних викликів суспільства (тенденції створення інститутів міжнаціонального керування, рух боротьби за громадянські права та розширення суспільної активності в міжнародному масштабі тощо).

Практика національного та зарубіжного законодавства засвідчує, що такий елемент правового регулювання має різноманітні форми зовнішнього вираження та закріплення законодавчих норм, які мають декілька основних векторів регулювання: нормативно-правові акти, які встановлюють загальні орієнтири взаємодії держави з громадянським суспільством; нормативні акти, які встановлюють правовий статус інститутів громадянського суспільства, в тому числі міжнародних, розкривають їх роль як організацій, за допомогою яких громадяни мають можливість реалізовувати свої права та інтереси й бути активним учасником громадського та політичного життя в країні; законодавчі акти, які стосуються безпосереднього втілення практичної взаємодії між державою та громадянським суспільством та забезпечують правову регламентацію цього механізму; двосторонні документи у формі угоди, договору або програмних декларативних актів, зміст яких становлять приписи щодо врегулювання питань взаємовідносин між урядом і представниками

громадянського суспільства у процесі взаємного управління суспільними справами.

Водночас зміст та стратегії розвитку національного законодавства в питаннях державно-громадських відносин сучасної демократично розвиненої країни формуються з урахуванням положень і стандартів міжнародного законодавства, зокрема й щодо співпраці міжнародних та зарубіжних NGO і NPO як між з собою, так і між владними структурами, яке представлене передусім міжнародними договорами правозахисного характеру та міжнародними документами.

РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ВЗАЄМОДІЇ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВИ

3.1. Основні етапи генезису організаційно-правового механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави в Україні

Сталий інтерес до ролі інститутів громадянського суспільства щодо побудови державної політики на принципах демократії та з урахуванням інтересів та гарантій прав людини як визначення основного змісту соціальної держави, на наш погляд, пов'язаний із поступовим утвердженням у свідомості українських громадян, що допустимість виявів антидемократичних відносин між владою та громадянами будуть, без сумніву, мати місце, доки в суспільстві не буде утверджена та сприйнята активна громадська позиція – бажання знати та реалізовувати свої права, всі засоби їх захисту, а також ототожнення себе як суб'єкта вибору представників, які ці права захищають і примножують.

Однією із найголовніших форм вияву такого політично організованого соціуму є наявність та діяльність інститутів громадянського суспільства, які і є уособленням згуртованості громадян для реалізації і захисту своїх різноманітних інтересів. Саме ступінь розвиненості взаємовідносин між громадськими об'єднаннями та державою є найвагомим показником рівня демократизму і політико-правової культури в країні. Так, за слушною тезою вітчизняних науковців, «кажучи про взаємозв'язок громадянського суспільства з демократичною державою, ми повинні мати на увазі не лише систему демократичного врядування, але й форми демократичної участі та контролю громадян в управлінні державою...» [48, с. 15].

Справді, роль громадськості у формуванні розвиненої держави, яка відповідає викликам часу, все більше підтримується представниками найрізноманітніших галузей науки. Але процес формування та розвитку механізмів взаємодії цих двох суб'єктів прямо залежить від зацікавленості в ньому як держави, оскільки лише вона серед інших суб'єктів політичної системи

суспільства наділена можливостями або створювати правове поля для існування незалежних громадських інституцій та підтримувати їх важливу роль у житті країни, або навпаки – гальмувати цей процес, узурповувати вплив на всі сфери життя, так і свідомого бажання громадськості вирішувати долю країни та своїх інтересів через активну правомірну поведінку, адже створення демократичних механізмів державотворення повинно співвідноситися з рівнем правової свідомості її громадян.

Наведена теза засвідчує доцільність аналізу генезису організаційно-правового механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави в Україні з періоду здобуття нею незалежності, спираючись на зміст нормативно-правових актів щодо питання регулювання взаємодії цих двох суб'єктів правовідносин, а також на факти виборювання та використання цих прав громадянами України.

Зазначений процес можна умовно поділити на кілька послідовних етапів, визначених змістом історичних, політичних, економічних та правових процесів, що мали місце в державі за період здобуття незалежності. Ілюстрація змін правових взаємовідносин між громадськістю та державною владою в Україні як країни, що самостійно визначає принципи і напрямки своєї політики, дозволяє, по-перше, охарактеризувати позицію влади щодо зацікавленості в співпраці з представниками соціуму на різних етапах розвитку держави, зіставити декларативне проголошення спрямованості на демократичний розвиток країни з реальним станом речей щодо статусу найголовніших суб'єктів такого розвитку – громадян та їх об'єднань, а по-друге, проаналізувати, до яких прав та форм співпраці було готово українське суспільство на етапах свого становлення як політичної нації.

Перший етап, звичайно, пов'язаний із процесом відродження української державності та стартом розбудови політичного, економічного та соціального життя в Україні як незалежної держави, який офіційно розпочався з прийняття 16 липня 1990 року державного акту Верховної ради УРСР – Декларації про державний суверенітет України. Маючи на меті утвердити суверенітет і

самоврядування народу України, всебічно забезпечити його права і свободи, визначаючи необхідність побудови правової держави і створення демократичного суспільства, цим правовим актом було проголошено державний суверенітет України – верховенство, самостійність, повноту й неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах [166].

Значущість Декларації в її історичній, правовій, політичній цінності важко переоцінити, адже ще в період перебування України у складі СРСР було закладено основи майбутньої незалежності нашої держави, зроблено перший крок на шляху до неї. У преамбулі та десяти розділах Декларації викладені фундаментальні принципи, закладено підґрунтя для побудови взаємовідносин правової держави і громадянського суспільства. Принципово вирізняльною ознакою цього акта від попередніх документів, прийнятих Верховною Радою УРСР, є проголошення переваги загальнолюдських цінностей над класовими, також уперше було закріплено поняття «правова держава» та «демократичне суспільство» [166]. Тож Декларація відіграла надзвичайно важливу роль у становленні в незалежній Україні конституційного ладу саме на демократично орієнтованих принципах, заклала правові цінності та категорії, що стали фундаментом для Конституції 1996 року, а також для всього українського законодавства.

Але варто зауважити, що започаткування становлення демократичних відносин між владою і суспільством відбулося ще до легітимізації незалежності України і скасуванням монополії КПРС на політичне життя громадян, а саме через заснування і відродження в 1988-1990 рр. перших в УРСР проукраїнських громадських рухів і організацій «Народний Рух України», «Товариство Лева», «Спілка української молоді» та ін., які своєю діяльністю та активною громадянською позицією, зокрема й «Революцією на граніті», довели, що українське суспільство вже давно готове до демократичних змін, і тому така позиція вже не може залишатися лише в нелегальних організаціях, які існували в роки радянських репресій, вона проголошується та відстоюється більшістю.

Однак у межах першого етапу організаційні форми взаємодії форми об'єднань громадян та держави тільки розпочинали зазнавати демократичних змін. Так, враховуючи важливість наявності незалежних громадських об'єднань, їх вагомій ролі на шляху демократичних перетворень в Україні та розуміючи необхідність правової регламентації їх діяльності, до Конституції УРСР 1978 року, яка ще була Основним Законом для нашої країни, були внесені зміни, які стосуються діяльності об'єднань громадян: у статті 7 зазначено, що політичні партії, громадські організації і рухи через своїх представників беруть участь у розробці й здійсненні політики республіки, в управлінні державними і громадськими справами. У статті 9 було проголошено, що основним напрямом розвитку політичної системи суспільства є розгортання демократії – дедалі ширша участь громадян в управлінні справами держави і суспільства [97].

Прийняття Закону України «Про об'єднання громадян» 16 червня 1992 року стало початком якісно нової взаємодії інститутів добровільних об'єднань громадян та держави, це був перший законодавчий акт, який у своїх статтях регулює досліджуваний механізм. Виходячи з норм Закону, держава зобов'язувалася забезпечити дотримання прав і законних інтересів об'єднань громадян, здійснювати легалізацію їх діяльності через органи виконавчої влади. Зі свого боку, для здійснення цілей і завдань, визначених у статутних документах, зареєстровані об'єднання громадян користувалися такими правами: представляти і захищати свої законні інтереси та інтереси своїх членів (учасників) у державних та громадських органах; брати участь у політичній діяльності; одержувати від органів державної влади інформацію, необхідну для реалізації своїх цілей і завдань; брати участь у здійсненні державної регуляторної політики; іншими правами, передбаченими законами України [184].

Отже, зазначеним Законом уперше було регламентовано форми взаємодії держави та добровільних об'єднань громадян. Його положення характеризувалися доволі чітким унормуванням правового статусу суб'єктів у процесі здійснення правовідносин між ними, що стало фундаментом для подальшого розвитку їхньої організаційно-правової взаємодії.

Значним внеском для демократичних перетворень в Україні в цей період, стало також прийняття 02 жовтня 1992 року Закону України «Про інформацію», яким було визначено державну інформаційну політику, основними напрямками якої є забезпечення доступу кожного до інформації та рівних можливостей щодо збирання, одержання, зберігання, поширення, захисту інформації, створення умов для формування в Україні інформаційного суспільства, забезпечення відкритості та прозорості діяльності суб'єктів владних повноважень [181].

Прийняття зазначених законодавчих положень у перші роки незалежності було важливим кроком після довгих років жорсткої цензури, встановлюваної радянською владою. Це стало офіційним проголошенням нових відносин між владою і громадянами – на умовах відкритості та прозорості діяльності державних органів та їх посадовців, розкривав правові можливості контролю за діями владних суб'єктів з боку громадськості. І хоча умови та механізм реалізації встановлених прав потребували деталізації для їх ефективного використання, зазначеним Законом держава проголосила підтвердження демократично спрямованої політики в надзвичайно важливій для XXI ст. інформаційній сфері.

Отже, перший етап генезису механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави, який охоплює 1988-1992 рр., звичайно, ще мав «тягар» залежності від Радянського Союзу, але з прийняттям Акту про державну незалежність 24 серпня 1991 року, після якого Україна змогла орієнтувати свою державну політику, зокрема й щодо взаємовідносин з громадськістю, як вже незалежна держава, її відношення до громадян та їх об'єднань уже орієнтувалося на демократичні цінності, що давало можливість вільно реалізовувати їх законні права та свободи, вільно розповсюджувати та отримувати інформацію, безперешкодно створювати громадські організації та інші демократичні права, що так довго виборювало українське суспільство в роки тоталітарного радянського режиму.

Наступний етап механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави охоплює 1992-1996 рр. і пов'язаний із періодом розбудови та прийняття Конституції України. В аспекті запропонованого дослідження цей

період виявився в спробі запровадження самостійного розділу про громадянське суспільство в численних конституційних проектах 1992-1995 рр., що в цілому орієнтувало на розвиток сфери громадських інтересів, їх політичних, економічних та соціальних прав та свобод в Україні, а також укладання між Верховною Радою України та Президентом України 8 червня 1995 року Конституційного Договору про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття Конституції України, де Україну вперше було проголошено демократичною, правовою, соціальною державою, у якій діє пріоритетність прав і свобод людини над державними інтересами [96].

Але реальний правовий статус політичним, економічним, соціальним правам громадян й їх об'єднанням та можливостям взаємодії між владою і громадянами в управлінні державними справами надала Конституція України, прийнята 28 червня 1996 року. В Основному Законі України були викладені доволі прогресивні для молодішої пострадянської держави принципи побудови державної влади, викладений перелік конституційних прав та свобод, які є непорушними та захищені від будь-яких посягань. Особливої уваги потребує стаття 3, якою проголошена соціальна спрямованість держави, визначено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [99]. Саме ця норма Закону найвищої юридичної сили встановила основний напрям діяльності та взаємовідносин держави та громадянського суспільства. Проголошення ж у статті того, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави та обов'язку держави відповідати перед людиною за свою діяльність, стало конституційним підґрунтям для здійснення контролю представників громадськості щодо діяльності інституцій державної влади.

Також статті розділу другого «Права, свободи і обов'язки людини і громадянина» Основного Закону України ознаменували конституційну гарантію існування і розвитку більшості інститутів громадянського суспільства, таких як громадські організації, професійні спілки, релігійні організації, недержавні засоби

масової інформації. Так, стаття 34 закріплює право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. У статті 35 йдеться про право на свободу світогляду і віросповідання, гарантовану можливість вести релігійну діяльність. Стаття 36 стала основою конституційної гарантії реалізації одного з основних політичних прав громадян України – права на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, а також права на участь у професійних спілках із метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів. Усі об'єднання громадян за цією статтею визнаються рівними перед законом [99].

Наступні статті Конституції України закріплюють інші політичні права і свободи, які визначають правові механізми впливу громадян та їх об'єднань на державну політику та діяльність органів публічної влади в процесі відстоювання індивідуальних та колективних прав індивідів. Так, у статті 38 проголошено, що громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах. Стаття 40 надає право усім зацікавленим особам направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк [99]. Отже, в Основному Законі були закладені правові основи взаємодії держави з громадянами та їх об'єднаннями – принципи рівноправ'я, взаємозалежності та взаємної відповідальності.

Для реалізації статті 40 Конституції України був прийнятий Закон України «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 року, який упроваджував механізм застосування громадянами України наданого їм конституційного права вносити в органи державної влади, місцевого самоврядування та інші органи та організації індивідуальні та колективні пропозиції щодо поліпшення їх діяльності, а також викривати недоліки в їх роботі, оскаржувати дії посадових осіб, державних органів і громадських організацій [180].

Варто зазначити, що можливість таких звернень для висловлення своїх поглядів на державну чи суспільну політику, а також для відстоювання своїх прав та інтересів, зробила цей закон активатором вираження громадських поглядів та інтересів, а характер обов'язковості реагування на ці звернення з боку органу чи посадової особи і можливість застосування санкцій у разі ігнорування або порушення цього конституційного права робить цей Закон ще й важливим захисником вияву такої громадської активності.

Отже, «конституційний» етап досліджуваного генезису дав не тільки нові форми організаційної взаємодії держави та громадськості, а й відчутне піднесення ролі об'єднань громадян щодо реалізації їх прав та інтересів й можливостей впливу на державну політику. Процес взаємодії громадян та їх об'єднань з державою набув більш вагомого значення, правовий плацдарм для відстоювання своїх інтересів після проголошення принципу верховенства Права значно розширився. Закріплення прав та свобод громадських об'єднань у статтях Основного Закону, а значить можливість їх захисту на конституційному та міжнародному рівні, змінювало не лише правовий статус останніх, а й правосвідомість громадян щодо їх ролі у побудові державної політики.

Водночас для реалізації встановлених Конституцією України прав було необхідно спрямувати зусилля для формування значного правового поля, яке б визначило нові види незалежних органів діяльності громадян та можливі форми їх взаємодії з державою. Тож, наступний, третій етап генезису правовідносин інститутів громадянського суспільства і держави пов'язаний із появою законів, які регулюють відносини між державою та окремими інститутами громадянського суспільства та охоплює 1996-2004 рр.

Так, Закон України «Про благодійництво та благодійні організації» від 16 жовтня 1997 року визначив загальні засади благодійництва та зазначеними нормами створив умови для діяльності благодійних організацій відповідно до законодавства України [160].

Закон України від 9 вересня 1998 року «Про молодіжні та дитячі громадські організації» визначив правовий статус молодіжних і дитячих громадських

організацій, розкрив правовий механізм взаємодії цих громадських об'єднань із державою через залучення до розроблення і обговорення проектів рішень із питань державної політики щодо дітей та молоді. Також законом унормовано право органів виконавчої влади та місцевого самоврядування делегувати молодіжним та дитячим громадським організаціям повноваження щодо реалізації відповідних програм, проектів чи заходів [182].

Звичайно, зазначений нормативно-правовий акт став важливим механізмом для регулювання діяльності таких доволі численних громадських організацій, як молодіжні та дитячі. Але не можна не відзначити, що в законі можна простежити однобоку регламентацію відносин із боку держави, механізм можливої, більш широкої організаційно-правової взаємодії молодіжних та дитячих громадських об'єднань із державою цим законом не розкрито.

Вагомим нормативно-правовим актом, який регулює механізми взаємодії держави з громадянським суспільством, став Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» від 15 вересня 1999 року, у якому передусім доволі чітко був регламентований правовий статус професійних спілок та їх об'єднань. У статті 12 закону було підкреслено незалежність їх діяльності від органів державної влади та органів місцевого самоврядування, роботодавців, інших громадських організацій та політичних партій [187].

Розділ другий цього закону містить доволі вагомий перелік прав профспілок та їх об'єднань у процесі захисту трудових, соціально-економічних та інших прав й інтересів їх членів та працівників, а також визначає деякі правові механізми взаємодії профспілок і державних органів, відповідальних за сферу трудового та соціального забезпечення населення. Далі положення статей стосуються права профспілок вносити пропозиції про прийняття або внесення змін до законів та інших нормативно-правових актів, які стосуються соціально-трудої сфери. Також профспілкам надано право брати участь у розробленні та здійсненні державної політики в галузі трудових відносин, оплати та охорони праці, соціального захисту; право на здійснення громадського контролю за дотриманням законодавства про працю та її охорону тощо. Законом також

надано можливість участі профспілок та їх об'єднань у розробленні державної соціально-економічної політики [187].

Аналізуючи положення цього закону виходячи з проблематики нашого дослідження, зрозуміло, що держава визнала профспілки не тільки добровільною громадською організацією, що об'єднує громадян за інтересом та родом їх професійної діяльності, а й надала їм статусу суб'єкта правовідносин із вагомими правами та повноваженнями щодо відстоювання трудових, соціально-економічних та інших прав й інтересів членів профспілок й інших громадян.

Однак Закон за редакцією 1999 року не надав чіткої регламентації можливостей контролю за діяльністю органів державної влади у сфері праці та соціально-економічного захисту населення. На думку О.Тупиці, існування такого громадського контролю було б можливе через законодавчо закріплене право профспілок створювати спеціально уповноважені для цього комісії (ради). Обмежений правовий статус профспілок також, на думку вченого, виявляється в тому, що Законом не передбачено права законодавчої ініціативи та ресурсів забезпечення необхідного змісту потрібних правових актів [228, с. 37]. Хоча розглянутий закон і встановив найбільш широкий правовий статус для профспілок серед інших інститутів громадянського суспільства та розкрив широке коло питань їх взаємодії із органами державної влади, він залишав багато прогалин в організаційно-правових формах їх взаємодії.

Отже, третій етап генезису механізмів взаємодії інститутів об'єднань громадян та держави характеризується визначенням більш детального правового статусу окремих інститутів громадського суспільства та їх правовідносин із державою шляхом видання спеціальних законів, що вже виявилось позитивним моментом. Але всі зазначені нормативно-правові акти в цілому відводили представникам громадян у питаннях їх відносин із державою лише консультативну роль. Дієвого механізму контролю за діяльністю державних органів та можливості захисту своїх прав через спеціальні механізми громадського впливу у зазначений етап сформовано не було.

Загальні ж висновки щодо розглянутого десятилітнього періоду розвитку організаційно-правового механізму взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства засвідчують, що, по-перше, сама правова категорія «інститути громадянського суспільства» залишалася не нормативною, незважаючи на те, що категорії «правова держава» і «громадянське суспільство» вже використовувалися в чинних нормативно-правових актах; по-друге, регламентація відносин держави і громадських об'єднань відбувалася передусім через конституційні принципи і надані громадянам конституційні права, а також через Закон України «Про об'єднання громадян», який декларував загальні права та обов'язки між державою та громадськими об'єднаннями, а також через спеціальні нормативно-правові акти, які регулюють відносини між державою і окремими інститутами громадського суспільства, але права суб'єктів громадських об'єднань щодо участі в управлінні державними справами та можливості контролю за діяльністю суб'єктів владних повноважень у них широко та чітко не регламентувалися; по-третє, основною формою участі громадян України в управлінні державними справами залишалися й досі вибори та референдум. Водночас не можна не констатувати того, що ані вибори, ані референдум не могли замінити собою участь громадян в управлінні державними справами та захисті своїх законних прав та інтересів через діяльність інститутів громадянського суспільства [155, с. 156].

Проте у сфері громадянського суспільства, а саме його правосвідомості, спостерігалися значні зміни, що виявилися в активізації масових громадських рухів («Україна без Кучми» та ін.), усвідомленні свого прагнення до наближення до європейських цінностей та стандартів життя, що доводило, що українське суспільство вже готове прийняти нові механізми демократичних перетворень у країні та чекає таких кроків від влади. Ця невідповідність політики узурпованої державної влади та змін у громадській свідомості більшості українців врешті-решт призвела до початку Помаранчевої революції 2004 р., яка продемонструвала потужність політичної сили та прагнення до демократії

українського суспільства, вивела Україну на міжнародну арену як країну – центр європейської цивілізації.

Однак у контексті наведеного положення варто згадати погляди Дж. Голдстоуна. Аналізуючи наслідки Помаранчевої революції 2004 р. в Україні, він зазначав, що «... революцію можна організувати досить швидко, і вона може відсудитися раптово. Інша справа – створення стабільної демократії, і вона може тривати довгі роки й десятиліття. У більшості країн, де відбулися «кольорові революції», не було швидкого і надійного переходу до демократії» [31, с. 161].

Наступний етап генезису механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства і держави, який датується 2004- 2010 рр., відзначився активізацією уваги до ролі громадських об'єднань щодо демократизації української держави, посилення активності українських і міжнародних NGO та розвитку прозорих механізмів впливу громадянського суспільства та його інститутів на державні рішення. Упродовж цих років серед прийнятих в Україні нормативно-правових актів почали з'являтися спеціальні правові акти, які були безпосередньо присвячені проблемі взаємодії держави з громадянським суспільством, розвитку напрямів, форм та принципів такої співпраці.

Важливим актом Президента України щодо розвитку державно-громадського діалогу став Указ «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 15 вересня 2005 р., який зазначав своєю метою налагодження ефективних механізмів партнерства держави з громадськістю, а також вдосконалення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування шляхом забезпечення її прозорості та відкритості. Зокрема, Указом була підтримана ініціатива громадськості щодо створення системи постійного діалогу та взаємодії інститутів громадянського суспільства та органів державної влади; була запроваджена практика проведення щорічних Президентських слухань як постійно діючого механізму громадських консультацій та оцінки діяльності органів державної влади; було запропоновано

оприлюднювати Національні доповіді інститутів громадянського суспільства зі стратегічно важливих питань [169].

Першим же стратегічним нормативно-правовим актом, спрямованим на створення сприятливих умов для розвитку правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави, стала Концепція сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 року, якою було визначено принципи та форми взаємодії органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства, а також напрями вдосконалення актів законодавства з питань їх діяльності. Відповідно до положень цього документу, взаємодія зазначених суб'єктів могла набувати різних форм залежно від цілей і характеру виконуваної роботи: участь у розробленні проектів нормативно-правових актів із питань, що стосуються інтересів широких верств населення; здійснення інститутами громадського суспільства контролю за діяльністю органів виконавчої влади у формі громадського моніторингу підготовки та виконання рішень, експертизи їх ефективності; утворення спільних консультативно-дорадчих та експертних органів, виконання спільних проектів інформаційного, благодійного і соціального спрямування. Також у концепції зазначено, що всі форми взаємодії повинні реалізовуватися на основі таких принципів: соціального партнерства, забезпечення рівних можливостей, взаємної відповідальності, відкритості та прозорості, ефективності процесу тощо [191]. Окрім визначених положень, цінність концепції зазначили багато вітчизняних науковців, зокрема Л. Горбунова, що в її положеннях уперше на нормативному рівні було закріплено поняття «інститути громадянського суспільства» і, отже, був визначений чіткий перелік суб'єктів, якому законодавство України надає відповідного правового статусу [34, с. 9].

З метою реалізації завдань концепції Кабінет Міністрів України в цей період також затвердив план заходів нормотворчого та організаційного характеру, зокрема й щодо прийняття акту про Порядок сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, затверджений постановою

Кабінету Міністрів України від 05 листопада 2008 року [176]. Цей документ, по-перше, унормував дефініцію «громадська експертиза», яка встановила нову форму організаційно-правової взаємодії держави з громадськістю, та визначив чітку регламентацію процедури її проведення, що надало представникам громадянського суспільства правові можливості контролю за здійсненням державної політики посадовими особами. Також у ньому було визначено перелік суб'єктів, які законодавство зараховує до інститутів громадянського суспільства, які можуть проводити зазначену процедуру громадського контролю, що значно посилює їх правовий статус.

Окремим пунктом аналізу організаційних форм взаємодії інститутів громадянського суспільства і держави варто відзначити поступове створення в Україні якісно нового механізму реалізації конституційного права громадян на участь в управлінні державними справами – діяльність громадських рад при центральних органах виконавчої влади і місцевих державних адміністраціях, що охоплює 2004- 2010 рр.

Перше нормативне закріплення обов'язковості цього механізму було в постанові Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 року «Про деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики». Скасований постановою Кабінету Міністрів від 18 травня 2005 року №356 та відновлений постановою Кабінетів Міністрів від 1 березня 2006 року № 215, цей підзаконний акт мав низку недоліків, які стосувалися передусім викладення обмежених повноважень громадських рад, що явно не задовольняло інтереси громадськості, також не визначеним залишався механізм формування зазначених консультативних органів, що призводило до недемократичних способів їх формування; та найголовніше – в типовому положенні не зазначено порядку розгляду органами державної влади рішень громадських рад та обов'язку звітування за його результатами.

Не були до кінця враховані ці недоліки й у Загальному положенні про громадські ради при центральних і місцевих органах виконавчої влади, затвердженому постановою № 1302 від 26 листопада 2009 року. На практиці

виявилось, що положення цих актів щодо порядку формування громадських рад унеможлилювали демократичність та ефективність цієї процедури, тому вони не знайшли підтримки в більшості населення.

У ході розробки нової постанови, яка регламентує це питання, були враховані пропозиції представників інститутів громадянського суспільства, висловлені під час консультацій уряду з громадськістю. Тому чинне сьогодні Типове положення про громадські ради при центральних і місцевих органах виконавчої влади, затверджене постановою № 996 від 3 листопада 2010 року «Про забезпечення участі громадськості у формуванні і реалізації державної політики» [168], вирізняється значним удосконаленням питань діяльності громадських рад при державних органах, перетворивши такі ради на консультативно-дорадчий орган із важливими функціями для відстоювання інтересів громадськості: забезпечення участі громадян в управлінні державними справами, здійснення громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади тощо, реалізація яких є прикладом ефективної взаємодії інститутів громадянського суспільства і держави.

Крім того, як зазначають автори монографічного дослідження з цього питання Ю. Шайгородський та Т. Андрійчук, «громадські ради створюються не тільки як механізм впливу громадськості на вироблення державної політики, але і як додатковий експертно-інформаційний ресурс для органів виконавчої влади. Завдяки цьому громадські ради мають можливість суттєво підвищувати рівень довіри громадян до влади й запобігати протистоянню суспільства чинній владі через незадоволення політикою чи обмеженням громадських свобод» [23, с.7], що підтверджує ефективність й необхідність запровадження громадського контролю щодо сумлінного та законного управління.

Висновки щодо розглянутого етапу взаємодії інститутів громадянського суспільства і держави засвідчують, що, починаючи з 2004 року, інтерес до форм співпраці органів державної влади і громадськості постійно зростає. Запровадження практики проведення Президентських слухань як постійно діючого механізму громадських консультацій та оцінки діяльності органів

державної влади, затвердження окремого порядку проведення громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади для здійснення громадського контролю за їх діяльністю, створення можливості діяльності громадських рад при органах виконавчої влади всіх рівнів із метою створення належних умов для участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики – все це вказує на етап політичної реформи в Україні щодо розвитку якісно нових відносин держави з інститутами громадянського суспільства.

Підтвердженням цього напрямку державної політики вже на законодавчому рівні став Закон України від 01 липня 2010 року «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», у якому в статті 5 були визначені основні засади внутрішньої політики у сфері формування інститутів громадянського суспільства: утвердження громадянського суспільства як гарантії демократичного розвитку держави; завершення політичних реформувань щодо посилення взаємодії органів державної влади та об'єднань громадян; запровадження громадського контролю за діяльністю влади; забезпечення незалежності діяльності об'єднань громадян, посилення їх впливу на прийняття суспільно важливих рішень; проведення регулярних консультацій із громадськістю з важливих питань суспільного життя країни та інші [171].

Отже, українська держава впевнено продемонструвала зацікавленість у залученні інститутів громадянського суспільства до правотворчої та правозастосовної діяльності в процесі державотворення. Окрім того, утвердження громадянського суспільства як гарантії демократичного розвитку держави на законодавчому рівні вимагало в майбутньому створення більш розвинених механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства і держави, отже, ознаменувало новий, п'ятий етап їх розвитку.

На основі зазначених цілей Указом Президента України від 24 березня 2012 року була затверджена Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні, яка стала другим стратегічним документом держави щодо розвитку громадянського суспільства в Україні, оскільки саме цей правовий документ визначив концептуальні напрями

діяльності органів державної влади щодо створення належних умов для розвитку громадянського суспільства, за влучною тезою вітчизняних практиків у сфері громадянського суспільства – «створив адекватну інституційну модель відносин між владою і громадськістю, що за умови його виконання суттєво покращує діалог між владою та громадянським суспільством» [49, с. 5].

Також саме в стратегії наголошено на важливості законодавчого забезпечення утвердження громадянського суспільства в Україні як гарантії демократичного розвитку держави, що стало відправним моментом для цього процесу. Справді, аналіз п'ятого етапу генезису організаційно-правових механізмів взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства засвідчує, що його явною ознакою є реформування законодавчого забезпечення взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави. Варто зазначити, що на початку цього етапу рівень правового регулювання в частині, яка регламентує найвагоміші сфери життєдіяльності громадянського суспільства, за висновками науковців і практиків, відставав від соціально-економічних процесів в Україні вже на багато років. Гальмування ж цього процесу надалі уповільнило б не тільки подальший розвиток демократичних перетворень у країні, а зводило б нанівець усі попередні досягнення в цьому напрямку.

Передусім процес правотворчості зачепив сферу інформаційних відносин держави. Закон України «Про інформацію», який на той час діяв уже майже 20 років і був базовим нормативно-правовим актом у визначенні права громадян України на отримання інформації, не встановлював найважливішої форми державно-громадських правовідносин – дієвого механізму реалізації права кожного на доступ до публічної інформації, а саме – чіткі критерії, за якими обмежується доступ громадян до інформації, терміни інформування органами влади громадськості щодо своєї діяльності та відповідей на запити, умови відповідальності при порушенні прав суб'єктів запиту тощо. Спробою вирішення зазначеного важливого питання, а також із метою розвитку діяльності суб'єктів владних повноважень на умовах прозорості та відкритості 13 січня 2011 року був прийнятий Закон України «Про доступ до публічної інформації».

Норми зазначеного Закону значно розширювали права громадян на доступ до публічної інформації, а саме: статтею 3 встановлено гарантії щодо можливості максимального спрощення процедури подання запиту та отримання інформації; доступу до засідань колегіальних суб'єктів владних повноважень; здійснення парламентського, державного та громадського контролю за дотриманням прав на доступ до публічної інформації; частиною 5 статті 6 Закону встановлено, що доступ громадян до інформації про розпорядження бюджетними коштами та комунальним майном не може бути обмежено. Статтями 14 та 15 встановлено розширений перелік обов'язків розпорядників інформації для гарантій забезпечення доступу запитувачів [167].

За думкою вітчизняних правників, зокрема Р. Головенко, «закладені законодавчі зміни удосконалили механізм доступу до інформації, зробили владу більш відкритою і підконтрольною суспільству, усунувши наявні умови для протиправного втаємничення публічної інформації» [32, с.9].

На наш погляд, вагомим внеском зазначеного Закону також, є те, що саме його норми ввели в практичну реалізацію чи не найбільшу частину нормативно-правових актів та конституційних норм, оскільки лише з його прийняттям громадяни України отримали гарантію використання найважливішого об'єкта для реалізації та захисту своїх прав та інтересів – інформацію. З'явився механізм реалізації обов'язку держави нести відповідальність за свою діяльність відповідно до статті 3 Конституції України, а отже, і підтвердження її соціально-спрямованої політики.

Наступним вагомим кроком реформування взаємовідносин держави з інститутами громадянського суспільства стало прийняття 22 березня 2012 року Закону України «Про громадські об'єднання». З урахуванням вимог міжнародних спільнот та побажань лідерів громадських організацій України різних сфер цей закон докорінно змінив правові та організаційні основи створення, діяльності громадських об'єднань в Україні та їх правовий статус у публічній та приватній сферах порівняно із Законом України «Про об'єднання громадян», положення якого вже багато років не відповідали ані стандартам

міжнародних документів, ані об'єктивно потрібним вимогам основного нормативно-правового акту, який регулює найважливішу сферу діяльності громадянського суспільства в Україні.

Проаналізувавши зазначений нормативно-правовий акт, варто зауважити, що в цілому новий Закон значно удосконалив правове регулювання правовідносини громадських об'єднань і держави. Так, стаття 22 Закону встановлює форми такої взаємодії та гарантує: забезпечення дотримання прав громадських об'єднань з боку держави; недопущення втручання у їх діяльність; можливість залучення громадських об'єднань до процесу формування і реалізації державної політики, вирішення питань місцевого значення, утворення консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів при органах державної влади, у роботі яких беруть участь представники громадських об'єднань; проведення в обов'язковому порядку, визначеному законодавством, консультацій із громадськими об'єднаннями щодо проектів нормативно-правових актів, які стосуються правового статусу громадських об'єднань, їх фінансування та діяльності; а також відповідно до статті 23 – можливість надання фінансової підтримки за рахунок коштів Державного бюджету України згідно зі звітами про її цільове використання [165].

Сама наявність зазначених законодавчих положень є одним із основних позитивних здобутків цього закону, оскільки вони знаменують продовження розвитку демократичних перетворень у зазначеному механізмі вже через їх прямі правозастосовні відносини. Втім, варто зазначити, що довгоочікуваних новел та імперативних приписів щодо цього механізму в змісті закону встановлено не було, у його статтях указані лише правові принципи взаємодії, які так чи інакше виходять із положень чинного законодавства України. Прогалиною, на думку науковців та представників громадських об'єднань, є і відсутність у статті 23 Закону критеріїв умов надання фінансової допомоги з боку держави громадським об'єднанням, оскільки на практиці це виявилось в неспроможності реалізації цього права одними громадськими об'єднаннями та зловживанні ним іншими.

Також найбільш актуальною для інститутів громадянського суспільства в

Україні залишалася проблема утворення та діяльності благодійних організацій. Єдиний на той час спеціальний нормативно-правовий Закон України «Про благодійництво та благодійні організації» не врегулював необхідні питання для розвитку цієї важливої сфери громадянського суспільства, що значно ускладнювало подолання соціальних проблем у країні.

Першим кроком для забезпечення сприятливих умов для розвитку благодійництва в Україні стало прийняття 19 червня 2011 року Закону України «Про волонтерську діяльність». Закон установив основні засади діяльності волонтерів та волонтерських організацій, зокрема частина 4 статті 1 зазначає, що держава в особі її органів підтримує громадську ініціативу щодо провадження волонтерської діяльності, забезпечує захист передбачених Конституцією України та законами прав і інтересів волонтерів, волонтерських організацій та отримувачів волонтерської допомоги, а статті 2 та 3 Закону встановлюють зобов'язання Кабінету Міністрів України та його спеціального органу щодо проведення державної політики у цій сфері [164], що в сукупності свідчило про визнання державою волонтерського руху як основи громадянського суспільства, що й вивело таку діяльність на якісно новий рівень.

Однак, незважаючи на позитивний факт щодо прийняття спеціального закону для цієї сфери діяльності громадянського суспільства, детальний аналіз його норм виявляє недоліки для його дієвого практичного застосування, зокрема щодо присвоєння юридичним особам статусу «волонтерської організації»; повноважень центрального органу виконавчої влади у сфері волонтерської діяльності; обмеження вікового цензу для осіб, які бажають брати участь у волонтерському русі; необхідності страхування волонтерів; пільг для волонтерів; переліку відшкодувань витрат волонтеру тощо. На думку Т. Лях та інших науковців, відсутність таких змін гальмували подальший розвиток волонтерського руху, доступність волонтерства для кожного громадянина, прозорості та розширення напрямів волонтерської діяльності в державних та громадських організаціях [124, с. 113]. Сьогодні, враховуючи важливість волонтерського руху в умовах військово-політичної кризи в Україні, ці потреби

поступово враховуються законодавцем через внесення змін у цей Закон на сучасному етапі його чинності.

Основним же нормативно-правовим актом для функціонування представників громадянського суспільства у сфері благодійництва став Закон України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» від 5 листопада 2012 року, який запровадив нові підходи до створення й діяльності благодійних організацій в Україні та надав правове підґрунтя для виконання розгалужених цілей громадянського суспільства за рахунок даних недержавних організацій: спрощення реєстрації й управління благодійними організаціями, підвищення контролю благодійників за коштами й майном, переданим на благодійні цілі, нові інструменти для здійснення благодійної діяльності як громадянами, так і юридичними особами тощо[161]. І хоча більшість положень Закону потребують розвитку механізму для їх практичного втілення та адаптації з нормами європейського законодавства, їх зміст відповідає потребам представників громадянського суспільства в реалізації їх суспільних цілей, зокрема й через практичні форми взаємовідносин із державою.

Отже, початок п'ятого етапу генезису правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави визначився кількома фактами для можливості його подальшого демократичного розвитку і встановлення високих показників такої взаємодії. По-перше, проголошення на законодавчому рівні орієнтиру внутрішньої політики держави щодо надання умов участі інститутів громадянського суспільства у формуванні і впровадженні демократичної державної політики та подальша деталізація такого напрямку в спеціальному стратегічному документі заклали дієвий правовий плацдарм для підвищення ролі інститутів громадянського суспільства як активних суб'єктів державотворення. По-друге, подальше створення спеціальних державних органів, метою діяльності яких є утвердження та розвиток взаємовідносин з інститутами громадянського суспільства та встановлення нових форм участі громадян в управлінні державними справами, надало розвитку організаційно-правовому механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства та

держави. По-третє, активний процес правотворчості щодо прийняття нормативно-правових документів, які регламентують найважливіші сфери громадянського суспільства, надав значного правового регулювання розширенню їх правового статусу та взаємовідносин із державою [156].

Однак, незважаючи на зазначені кроки влади щодо створення сприятливого правового середовища для розвитку громадянського суспільства, переважно ці декларативні приписи виявлялися марними для практичного втілення. Наприкінці 2012 року українське суспільство вже істотно відчуло згортання механізмів впливу громадськості на політику держави, що виявлялося в монополізації економіки, рості корумпованості та беззаконня в органах державної влади та на місцях, нехтуванні правами громадян і неможливості їх захисту та в інших явищах антидемократичного врядування.

Суспільно-політичні події в Україні, розпочаті наприкінці 2013 року Євромайданом, ознаменували початок нового етапу розвитку відносин влади та громадян та повноцінно відобразили неминучість кризової ситуації в державі при грубому порушенні прав та інтересів громадянського суспільства, дали змогу констатувати факт про функціональну неспроможність органів державно-громадського управління, сформованих за останні роки, бути дієвим механізмом налагодження діалогу між державними органами та інституціями, які відстоюють головні суспільні цінності.

Вагомими причинами загострення суспільно-політичного конфлікту, які трансформувалися в Революцією Гідності 2014 р, стали численні порушення суб'єктами державної влади положень нормативно-правових актів, що так довго виборювали українці з метою функціонування демократичних відносин у країні. Подальші ж дії представників державної влади щодо прийняття змін у низку законодавчих актів уже відкрито демонстрували антидемократичну спрямованість її політики, оскільки вони, по-перше, прямо обмежували можливість реалізації громадянами своїх конституційних прав і свобод та суперечили нормам Конституції і статтям чинних законів України, які гарантували розвиток демократії в Україні, по-друге, при їх прийнятті було

порушено чинну обов'язкову процедуру консультації з громадськістю та урахування громадської думки й, по-третє, саме процедура їх прийняття порушувала норми чинного законодавства та її міжнародні зобов'язання [189].

За влучними словами В.Медведчука, «в умовах заборон протестні акції стають засобом самоідентифікації та самоорганізації громадянського суспільства. Саме через такі акції генерується відчуття єдності громадянського суспільства, і протистояти їй держава не має ні права, ні ресурсів» [127, с. 27]. Отже, відсторонення від влади керівництва країни в результаті відкритого протистояння громадськості майже по всій території України показало спроможність громадянського суспільства не просто захищати свої права, але й бути основним гарантом демократії в державі, що відкрило нову сторінку демократичних перетворень в Україні.

Проте вирішальним показником досягнення нового стану політико-правової взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави мало стати безпосереднє залучення громадськості до реформування системи державного управління, а також розвиток і підтримка громадської активності на законодавчому рівні. В деяких випадках ця мета досягалась, коли відносини держави з громадянами з конфронтального спілкування переходять у формат діалогу і взаємодії. Водночас показники кризових процесів у всіх основних сферах суспільства засвідчили неспроможність держави використати потенційні можливості організованої громадськості.

Відомо, що внутрішні процеси в Україні відбуваються в умовах військових дій, міжнародного тиску. Але варто зазначити, що, починаючи з 2014 р., відбулися зміни в напрямках діяльності багатьох інститутів громадянського суспільства, що вплинуло на загальну структуру, чисельність, форми та методи громадської активності.

Найбільш помітними формами нових напрямів громадської самоорганізації в Україні можна виокремити добровольчі та волонтерські рухи, які стали безпрецедентним прикладом згуртованості та самовідданості громадськості в діях з метою оборони від військової агресії, та функціонування волонтерських

юридичних та медичних служб, які допомагають вирішити найголовніші питання налагодження життя громадянам, потерпілим від військових дій. Також усе жвавішою стає діяльність реформаторських, антикорупційних та інших громадських рухів і мереж («Самооборона», «Чесно!», «Опора» та ін.), які за мету своєї діяльності ставлять реформування системи безвладдя та корупції в органах державної та місцевої влади та формують нові форми і методи суспільного діалогу, зокрема ідею створення громадської платформи.

Вітчизняні експерти констатують, що «громадянське суспільство вийшло на новий рівень суб'єктності, у стислий термін подолавши відстань від стану боротьби за своє існування до статусу активної суспільно-політичної сили, яка значно більше визначає вимоги до «порядку денного» в Україні». Але для подолання таких проблем актуальним є реальне залучення громадян до стратегічного вироблення та реалізації державної політики в різних сферах, а також її подальший системний моніторинг. «Разом із оновленням політичної системи важливим є також формування системи громадських інституцій, здатних до постійного громадського контролю, та встановлення рівноправних відносин із державними структурами» [202, с. 4-5].

На думку авторів аналітичної доповіді Національного інституту стратегічних досліджень, для реалізації вищезазначених пріоритетів доцільними кроками в здійсненні демократичних перетворень взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави та формування нового етапу генезису розвитку їх взаємодії мають стати такі: 1) упровадження механізмів залучення інститутів громадянського суспільства до найважливіших суспільно-політичних подій – виборів на посади в державні органи, імплементації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, зокрема через початок повноцінного функціонування Платформи громадянського суспільства; 2) завершення процесу очищення всіх гілок державної влади (через люстрацію, системну антикорупційну політику); 3) прискорення реального проведення всіх запланованих реформ, передбачених Стратегією «Україна – 2020» та залучення громадськості до їх реалізації; 4) подальший процес вдосконалення нормативно-правової бази забезпечення

розвитку в Україні громадянського суспільства та наближення його стану до європейських стандартів; 5) залучення громадських експертів до конституційної реформи, спрямованої на зміцнення конституційних засад громадянського суспільства, а також до реалізації реформи місцевого самоврядування та децентралізації влади; 6) поліпшення умов ефективного використання потенціалу громадянського суспільства з метою забезпечення національної безпеки та допомоги населенню [202, с.54-55].

Потрібно наголосити, що саме цей етап, який охоплює сьогодні, повинен стати періодом подальшого розвитку організаційно-правових зв'язків громадських формувань та держави через оновлення чинних та прийняття нових нормативно-правових документів як дієвої правової бази для подальшого становлення громадянського суспільства в Україні. Однак цей процес реформування механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави не повинен стати декларативним явищем, його розвиток та дієвість відповідно до цілей демократичного управління потребують активних цілеспрямованих дій обох суб'єктів. Водночас, надаючи розширені правові можливості інститутам громадянського суспільства, держава покладає на них все більше обов'язків як на важливого суб'єкта правової системи країни, по-перше, щодо активного використання цих наданих повноважень, по-друге, щодо законності їх дій, що пов'язує новий етап генезису досліджуваного питання з усебічним активним і відповідальним використанням інститутами громадянського суспільства наданого їм за цей період правового статусу.

3.2. Сутність, зміст і форми організаційно-правового механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства і держави

За висновками попередніх підрозділів можна констатувати, що основними складовими процесу взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави є формування і здійснення двох правових механізмів: цілеспрямованої і системної діяльності державних органів і представників громадянського

суспільства щодо створення нормативно-правового забезпечення, а також діяльності вказаних суб'єктів щодо використання права як результативно впливового елемента на весь комплекс різноманітних соціальних відносин і процесів через організаційні форми взаємодії в практичних відносинах.

Світовий досвід демонструє, що тенденція розвитку взаємодії державних органів і громадських об'єднань безперервно зростає. На думку В. Костицького, «глобалізація суспільного життя зумовила ще більшу потребу в пошуках нових ідей організації державної влади з урахуванням глобального громадянського суспільства, єдиного світового інформаційного простору, нової глобальної економіки та нового типу взаємовідносин між державами» [103].

За висновками дослідників, такий розвиток містить одночасні перетворення як у державі, так і в суспільстві, які здійснюються в певному демократичному напрямі: розширенні соціальної ролі громадянського суспільства та в обмеженні безконтрольних функцій державної влади. Однак стає дедалі зрозумілим, що навіть в умовах визначення курсу розвитку на демократизацію її якісне втілення значною мірою залежить від характеру взаємодії державних органів і громадських інститутів у їх практичних показниках – наявності довіри та підтримки один одного, розуміння важливості консолідації їх зусиль.

Тому в цьому підрозділі варто зосередити увагу на дослідженні питання організаційних форм взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави та наголосити на важливості в цьому процесі дотримання основ та цінностей демократії – рівності та свободи. Водночас, характеризуючи демократію як систему специфічних політичних та правових елементів, а також як процес реалізації демократичного ідеалу, потрібно наголосити, що це не лише форма чи спосіб реалізації влади, а й суспільство, у якому та в інтересах якого, за словами А.Лінкольна, ця влада реалізується. Це дає змогу говорити про демократію не лише як про одну із форм організації влади, а й як про універсальну систему взаємовпливу держави і громадянського суспільства. Тому в найбільш загальному вигляді, за висновками О.Скрипнюка, демократичне суспільство

визначається як суспільство, що функціонує на основі демократичної системи політичної влади [209, с. 51].

Актуальність зазначеної тези підтверджують численні наукові дискусії, у яких усе частіше порушено проблему нових способів розподілу влади в країнах перехідної демократії, зокрема й в Україні. Сучасні акценти уваги як державних органів, так і представників громадянського суспільства переважно зосереджені, на наш погляд, на питанні розмежування функцій влади. Водночас, якщо в теорії Монтеск'є відокремлено три гілки влади, то сьогодні коректно говорити й про інший її розподіл. Адже сучасна концепція здійснення функцій влади за принципом «стримувань і противаг» стосується не тільки недопущення надмірної консолідації повноважень та домінування представників та органів державної влади, але й розподілу рівномірних повноважень між державою, бізнесом та громадянським суспільством. Вагомим показником такої тенденції є визначений склад нещодавно створених органів різної компетенції (Національна та територіальна тристороння соціально-економічна рада (комісія), Національна агенція з питань якості освіти та інші), до яких згідно з нормами чинного законодавства обов'язково повинні входити представники трьох зазначених сфер суспільства.

Також ця тенденція спостерігається в сучасному нормотворчому процесі. Зокрема, проект Закону України «Про державну службу» передбачає, що конкурс на зайняття посади державної служби категорії «Б» та «В» проводить конкурсна комісія, не менше як третину складу якої складають представники громадських об'єднань, які мають досвід роботи у сфері державної служби [193], що вказує на етап переходу громадянського суспільства від абстрактного об'єкта, який потрібно сформувати задля демократичних перетворень, в реальну силу, яка вже наділена необхідними повноваженнями для впливу на механізм здійснення влади в країні.

Об'єктивним явищем сьогодення є і процес поступового перебирання громадянським суспільством частини соціальних та інших функцій, якими були перевантажені державні органи, що, на думку А. Русакова, «пропонує нові,

раціональні та прийнятніші підходи в розв'язанні соціальних проблем» [205, с. 87]. Справді, у ситуації обмеженості державних коштів потенціал громадянського суспільства повинен бути використаним у всіх можливих варіантах – від активного використання консультативних та дорадчих функцій при здійсненні державного управління до залучення представників громадськості до виконання важливих соціальних та політичних завдань.

Отже, пошук шляхів забезпечення ефективного управління в нових соціо-економічних умовах призвів до становлення і в нашій державі поняття «демократії участі» – від англ. *participative democracy*. Сутність цього поняття в акценті на тому, що це не лише визнання влади народу, якому належить вся повнота її здійснення, а й визнання необхідності та доцільності доповнення процесу представницької демократії механізмом залучення громадськості до безпосереднього обговорення та прийняття оптимальних рішень щодо розв'язання нагальних проблем у країні [129, с. 26].

Демократію участі можна визначити як «реалізацію влади через взаємодію та спільну відповідальність на основі принципів налагодження партнерської взаємодії та соціальної єдності» [66, с. 17]. Для того, щоб такий соціальний діалог відбувся, на думку Ю. Михальського, необхідне дотримання двох ключових принципів взаємодії: діалогічної партиципації як принципу формування соціальної активності і паритету – принципу, що забезпечує рівність можливостей і умов, у яких діють учасники [129, с. 27].

Справді, залучення громадськості до здійснення державної політики повинно відбуватися за певними стандартами, які І. Ібрагімова, узявши приклад Шотландії як розвиненої демократичної країни, визначає як: рівність доступу всіх зацікавлених сторін, спільне планування та узгодження методів діяльності, визнання зобов'язань різними сторонами, взаємопідтримку [66, с. 18].

Також принципи належного урядування визначені й у документах Європейського союзу. Так, у «Білій книзі європейського врядування» міститься низка позицій для посилення демократії та підвищення довіри до публічних інституцій Європейського союзу: відкритість, активна участь, відповідальність,

ефективність та узгодженість. Водночас наголошено на тому, що якість, ефективність та відповідність політики залежить від забезпечення участі всіх зацікавлених сторін упродовж усього процесу вироблення політики [11, с. 60].

Отже, політика сучасної, суспільно орієнтованої держави через розвиток публічної сфери перетворюється на масову дію, учасниками (а не спостерігачами) якої стають її громадяни [129, с. 25]. У вітчизняному вживанні цей механізм набув стійкого звучання як «участь громадськості у формуванні та реалізації політики держави», який передбачає конструктивний діалог та взаємне вироблене рішення.

На основі вищезазначеного нами було сформовано основні правові характеристики явища організаційно-правового механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави: 1) його легітимність, тобто існування норми закону або підзаконного акту, який встановлює форму та способи такої взаємодії або дозволяє її вільне формування у визначених випадках (за ініціативою сторін, у нагальних випадках тощо); 2) наявність зовнішньої форми для здійснення взаємодії – способи участі сторін і можливість вчинення ними певних дій у рамках налагодження такої взаємодії (спільне обговорення, засідання, створення проекту нормативного акту, тощо); 3) наявність характеру своєрідних двохсторонніх правовідносин, які встановлюються щодо певного об'єкта, явища чи ситуації, які мають суспільне значення; 4) визначення в законодавстві прав та обов'язків учасників такої взаємодії, які вони використовують і виконують з урахуванням інтересів іншої сторони; 5) основним принципом здійснення такої взаємодії є партнерство та єдність, яка формує методи та способи їх співпраці й відношення до правового статусу один одного; 6) існування механізмів стримування та противаг для запобігання надмірної концентрації влади при здійсненні взаємодії, яка переважно виражається у взаємному контролі та відповідальності.

Отже, варто розглянути ті організаційні форми взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави, які, на нашу думку, мають такі правові показники.

Аналіз питання генезису взаємодії зазначених суб'єктів у попередньому підрозділі дозволив встановити, що практично всі перші десять років незалежності в Україні основою формою участі громадян України в управлінні державними справами були вибори та референдум, тому вони є першими організаційними формами взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави, виокремленими в зазначеному аналізі.

Водночас варто відзначити специфіку цих явищ. Незважаючи на те, що більшості дослідників теорії держави і права кваліфікують вибори як форму прямої участі громадян в управлінні державою, на практиці ця форма має характер епізодичної та опосередкованої участі, адже полягає в разовій, не завжди зрозумілій для самих осіб підтримці поглядів певної політичної партії або іншого громадського утворення.

Щодо референдумів, які, звичайно, мають прямий характер участі громадян, ця форма в країнах зі слабкими демократичними традиціями, до яких належить й Україна, найчастіше є несистемною, політизованою, а іноді й недостатньо легітимною. Як визначають сучасні дослідники, «нині традиційний референдум зі стандартними скриньками для голосування та паперовими бюлетенями можна вважати лише одним із можливих варіантів реалізації принципу народовладдя, який, однак, має низку суттєвих недоліків: ситуативність застосування, технічна складність організації, значні матеріально-фінансові витрати, зайва заполітизованість процесу [250].

Тому до постійних і тих, що відповідають встановленим правовим характеристикам, організаційних форм взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави варто залучати передусім ті форми, які мають прямий характер активної двосторонньої діяльності і виражаються в можливості постійної та безпосередньої участі громадян, що не належать до категорії посадових осіб, у процесі прийняття рішень органами державної влади. Адже вплив громадськості на формування та реалізацію державної політики може бути ефективним та дієвим лише за умови, коли визначена громадська позиція реалізовується за їхньої неабстрактної участі.

Такою формою взаємодії держави і громадянського суспільства є, по-перше, процес консультації з громадськістю при прийнятті суспільно-важливих рішень. Серед чинних нормативно-правових актів, що стосуються цього питання, варто відзначити Закон України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» від 11 вересня 2003 року, який, зокрема, у статті 5 передбачає забезпечення здійснення державної регуляторної політики через встановлення єдиного підходу до аналізу відстежень результативності регуляторних актів, планування діяльності з підготовки та оприлюднення проектів регуляторних актів із метою одержання зауважень і пропозицій від фізичних та юридичних осіб, їх об'єднань, а також відкриті обговорення за участі представників громадськості питань, пов'язаних із регуляторною діяльністю тощо [172], що забезпечує взаємодію держави та громадянського суспільства через пряме безперешкодне обговорення проектів нормативно-правових актів, які стосуються сфери господарювання, чим підвищується рівень прозорості в діяльності держави та участі громадян в управлінні за цими питаннями.

Попри це, норми цього Закону, за висновками науковців і практиків, об'єктивно недостатньо, щоб вважати питання консультації з громадськістю належно урегульованими, оскільки сфера його застосування поширюється лише на сферу господарських відносин. Відтак процеси в інших сферах суспільства – соціальних та трудових відносинах, освіті, медицині тощо, не потрапляють під його регламентацію. Окрім того, у нормах цього Закону не передбачено обов'язку проведення публічних консультацій органами державної влади – Президентом України, Верховною Радою України, отже, й наразі найважливіші політичні рішення виробляються без залучення громадськості [159, с. 53].

Спеціальним нормативно-правовим актом, який регулює ці відносини, є Порядок проведення консультації з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики, затверджений Постановою Кабінету міністрів України від 3 листопада 2010 року № 996, що визначає широке коло правових аспектів для впровадження елементів громадського управління, зокрема й заповнюючи деякі зазначені сфери-прогалини, сприяє налагодженню системного

діалогу органів виконавчої влади з громадськістю, підвищенню якості підготовки рішень із важливих питань суспільного життя з урахуванням громадської думки.

Щодо найважливіших аспектів цього механізму, які встановлюються в Порядку, по-перше, є визначення інститутів громадянського суспільства, які можуть ініціювати проведення консультацій із громадськістю шляхом подання пропозицій громадській раді або органу виконавчої влади.

По-друге, Пунктом 11 Порядку після внесення змін до нього встановлено форми консультацій із громадськістю, якими є публічне громадське обговорення, електронні консультації з громадськістю (безпосередні форми) та вивчення громадської думки (опосередкована форма). Пункт 13 доповнює ці форми тим, що публічне громадське обговорення передбачає організацію і проведення публічних заходів: конференцій, форумів, громадських слухань, засідань за круглим столом, зборів, нарад із громадськістю, інтернет-конференцій тощо. Важливим фактом є також встановлення пунктом 12 Порядку умов та переліку питань, за яких консультації проводяться в обов'язковому порядку, а також детального механізму проведення їх органом виконавчої влади (пункт 14), що забезпечує додаткові гарантії для здійснення цієї форми співпраці.

Останні зміни змісту Порядку стосуються також обов'язкового оприлюднення інформації про проведення обговорення та його результатів на офіційному веб-сайті органу виконавчої влади та веб-сайті "Громадянське суспільство і влада" під час проведення електронних консультацій із громадськістю (пункт 17) [168], що, на наш погляд, значно розширює можливість громадського контролю та наближує вироблення політичних рішень за принципом прозорості.

Проте необхідно звернути увагу на деякі проблемні моменти в цій формі взаємодії:

– наявність обмеженого кола суб'єктів нормотворчості: щодо органів місцевого самоврядування цей акт має лише рекомендаційний характер, також Порядок не стосується Президента України, Верховної Ради України та інших владних суб'єктів, які не належать до органів виконавчої влади;

– існування неповного та незрозумілого переліку інститутів громадянського суспільства, які можуть ініціювати проведення консультацій із громадськістю;

– відсутність активної уваги громадськості до більшості проектів рішень, розміщених на офіційних веб-сайтах органів влади, зокрема через незастосування владою проактивних засобів комунікації – вживання ініціативних заходів щодо виявлення та інформування потенційно зацікавлених осіб та їх залучення до консультацій;

– практична відсутність юридичних наслідків за не проведення або неналежне проведення громадського обговорення щодо певного проекту, адже, за влучним висловом вітчизняних дослідників, «одним із найголовніших засобів узгодження волі народу й планів державного апарату є постійно функціональна політична відповідальність» [125, с. 60];

– використання в проектах обговорення складних юридичних текстів, які для більшості громадян є незрозумілими. Натомість у практиці багатьох європейських країн використовуються спеціальні консультаційні документи політики публічної влади – так звані білі книги, де проблема і способи її вирішення описані у більш доступній формі. Варто відзначити, що в Україні таку практику можна спостерігати лише в працях незалежних центрів громадськості, де описана проблема, на яку спрямовує свою діяльність ця організація, розкривається доступно й прозоро. Такими прикладами можна вважати діяльність Українського центру незалежних політичних досліджень, громадської організації Інститут громадянського суспільства та інших громадських об'єднань, проекти реформування питань суспільного значення яких представлені в доступній для пересічних громадян формі, що доводить, що частина представників громадянського суспільства випереджає державні органи у використанні сучасних та дієвих засобів суспільної комунікації.

Імовірним кроком вирішення зазначених прогалин є прийняття Закону України «Про публічні консультації», проект якого активно обговорюється сьогодні представниками як держави, так і громадянського суспільства. Закон передбачає порядок проведення публічних консультацій під час розробки та

прийняття рішень органами публічної влади з метою врахування позицій усіх зацікавлених осіб та поширюється на всі правовідносини, пов'язані з розробкою та ухваленням документів публічної політики (концепцій, стратегій тощо) та нормативно-правових актів, зокрема й щодо проведення публічних консультацій Президентом України та Верховною Радою України.

Серед прав громадськості під час проведення публічних консультацій проектом Закону визначено: брати участь у встановленому порядку в процесі прийняття рішень на будь-якому його етапі; пропонувати органам публічної влади ініціювати розробку і прийняття рішень; подавати органам публічної влади пропозиції з обговорюваних проектів рішень; організовувати та проводити публічні заходи (круглі столи, конференції тощо) за участі органів публічної влади щодо проектів рішень, які є предметом публічних консультацій.

Усі проекти рішень, охоплені цим Законом, повинні проходити загальну процедуру публічних консультацій, що передбачає завчасне оприлюднення проекту рішення та супутньої інформації до нього на офіційному веб-сайті органу публічної влади, зокрема й інформації про потенційно зацікавлених осіб; оприлюднення основних питань для консультацій; аналіз проблеми, на вирішення якої спрямовано проект рішення, її причини та варіанти вирішення; отримання пропозицій та зауважень громадськості та інших зацікавлених осіб, як правило, в електронній або письмовій формі; опрацювання отриманих зауважень та пропозицій за можливості їх урахування та доопрацювання проекту рішення; оприлюднення всіх отриманих зауважень і пропозицій; оприлюднення доопрацьованого проекту рішення та звіту про результати розгляду отриманих зауважень і пропозицій. Водночас передбачено проведення проактивних публічних консультацій та вживання ініціативних заходів щодо проектів рішень, які стосуються найважливіших питань для громадянського суспільства [195].

Зазначені положення, враховуючи їх важливість для внутрішніх завдань нашої держави, можна вважати й одним із напрямів адаптації національного законодавства до європейських стандартів. Так, Рекомендації ОБСЄ щодо сприяння більш ефективної участі об'єднань громадян у процесі прийняття

державних рішень, вироблені в м. Відень 15-16 квітня 2015 р., містять, зокрема, такі принципи, які тільки починають реалізовуватися в Україні: 1) організатори публічних консультацій мають займати нейтральну та неупереджену позицію, а процес прийняття державних рішень має бути відкритим, тобто надавати можливість об'єднанням громадян разом і з невеличкими групами громадянського суспільства залучатися до процесу; 2) уряди та інші державні інституції повинні бути підзвітними громадськості у питаннях, що стосуються консультаційних процесів щодо державної політики та законодавства; 3) повинні діяти правові гарантії та організаційні механізми для забезпечення більш інклюзивного процесу прийняття державних рішень, водночас використовуючи урізноманітнення структури, методів, механізмів та типів участі громадськості (зустрічі-консультації, опублікування інформації на офіційних сторінках, соціальних медіа тощо); 3) повинно здійснюватися ефективно залучення до процесів прийняття державних рішень об'єднань, що фокусуються на розвитку вразливих, маргіналізованих груп людей, що перебувають у скрутному становищі [198].

Щодо прикладів сучасних практик у цьому питанні держав Європейського Союзу, то серед інших можна згадати інноваційну програму «Європейська громадянська ініціатива», яка розпочалася 1 квітня 2012 р., метою якої є надання громадянам ЄС можливості безпосередньої участі в процесі прийняття рішень, що входять до компетенції органів Євросоюзу. Зазначена процедура відбувається шляхом розміщення пропозицій громадських комітетів на спеціальному сайті Європейської комісії, де кожна з них реєструється для збору мільйона електронних підписів мешканців країн ЄС та отримання можливості бути розглянутою на відкритому засіданні Європарламенту [59].

Іншою важливою формою співпраці інститутів громадянського суспільства та держави є участь громадськості в різних дорадчих та консультативних об'єднаннях. У цьому форматі взаємодії найактивнішими органами з них є громадські ради при органах виконавчої влади, правовий статус та функціонування яких регулюється Постановою Кабінету міністрів у формі

Типового положення про її функціонування. Зазначений правовий акт встановлює основні завдання громадської ради, що відображають її функціональну спрямованість: реалізація громадянами конституційного права на участь в управлінні державними справами; здійснення громадського контролю за діяльністю органу; сприяння врахуванню громадської думки під час формування та реалізації державної політики.

При реалізації зазначених завдань громадська рада має право утворювати постійні та тимчасові робочі органи (комітети, комісії, експертні групи тощо); залучати до роботи ради працівників органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, представників вітчизняних та міжнародних інститутів громадянського суспільства, експертних і наукових організацій, а також окремих фахівців; проводити конференції, засідання за круглим столом та інші заходи; отримувати в установленому порядку від органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування інформацію, необхідну для забезпечення діяльності ради, та проекти нормативно-правових актів із питань, що потребують проведення консультацій із громадськістю [168].

Отже, законодавством було встановлено значний правовий статус громадських рад та різноманітні форми їх співпраці з органами виконавчої влади – від спільних засідань до здійснення публічних заходів, що справді є прикладом консолідації та партнерства між владою та громадянами і значним кроком та засобом встановлення подальших демократичних відносин між ними.

Через військовий конфлікт на території нашої держави важливо відзначити наказ Міністра оборони України від 18.05.2011 р. № 262 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики у військовій сфері», прийнятий із метою налагодження системного діалогу з громадськістю, залучення громадян до участі в управлінні державними справами, надання їм можливості доступу до інформації про діяльність Збройних Сил України, забезпечення гласності, відкритості та прозорості діяльності Міністерства оборони України [170]. Так, громадські ради сьогодні створенні і при Міністерстві оборони України, і при Національній раді з безпеки при Президенті

України, що полегшує захист прав громадян, пов'язаних із військовою службою, а також висвітлює громадську позицію з найважливішого питання за весь період незалежності України – збереження територіальної цілісності та миру на території нашої країни.

Про переваги становлення дієвого діалогу з громадськістю влучно зазначає Л. Груцинина: «Контакти з організаціями громадянського суспільства постають для держави великомасштабним джерелом інформації про стан суспільства, його інтереси, настрої, про ставлення до пануючої влади... У складні історичні періоди громадянське суспільство стає тією силою, яка підтримує державу і дозволяє їй зберегти свою форму» [41, с. 98].

Однак, попри позитивні моменти в самому факті функціонування таких консультативно-дорадчих органів, практичний досвід роботи громадських рад засвідчує існування низки проблем. Передусім це стосується системи обрання складу рад. За дослідженнями А. Андрійчука, під час визначення законодавцем цього загалом демократичного механізму не були враховані результати досліджень попередньої практики їх діяльності, які, зокрема, рекомендували передбачити єдиний підхід до кількісного складу рад та визначити фахові критерії їх членів. Через це у багатьох органах громадські ради після декількох років затвердження Положення навіть і не були створені або ж формування громадських рад відбувалося у конфліктний спосіб, також були випадки, коли до їх складу було залучено близько ста осіб, що перетворило громадські ради на неефективні структури, які фактично не мали впливу на державну політику. Також дослідник констатує, що внесок у розроблення державної політики громадських рад є достатньо низьким – системно готує пропозиції до проектів суспільних рішень лише кожна десята рада [67, с. 322].

Така ситуація зумовлена, за висновками вітчизняних науковців, низкою причин. По-перше, багато громадських організацій, які увійшли до громадських рад, керуються не публічним інтересом, а використовують цю діяльність для власного престижу та впливовості; по-друге, багато з членів громадської ради не мають необхідної компетентності зі сфери органу влади; по-третє, низькі

показники правової культури в державних органах призводять до корупційних та інших незаконних дій при формуванні громадських рад, щоб отримати в її складі підконтрольних, а не контролюючих їх суб'єктів [159, с. 57].

На сьогодні частину зазначених проблемних питань було вирішено через внесення деяких змін в частині створення та діяльності громадських рад. По-перше, встановлено вимоги до громадських організацій, які можуть делегувати своїх представників до складу громадських рад при міністерствах та центральних органах виконавчої влади – тільки якщо вони займаються схожою до органу влади сферою діяльності. По-друге, кількісний склад громадських рад обмежено до 35 осіб, які мають реально організувати ефективну роботу та швидко ухвалювати рішення. Проте водночас, на думку аналітиків, важливо забезпечити відкритість засідань громадських рад, куди можуть прийти зацікавлені представники неурядових організацій та подати свої пропозиції. Серед інших важливих змін було визначено чіткі підстави для припинення діяльності громадських рад та уточнення порядку їх формування [121, с. 13].

Проте сьогодні якість та ефективність діяльності зазначених органів ще не досягла рівня для повноцінної довіри громадськості. Пересічні громадяни сприймають громадські ради як організаційні структури державних органів і не сприймають їх активність як вираження громадських поглядів та інтересів. Їх статус все одно залишається як «інструмент вирішення державних завдань». За влучним висловом вітчизняних дослідників, «вони є «камуфляжем» для зарубіжних політиків і ЗМІ щодо вираження громадського погляду та контролю в Україні» [70, с. 431]. Тому в оцінці їх діяльності сьогодні залишається більше прогалин, ніж перемог, що потребує необхідного реагування як із боку громадянського суспільства, так і держави.

Четвертою організаційною формою взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави можна визначити безпосередні форми громадського контролю за діяльністю державних органів, який здійснюється у формі громадської експертизи, сутність якої зазначають дослідники В. Купрій та Л. Паливода так: «під час проведення громадської експертизи здійснюється

оцінювання діяльності, що передбачає вимірювання результатів порівняно з цілями» [109, с. 29].

Нормативно-правовим документом, який визначає це питання, є Постанова Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 року №976, яка затверджує Порядок проведення громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади як «складового механізму демократичного управління державою». Порядком визначено обов'язки в здійсненні цього механізму як органу виконавчої влади, який видає в тижневий строк наказ про проведення такої експертизи і заходів, пов'язаних із підготовкою матеріалів; утворює у разі потреби робочу групу для підготовки матеріалів із залученням представників інституту громадянського суспільства або громадської ради, що ініціює проведення громадської експертизи; розміщує у тижневий строк інформацію про надходження запиту щодо проведення громадської експертизи, текст наказу та заходи, здійснені органом виконавчої влади з метою сприяння її проведенню, на власному веб-сайті; подає інституту громадянського суспільства або громадській раді матеріали чи надсилає їх в електронній формі протягом п'яти робочих днів із моменту видання наказу про проведення громадської експертизи (пункт 4 Порядку), так і обов'язки інститутів громадянського суспільства, які готують експертні пропозиції, у яких указують інформацію про ініціатора громадської експертизи; предмет і мету громадської експертизи; відомості про експертів, які її проводили; обґрунтовану оцінку діяльності органу виконавчої влади та ефективності прийняття і виконання ним рішень; пропозиції щодо розв'язання суспільно значущих проблем та підвищення ефективності діяльності органу виконавчої влади (пункт 5.1.) [176].

Отже, було сформовано ще один дієвий організаційний механізм взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави, який передусім визначив порядок здійснення громадського контролю, а також внесення пропозицій, які, на думу представників громадських об'єднань, можуть вирішити питання їх власних або суспільних інтересів.

Однак офіційні статистичні дані свідчать, що рівень громадської активності щодо цього питання не є сталим й активним, адже за сім років функціонування цього механізму проведено лише 42 експертизи [196]. Цей факт ще раз акцентує на важливості розвитку активності й дієвості самого громадянського суспільства щодо використання тих правових можливостей, які надає держава. Тому варто погодитися з тезою Я. Бездугана про те, що «впливовість організацій громадянського суспільства в процесі вироблення спільної (державної) політики прямо залежить від авторитету цих організацій, довіри держави та наявності повноважень брати участь у підготовці й ухваленні рішень, їхньої організаційно-ресурсної спроможності» [9, с. 11]. Адже виборювання прав та розширення повноважень для громадськості проактивною її частиною повинно відповідати об'єктивним запитам та бажанням більшості громадян, які вже готові не тільки мати, а й використовувати свої права та нести відповідальність за надану можливість у керуванні державою.

Варто наголосити на тенденції сьогодення в Україні щодо створення нових форм взаємодії між державною владою та громадянами через діяльність громадських рухів, які, використовуючи наявні засоби громадської активності (зібрання, демонстрації, форуми), а також здійснення фінансування за принципом «народного краудфандингу» і його публічної звітності, набирають своєї популярності та значення як суб'єкти політико-правових відносин та форма взаємодії громадськості з державними органами. Зокрема, розглядається формат створення громадянської платформи, на якій можуть збиратися парламентські й позапарламентські сили, молодіжні активісти, громадські організації і навіть аполітичні люди, метою якої є вирішення назрілих суспільних проблем – посилення антикорупційних пріоритетів, розробка методів боротьби з корупцією тощо. Така співпраця видається перспективною та дієвою, адже створює унікальні можливості для влади й громадськості об'єднати свої суспільно значущі інтереси та втілити їх в ефективну для країни діяльність.

Отже, концепція організаційно-правового механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави дозволила охарактеризувати це явище

як систему легітимних методів і форм партиципаторної демократії (громадських консультацій, громадських обговорень, діяльності громадських рад при органах державної влади тощо) між легітимізованими громадськими організаціями, громадськими рухами та іншими інститутами громадянського суспільства та державою в особі її органів.

Загальні ж висновки щодо організаційних форм взаємодії між державою та громадськістю свідчать, що, попри наявні недосконалість в законодавчому регулюванні процедур участі громадян у прийнятті рішень, більшість проблем перебувають у площині практики їх застосування. Аналіз норм чинного законодавства, статистичних даних та стану розвитку розглянутих форм взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства засвідчує, що реальна ситуація щодо досліджуваного питання полягає у наступному.

По-перше, незважаючи на функціонування достатнього нормативно-правового механізму як основи практичної взаємодії громадянського суспільства та держави, процес їх інституціональної взаємодії тільки починає свій розвиток у показниках дієвих результатів і сьогодні тільки набирає своєї активної форми. По-друге, спостерігається певний рівень формалізму у створенні державою умов для впровадження механізму участі інститутів громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної політики, оскільки випадки порушення норм чинного законодавства щодо неупередженого формування складу органів громадського контролю і безперешкодної та незалежної їх діяльності мають ще досить високі показники. Крім того, процедура консультації органів виконавчої влади з громадськістю все ще може характеризуватися як несистемна та формальна, оскільки її здійснення по важливих для суспільства законодавчих документах радше визначається як виняток, аніж правило. По-третє, існує недостатня урегульованість питання правового статусу інститутів громадянського суспільства передусім щодо унормування їх категорій та видів не тільки на рівні підзаконних актів, а й на рівні законодавства. Також актуальним питанням є визначення засад організації та діяльності громадських рухів як основної форми концентрації громадської активності сьогодення. По-

четверте, спостерігається низький рівень громадської активності як при процедурі здійснення консультацій із громадськістю (пропозиції надходять від незначної кількості громадських інституцій), так і щодо даних при використанні механізму здійснення громадської експертизи за діяльністю органів виконавчої влади, що об'єктивно пояснює тенденцію гальмування подальшого розширення правового статусу інститутів громадянського суспільства в їх контролі. По-п'яте, відсутність спеціального правового акту, що на законодавчому рівні встановлює основні механізми взаємодії інститутів громадянського суспільства з державою, у якому передусім визначається відповідальність суб'єктів за порушення та неналежне ставлення до своїх обов'язків на законодавчому рівні. По-шосте, неналежне кадрове забезпечення представників як держави, так і громадянського суспільства, у яких бракує досвіду та належного професійного рівня для здійснення партнерської взаємодії при вирішенні соціально значущих питань, що, звичайно, впливає на рівень дієвості їх соціального діалогу.

З огляду на зазначене, метою державної політики щодо розвитку процесу взаємодії з представниками громадянського суспільства, на наш погляд, має стати створення сприятливого середовища, зокрема правового та адміністративного, для подальшого розвитку громадянського суспільства, а також для реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина. Дослідження вітчизняних науковців та рекомендації ЄС переконують, що завданнями зазначеної реформи мають бути наступні кроки.

1. Удосконалення чинного нормативно-правового регулювання щодо:

- розробки спеціального закону України, який встановлює правові основи та принципи взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави;
- спільної роботи представників громадськості та органів державної влади над розробкою документів, наприклад, декларації або рамкової угоди, які встановлюють загальні принципи та стандарти проведення партнерської взаємодії і роботи над суспільно важливими питаннями, взаємні зобов'язання та відповідальність;

– розроблення змін до ст. 36 Конституції України в частині унормування категорії «інститут громадянського суспільства» та визначення конституційних засад організації та діяльності громадських рухів як суб'єктів організаційних форм взаємодії з державою.

2. Удосконалення процедури громадського контролю за діяльністю органів публічної влади в усіх основних сферах життя суспільства:

– забезпечення вільного та вчасного доступу до публічної інформації для громадськості, а також до будь-якого документа/законопроекту, що розробляється, своєчасне надання відповідей на запити громадськості;

– забезпечення інформаційної прозорості та постійного оновлення на веб-порталах інформації про діяльність органів держави, а також щодо проектів нормативно-правових актів та детального пояснення процедури можливої участі в їх обговоренні, зокрема й через проактивні засоби комунікації і розповсюдження «білих книг» із цих питань;

– встановлення на рівні закону відповідальності посадових осіб органів державної влади за недотримання порядку проведення консультацій із питань, що мають суспільне значення;

– призначення координаторів із питань громадських консультацій у всіх органах державної влади для гарантії дієвого впровадження цієї практики.

3. Продовження встановлення практики участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики на всіх рівнях, зокрема й на місцях, підвищення показників ефективності такої процедури шляхом:

– забезпечення швидкого й прозорого обрання членів громадських рад та інших консультативно-дорадчих органів на всіх рівнях державної та публічної влади;

– забезпечення систематичного проведення консультацій з громадянами щодо основних інтересів громадянського суспільства, зокрема й із використанням нестандартних методів за європейськими зразками, наприклад, «всесвітнє кафе», «стіна з графіті», які знижують психологічний бар'єр у діалозі сторін;

– започаткування практики прийняття статутів територіальних громад та визначення в них процедури залучення членів громад та органів самоорганізації населення до вирішення питань місцевого значення.

4. Посилення співпраці та делегування органами державної влади своїх повноважень інститутам громадянського суспільства щодо суспільних питань, які входять до кола їх інтересів та компетенції, особливо у сфері соціальної та освітньої політики.

5. Надання економічного стимулювання та створення умов для стабільного розвитку третього сектора з метою дотримання принципів неупередженості й професійної відповідальності у роботі їх представників при здійсненні громадського контролю шляхом:

- запровадження податкових стимулів для активної діяльності інститутів громадянського суспільства;
- сприяння розвитку соціального підприємництва;
- створення умов для залучення до складу громадських рад представників інститутів громадянського суспільства, які є експертами щодо напрямку діяльності органу державної влади, у якому він створюється, шляхом встановлення їм пільг та інших засобів заохочення;
- розширення доступу інститутів громадянського суспільства до участі в державних закупівлях, зокрема шляхом встановлення спрощеної процедури для проведення закупівель.

6. Забезпечення високопрофесійного рівня представників як держави, так й інститутів громадянського суспільства, що братимуть безпосередню участь у реалізації напрямків співпраці і партнерської взаємодії за допомогою:

- нарощування потенціалу представників державної влади з метою їх залучення до орієнтованої на консенсус із громадянським суспільством діяльності;
- підтримання розвитку молодіжних громадянських об'єднань із метою створення «соціального капіталу» для участі громадськості;

- цілеспрямованої підготовки й підтримки лідерів громадського сектору із залученням міжнародних експертів та міжнародних громадських рухів, діяльність яких пов'язана з утвердженням демократичних цінностей;
- проведення систематичних заходів із підвищення обізнаності серед державних структур і громадянського суспільства щодо участі у політичних процесах/прийнятті рішень;
- підвищення кваліфікації працівників органів державної влади з питань взаємодії з громадськістю, зокрема й шляхом міждержавних програм обміну та стажування;
- підготовка громадян як фахівців відповідного профілю на базі вищих навчальних закладів зі спеціальності «Експерт з громадського управління».

Як підсумок, варто відзначити, що підвищення ефективності взаємодії між інститутами громадянського суспільства та органами державної влади повинно стати одним із головних кроків на шляху до розбудови демократичного ладу в Україні. Водночас результати запропонованого дослідження свідчать про те, що на процес інституціоналізації значно впливає рівень розвитку організаційно-правового механізму взаємодії держави з громадськими формуваннями. На наше переконання, використання європейського досвіду врегулювання такої взаємодії, активізація роботи об'єднань громадян та ініціативна діяльність обох суб'єктів спрямовані на подальші розвиток сфери правореалізації та правозастосування, повинні стати основою для дієвого соціального діалогу в Україні, запобігти конфронтації між державою та громадянським суспільством та вивести ці відносини на рівень високої правової культури європейських стандартів та відчутних позитивних перетворень у всіх сферах життя суспільства.

3.3. Особливості взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами державної влади у сфері управління освітою в Україні

Загальний контекст інноваційного розвитку найважливіших сфер суспільства потребує змін у підходах, методах та принципах побудови

взаємовідносин держави та громадянського суспільства та вимагає визнати представників громадськості не тільки необхідними, але й рівноправними суб'єктами для реалізації сучасної державної політики. Необхідність упровадження освітньої політики, яка відповідає пріоритетам демократичної, правової держави та задоволенню освітніх потреб громадянського суспільства, орієнтує на якісно нові моделі управління освітою та ролі особистості в ній. Так, сучасний підхід сприйняття громадянина як вагомого учасника формування та реалізації державної політики ставить принципи теорії «демократії участі» на перші щаблі сьогодення і в освітній сфері. Процес діяльності двох найважливіших суб'єктів для реалізації зазначеної мети – держави та інститутів громадянського суспільства, поступово набуває відповідної форми їх взаємодії – державно-громадської моделі управління освітою. Ця модель має забезпечувати перехід України до постінформаційного суспільства, відтворити соціокультурне середовище для розвитку особистості як активного, свідомого й відповідального громадянина своєї країни, становлення реальної демократії в державно-громадських відносинах, формування освіти як сфери, «яка утримує спільноти і суспільство разом».

Звернення до основних законодавчих документів із питань функціонування суспільства, зокрема й щодо освітньої сфери, свідчить, що беззаперечною ознакою політики України, починаючи з часів здобуття нею незалежності, є суттєва зміна ролі держави щодо регулювання суспільних відносин: вона набуває ознак соціально спрямованого керування, держава стає гарантом і захисником прав кожного громадянина, головними її функціями стають регулюючі та захисні, державна політика базується на принципах пріоритетності прав громадян та їх об'єднань.

Однак, попри зазначені декларативні принципи, в Україні така форма взаємовідносин реалізується зі значними складнощами. Особливо це стосується освітньої сфери, оскільки національна ментальність та попередній історичний досвід залучають освітню політику до сфер управління з принципами жорсткої субординації й централізації та залишають прийнятним твердження, що її

формування, реалізація та контроль є справою тільки держави. На односторонність мети держави щодо освіти громадян вказував Еріх Фромм у роботі «Мати чи бути», що вона здебільше спрямована на те, щоб навчити людей здобувати знання, як майно, що забезпечить їх майбутнє.

Звичайно, переважна роль держави в управлінні освітою в багатьох аспектах є об'єктивно обґрунтованою та має незаперечні переваги. Сучасні дослідники відзначають, що й сьогодні держава відіграє головну, визначальну роль у розвитку освіти, у зв'язку з наявністю в неї виняткових функцій і методів у цьому процесі – правових, адміністративних, економічних та інших. Наприклад, Є. Красняков підкреслює те, що держава формулює та реалізує освітню політику через ініціацію процесів модернізації освіти, окреслення основних завдань її реформування [106, с.70]. Р. Валєєв, аналізуючи гарантії реалізації освітніх прав громадян, наголошує, що головними з них є діяльність держави в особі її органи [20, с.109]. Зазначаємо, що особливий статус держави можна відзначити через її переважну політичну і правову роль у формуванні та затвердженні плану дій та засобів його реалізації в питаннях освітньої політики.

Проте сучасні виклики розвитку людства, передусім підвищення авторитету та ролі особистості, визнання людини найвищою соціальною цінністю, вимагають модернізації багатьох аспектів освітньої галузі. По-перше, це пов'язано з тим, що освіта залишається головним чинником формування людини як члена громадянського суспільства та розвитку правової свідомості населення в аспекті демократизації суспільства, а отже, повинна впроваджувати новий тип мислення та поведінки громадян держави, які будуть готові використовувати свої права на мати відповідні обов'язки в ході цього. По-друге, перетворення освітньої сфери в стратегічний ресурс економіки держави, можливість функціонування освітніх установ різних форм власності, в зокрема й змішаних, розгалужені умови фінансування освітніх процесів, тенденція розвитку міжнародних зв'язків, глобалізація та інформаційна революція, активізація міграційних процесів – всі ці та інші об'єктивні чинники сьогодення пояснюють новий зміст філософії освіти і надання особливого статусу саме

інститутам громадянського суспільства, оскільки необхідність залучення інтелектуального та фінансового потенціалу громадськості для розвитку освітньої галузі робить ці суб'єкти активними учасниками зазначеного процесу.

Окрім того, за влучними словами М. Ткачук, «сьогодні є потреба ефективного об'єднання зусиль та запровадження нових механізмів залучення громадян до процесу створення стратегії розвитку держави, оскільки відсутність громадської участі та контролю за процесом вироблення політики є одним із найсуттєвіших недоліків українського суспільства, що породжує недовіру до органів державної влади та їх рішень» [225].

Така ситуація повинна бути змінена передусім в освітній сфері, оскільки від того, як людина відчуває своє місце в процесі отримання освіти в період свого становлення як особистості, залежить її подальша соціально-політична роль. Справді, неможливим є очікування від покоління, яке з дошкільних навчальних закладів було об'єктом реалізації цілей тоталітарного державного апарату, високого рівня його політико-правової активності, вільної і свідомої реалізації своїх прав. У його свідомості таких прав просто немає, як і не було їх у період учнівства та студентства. Тільки зміна цього уявлення при вираженні своїх поглядів, є запорукою формування покоління, здатного бути не тільки об'єктом, але й передусім суб'єктом формування державно-правових та соціальних змін у країні.

Крім того, на думку вітчизняних авторів монографічного дослідження з освітньої політики, при прагненні України увійти в європейський простір «необхідно враховувати стійку європейську традицію освітніх реформ щодо реалізації ідеї громадянської освіти, самоврядування та освітнього виховання як запоруки формування відповідної моральної особистості» [139, с. 24].

Варто, однак, відзначити, що в Україні самоврядний елемент в освіті має певні історичні корені, що відображено в положеннях звичаєвого права Київської Русі, нормах Магдебурзького права, положеннях Конституції УНР та інших історичних джерелах. Здавна університети і школи в Україні були осередками громадянського суспільства («Юнацьке братство» в Острозі в

XVI ст., Кирило-Мефодіївське братство і Харківсько-Київське товариство в XIX столітті та ін.), що зумовило досвід суспільного діалогу держави і громадянського суспільства щодо розвитку та функціонування освіти ще з тих часів, тому, на відміну від Росії, Україна має більше підґрунтя для адаптації до європейських традицій у цьому питанні.

Проте беззаперечним є факт, що для розвитку освіти як найважливішої економічної, соціальної та культурної цінності сьогодення потрібна нова модель її управління через багатоаспектну партнерську взаємодію в ній. Така модель управління освітою має бути демократичною та відкритою. За словами В. Андрущенка, у ній відбувається забезпечення державного управління з урахуванням громадської думки, унаслідок чого змінюються навантаження, функції, структура і стиль центрального і регіонального управління освітою [3, с. 5]. На думку О. Михайленко, сьогодні в питаннях освіти доцільно розділяти явища нових, більш демократичних відносин, погодженої взаємодії між державою та громадянським суспільством» [128, с. 46].

Відповідно до подібних характеристик у науково-практичних матеріалах та нормативно-правових актах функціонує поняття «державно-громадська модель управління освітою». Це взаємодія органів державної влади і інститутів громадянського суспільства – багаторівнева система з широким спектром розподілу організаційних сил між суб'єктами управління, що дозволяє виявляти й уточнювати їх цілі, а також сукупність формальних і неформальних зв'язків і відносин між ними. Виявляється така модель у різних формах діалогу: співробітництво, консенсус, узгодження, гегемонія, контроль, панування, керівництво, боротьба, суперництво тощо, проте реалізується насамкінець у цілісну систему соціального партнерства [37].

Грунтовним дослідженням цього питання приділено увагу в роботах провідних вітчизняних науковців філософії, педагогіки, соціології освіти – В. Андрущенка, В. Беха, В. Бобрицької, Г. Єльнікової, В. Кременя, В. Савельєва та інших. Увага ж у запропонованій роботі зосереджена на аналізі державно-громадської моделі управління освітою як своєрідного явища

безпосередньої реалізації правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави в освітній сфері.

Приклади багатоаспектних розвинених відносин громадськості та державних органів, метою яких є встановлення демократичних відносин в країні, що відповідають інтересам усіх членів суспільства, передусім передбачають такі принципи: широке представництво різних учасників відносин, їх співпраця на основі партнерства, існування легітимної можливості їх спільної діяльності в усіх пріоритетних питаннях, їх взаємозалежність та взаємовідповідальність у цьому процесі. Оскільки державно-громадське управлінням освітою сприймається як «процес поєднання різноспрямованої діяльності державних та громадських суб'єктів управління в інтересах людини, соціуму, влади, а головною перевагою цього типу управління є оптимальне задоволення потреб та інтересів у процесі зваженої взаємодії громадськості і владних структур»[225], це суспільне явище відповідає необхідним показникам.

При цьому, державно-громадська модель управління освітою має свої певні складові елементи як приклад багатоаспектного механізму взаємодії двох найважливіших суб'єктів сучасного суспільства – держави та інститутів громадянського суспільства, але які мають свою специфіку. Це, по-перше, особливий суб'єктний склад цього явища, який складається з державного сектора управління – демократично обраної публічної влади, представниками якої є парламентарі, посадові особи органів виконавчої влади, посадові особи та адміністрації державних управлінь та установ освітньої сфери, а також із громадського сектора управління – діяльності інститутів громадянського суспільства та органів громадського самоврядування у сфері освіти. По-друге, наявність спеціальних актів нормативно-правового регулювання взаємовідносин зазначених суб'єктів державно-громадської моделі управління освітою, які визначають їх правовий статус, механізм реалізації існуючих прав та обов'язків, принципи та форми їх взаємодії. По-третє, наявність особливих організаційно-правових форм взаємодії суб'єктів як практичного втілення основних завдань та функцій такої моделі в освітній сфері [157, с. 270].

На думку української дослідниці В. Рогової, взаємодія суб'єктів державно-громадського управління освітою може стосуватися двох напрямків: перший – забезпечення функціонування освітньої сфери: участь у підготовці, прийнятті та реалізації нормативно-правових актів; взаємодія державних органів і громадських об'єднань, які сприяють громадсько-правовому закріпленню різноманітних організаційно-правових форм взаємовідносин учасників навчального процесу; залучення в освіту сил і засобів юридичних та фізичних осіб; другий вид діяльності передбачає розвиток системи освіти: розроблення та реалізацію відповідних програм, які спрямовані на її модернізацію; удосконалення змісту, форм і методів освітньої діяльності; підготовку, прийняття і введення в дію нормативних документів щодо стимулювання діяльності закладів освіти та органів управління ними [201, с. 38].

Багатоаспектність напрямів діяльності суб'єктів з урахуванням принципів та пріоритетів державно-громадського управління освітою потребує визначення потрібних моделей для їх втілення в життя. Українська дослідниця Г.Єльнікова виокремлює такі: 1) модель структурно-громадського супроводу, що передбачає на кожному управлінському щаблі відповідну громадську незалежну експертизу стану справ освітньої галузі для збалансування інтересів громадськості та органів управління; 2) модель інформаційно-громадського супроводу, яка передбачає організацію зустрічних потоків інформації; 3) модель субординаційно-проміжного партнерства, яка передбачає запровадження на всій вертикалі динамічних субординаційних стосунків [61, с. 38-39].

Однак, на нашу думку, у процесі трансформації системи управління освітою важливим є синтез всіх зазначених моделей та врахування як необхідності централізованого адміністративного регулювання, так і залучення до співробітництва різноманітних суб'єктів громадянськості, які не належать до управлінської вертикалі. Важливим є й вибір доцільних правових методів у цьому процесі – або з перевагою імперативних, або диспозитивних методів.

Варто також зазначити, що багатоманітність відносин у сфері освіти – починаючи від питання її фінансового забезпечення і закінчуючи її соціальною

функцією щодо формування особистості – передбачає різний суб'єктний склад для вирішення окремих завдань освітньої політики і навіть різний правовий статус одних і тих самих суб'єктів залежно від специфіки питання. Доречним при аналізі цього питання є і врахування факту поступової зміни соціально-економічного статусу головних суб'єктів громадянського суспільства у сфері освіти. Такі об'єднання, як студентське самоврядування, батьківські комітети, об'єднання науковців, зі звичної ролі пасивних суб'єктів, формування яких здебільше носило фіктивний характер, а діяльність була безпомічною проти адміністративних рішень, зі змінами в освітньому законодавстві отримали роль вагомих учасників управління та головних рушіїв змін в освітньому процесі.

Зазначені вектори трансформації діяльності суб'єктів у державно-громадській моделі управління переконують у тому, що вельми актуальним, є визначення видів суб'єктів громадського управління освітою сьогодення, адже реформування освітньої галузі та адаптування її до викликів часу пов'язане зі зміною правового статусу саме представників громадянського суспільства через розширення їх правових можливостей щодо формування та контролю за державною освітньою політикою. Такі суб'єкти наділені специфічними правами і обов'язками, метою і завданнями діяльності, які зводяться до цілей державно-громадського управління освітою: забезпечити прозорість і демократичність управління навчальним закладом; стимулювати вплив громадськості на прийняття та виконання керівниками навчальних закладів відповідних рішень у сфері управління навчальним закладом, залучення широкої громадськості та підвищення її ролі у вирішенні питань, пов'язаних із організацією навчального процесу, формування позитивного іміджу та демократичного стилю управління навчальним закладом. Аналіз сучасного суб'єктного складу державно-громадського управління освітою як виду взаємовідносин інститутів громадянського суспільства та держави, на наш погляд, передбачає розмежування представників громадського управління за двома категоріями.

Перша група суб'єктного складу включає в себе представників громадського управління освітою, які розглядаються як загальна група суб'єктів

державно-громадських правовідносин в Україні, оскільки вони реалізують взаємну діяльність інститутів громадянського суспільства та держави як в освітній сфері, так і в інших сферах суспільства. Специфічним є тільки напрям діяльності інститутів громадянського суспільства, які захищають і реалізують інтереси громадян у галузі освіти.

Така група суб'єктів складає більшість складу громадського управління освітою і переважає як у своєму кількісному показнику, так і в об'ємі правового статусу. До цієї групи передусім належить: діяльність громадських організацій, асоціацій, рухів та інших об'єднань у сфері освіти (наприклад, «Громадська рада освітян і науковців України», «Студентська платформа», «Спілка ректорів вищих навчальних закладів»), діяльність профспілкових організацій (Конфедерація вільних профспілок України), які захищають соціально-економічні інтереси учасників освітнього процесу та діяльність консультативно-дорадчих органів при Міністерстві освіти і науки України (Громадська рада з питань вищої освіти, Рада з питань освіти інвалідів).

Щодо аналізу їх специфіки функціонування в освітній сфері, варто зауважити, що їх вплив на освітні процеси як у межах усієї країни, так і в більшості навчальних закладів сьогодні залишається недостатньо вагомим. Переважно їх діяльність є або неактивною, а реєстрація взагалі формальною, або їх дії не виходять за межі рішень, узгоджених представниками влади (на рівні державного органу) або адміністрації (на рівні навчального закладу), тому інтерес та довіра громадян до їх діяльності ніколи не мала високих показників.

Попри те, уже відомо й достатньо прикладів активної громадянської позиції та впливу на освітню політику України через ці органи, наприклад: підготовка ГРОНУ Програми «Сім кроків по виведенню з кризи освіти України», яка була схвалена та взята до реалізації Міністерством освіти і науки України, розроблення за участю Громадської Ради з вищої школи проекту Програми запровадження інформаційних та комунікаційних технологій в освіті та інше. Також усе помітнішою стає активна допомога громадських об'єднань у забезпеченні матеріально-технічними засобами навчальні заклади. Тенденцією

сьогодення можна назвати і діяльність незалежних профспілкових організацій, які самостійно створюють учасники навчального процесу в закладах освіти як альтернативу профспілковим організаціям, підтриманих адміністрацією, і своєю активною діяльністю виконують функції надання та захисту об'єктивних соціально-економічних прав громадян, тож діяльність зазначених органів є перспективною, але вона повинна активно розвиватися та відповідати сучасним запитам суспільства, передусім щодо її соціальної активності та сумлінності.

До другої групи суб'єктів громадського управління освітою належить група спеціальних суб'єктів – інститутів громадянського суспільства, які функціонують тільки в освітній сфері. Серед цієї групи передусім варто відокремити суб'єктів громадського самоврядування й управління, які здійснюють свою діяльність в усіх ланках системи освіти України, мають схожі права і завдання діяльності. Так, відповідно до Закону України «Про освіту» органами громадського самоврядування в освіті є: загальні збори (конференція) колективу навчального закладу; районна, міська, обласна конференції педагогічних працівників, з'їзд працівників освіти Автономної Республіки Крим та Всеукраїнський з'їзд працівників освіти, які вносять пропозиції щодо формування державної політики в галузі освіти, до якої вони належать, вирішують у межах своїх повноважень питання навчально-виховної, науково-дослідної, фінансово-господарської діяльності навчальних закладів [185].

Однак аналіз діяльності органів громадського самоврядування впродовж років незалежності України свідчить, що функція «формування державної політики» є швидше номінальною, адже всі найважливіші рішення щодо освіти України (зміст стратегічних документів, запровадження 12-річної системи навчання тощо) було прийнято або з їх мовчазної згоди, або без урахування їх думок. За словами С. Ніколаєнка, «влада робила все, щоб в цих органах не було критики влади, а ухвалені рішення мали формальний характер» [130, с. 133].

Очікувані зміни, орієнтовані на модель державно-громадського управління, має внести новий Закон України «Про освіту», законопроект якого передбачає, що до колегіального органу громадського самоврядування в освіті

будуть входити виборні представники здобувачів освіти, а загальну структуру громадського самоврядування складе самоврядування працівників освіти, здобувачів освіти та батьківське самоврядування, що забезпечить наявність альтернативної громадської думки в ході прийняття рішень й підкреслить вектор розвитку освітньої політики у напрямі розширення функцій представників громадськості.

Крім того, очікується новий механізм громадського управління – громадський нагляд у сфері освіти, який здійснюється громадськими об'єднаннями, установчими документами яких передбачено діяльність у сфері освіти, професійними об'єднаннями педагогічних і науково-педагогічних працівників, об'єднаннями здобувачів освіти та батьківських комітетів, суб'єкти якого мають право: ініціювати і брати участь у дослідженнях із питань освіти та оприлюднювати їх результати; брати участь у розробленні державних і регіональних програм розвитку освіти; брати участь у розробленні нормативно-правових актів та інших рішень, що стосуються системи освіти, та інші права. А також діяльність наглядової (підкувальної) ради закладу освіти, яка сприяє вирішенню перспективних завдань його розвитку, залученню фінансових ресурсів для забезпечення його діяльності і здійснення контролю за їх використанням та має право брати участь у визначенні стратегії розвитку закладу освіти; аналізувати діяльність закладу освіти та його посадових осіб; контролювати виконання кошторису та/або бюджету закладу освіти [192].

Наведені напрями реформування свідчать, по-перше, про становлення механізму дієвого контролю громадськості над освітніми процесами в Україні, що вимагає зміни звичного уявлення щодо прав та відповідальності суспільства в цьому процесі, й по-друге, про перспективність впровадження переходу до громадсько-державної моделі управління освітою.

До переліку суб'єктів громадського самоврядування та управління, які здійснюють свою діяльність лише в окремій ланці освіти, відображаючи при цьому потреби освіти певного рівня згідно з чинним законодавством України, у

системі вищої освіти належать: органи студентського самоврядування, які відповідно до статті 40 Закону України «Про вищу освіту» отримали значне збільшення своїх прав та можливостей впливу на освітній процес, зокрема: право брати участь в управлінні вищим навчальним закладом та обговоренні й вирішенні питань удосконалення освітнього процесу; брати участь у заходах щодо забезпечення якості вищої освіти; делегувати своїх представників до робочих, консультативно-дорадчих органів, приймати акти, що регламентують їх діяльність; право оголошувати акції протесту тощо, а також наукові товариства студентів і молодих учених як новий орган у системі громадського самоврядування України, який відповідно до статті 41 Закону України «Про вищу освіту» представляє інтереси студентів і молодих учених перед адміністрацією вищого навчального закладу та іншими організаціями з питань наукової роботи та розвитку академічної кар'єри; сприяє підвищенню якості наукових досліджень, розвитку міжнародного співробітництва тощо [162].

Надання таких широких прав учасникам навчального процесу у вищій школі є сталою традицією в країнах Західної Європи, наприклад у Польщі, де існує студентський парламент, у Франції, де представники студентства діють на всіх рівнях діяльності навчального закладу, тому їх досвід може стати орієнтиром для України, у якій ці функції лише тільки починають упроваджуватися. Водночас істотною умовою є ціннісне підґрунтя такої діяльності, адже перетворення студентського самоврядування на кишенькові органи політичних партій є не менш кризовим та антидемократичним фактом, ніж відсутність таких прав. Тому зараз, як ніколи, потрібно дбати про діяльність студентства в дусі патріотизму і свідомої, відповідальної громадянської позиції, метою якої є вирішення нагальних проблем в освіті.

Вагомість зазначених функцій та забезпечення права громадян контролювати найважливіші освітні процеси підтверджує також стаття 78, яка визначає принцип громадського контролю у сфері вищої освіти, а саме – «право суспільства та окремих громадян, працівників у сфері вищої освіти,

осіб, які навчаються, органів громадського самоврядування, професійних спілок, організацій роботодавців та їх об'єднань, громадських організацій отримувати у встановленому законодавством порядку доступ до інформації на всіх етапах прийняття рішень у сфері вищої освіти і науки, вносити пропозиції та зауваження до них, погоджувати прийняття визначених законом рішень [162]. Отже, основний законодавчий акт регулювання вищої освіти України заклав перший крок до реформування цієї ланки до європейських стандартів демократичного та дієвого управління, з широкими повноваженнями громадян та їх об'єднань, що водночас підкреслює і їх відповідальність щодо розвитку освіти країни.

Щодо системи професійно-технічної освіти, то поки, окрім державних органів, у ній передбачено лише один спеціальний суб'єкт управління, а саме: підприємства, установи, організації, замовники підготовки кваліфікованих робітників, які згідно зі статтею 29 Закону України «Про професійно-технічну освіту» [188] зобов'язані відповідно до укладених угод перераховувати кошти на зміцнення навчально-виробничої бази, безоплатно передавати для навчальних цілей приміщення, нові технології виробництва тощо, надавати консультаційну технічну і технологічну допомогу та можливість стажування на виробництві викладачам виробничого навчання. Однак приклади ефективної реалізації зазначеної статті можна навести лише як виняток, адже загальний стан розвитку та матеріально-технічна база професійно-технічної ланки освіти в Україні сьогодні є більш ніж критичним, що, на нашу думку, пов'язано, зокрема, й із недосконалістю розробки та впровадження зазначеної співпраці.

Імовірним кроком до вирішення цих глибоких проблем може стати запропоноване в проекті нового закону «Про професійно-технічну освіту» визначення правового статусу роботодавців, їх організацій та об'єднань у сфері професійної освіти, які беруть участь у реалізації державної політики у сфері професійної освіти, формуванні її змісту та стандартів; проведенні кваліфікаційної атестації випускників закладів професійної освіти та їх працевлаштування; здійсненні громадського контролю за якістю професійної

освіти і навчання; проведенні моніторингу, аналізу і прогнозуванні потреб у кваліфікованих кадрах на ринку праці; удосконаленні та створенні матеріально-технічної бази закладів професійної освіти тощо.

Цікавою є також ідея запровадження стейкхолдерів професійної освіти – фізичних та юридичних осіб, що зацікавлені в розвитку системи професійної освіти, основними завданнями яких є сприяння формуванню та реалізації державної політики у сфері підготовки кадрів та розвитку професійної освіти; прогнозування обсягів та структури потреби ринку праці у відповідному регіоні; розроблення пропозицій щодо удосконалення економічного регулювання розвитку професійної освіти; надання фінансової підтримки закладам професійної освіти; виконання інших завдань, передбачених положенням про їх діяльність [194].

Зазначені функції цілком відповідають досвіду економічно розвинених країн, у яких роботодавці та їх об'єднання наділені найважливішими повноваженнями у формуванні майбутніх професійних кадрів і формують, отже, зміст навчання до потреб ринку праці, що, на наш погляд, є однією з перших умов формування економічного підґрунтя громадянського суспільства, без якого його соціально-політична активність є неможливою.

Щодо системи загальної середньої освіти, то спеціальними суб'єктами громадського управління в ній є: рада загальноосвітнього навчального закладу, яка відповідно до «Положення про раду загальноосвітнього навчального закладу», затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України № 159 від 27.03.2001, має такі права: організовує виконання рішень загальних зборів трудового колективу; вносить пропозиції щодо зміни профільності навчання; заслуховує звіт голови ради; ініціює розгляд кадрових питань та бере участь у їх вирішенні; розподіляє і контролює кошти загального обов'язкового фонду та інші права [179]; а також батьківські комітети, які відповідно до «Положення про батьківські комітети (ради) загальноосвітнього навчального закладу», затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України № 440 від 02.06.2004 року, наділені, зокрема, такими правами: встановлювати зв'язки з

місцевими органами виконавчої влади, громадськими організаціями, підприємствами та науковими установами щодо надання матеріально-технічної допомоги загальноосвітньому навчальному закладу, захисту здоров'я і життя учнів; вдосконалення умов організації навчально-виховного процесу; звертатися до директора, піклувальної, педагогічної та ради загальноосвітнього навчального закладу щодо роз'яснення стану і перспектив роботи навчального закладу та з інших питань; контролювати раціональне використання фондів загального обов'язкового навчання; сприяти організації інноваційної та експериментальної діяльності загальноосвітнього навчального закладу тощо [179]. Схожі права мають і батьківські комітети дошкільних навчальних закладів, які діють відповідно до «Положення про батьківські комітети (раду) дошкільного навчального закладу», затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України №339 від 26 квітня 2011 року [178].

Варто наголосити, що вектори сучасних законодавчих змін спрямовані на розширення повноважень органів батьківського самоврядування, наприклад, право на вибір представників до органів управління навчальним закладом, право на об'єднання в ради, що в цілому формує цивілізовану модель управління навчальним закладом, з урахуванням думки громадян, які фактично всі роки незалежності України несли великий обсяг затрат забезпечення матеріально-технічної бази освітніх установ, де навчаються їх діти, але водночас юридично не мали майже ніяких прав щодо їх розподілу та контролю.

Особливої уваги також заслуговує діяльність колегіальних органів управління навчальними закладами, які є безпосередніми суб'єктами реалізації форм та завдань державно-громадської моделі управління освітою та за своєю суттю є унікальним структурним явищем реальних форм реалізації взаємної роботи інститутів громадянського суспільства та держави, які поки що не мають аналогів в інших сферах суспільства в Україні. Такими органами сьогодні є: Вчена рада вищого навчального закладу, повноваження якої визначені статтею 34 Закону України «Про вищу освіту», Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти, функції якого встановлено в

статті 18 [162]; педагогічна рада дошкільного навчального закладу, позашкільного навчального закладу та загальноосвітнього навчального закладу, діяльність яких регламентується статтями відповідних спеціальних положень та законів України; піклувальна рада загальноосвітнього навчального закладу, правовий статус якої визначається «Положенням про піклувальну раду загальноосвітнього навчального закладу», затвердженим наказом Міністерства освіти і науки України № 45 від 05.02.2001 року [175]; діяльність освітнього округу відповідно до «Положення про освітній округ», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 777 від 27 серпня 2010 року [174].

Враховуючи значну кількість таких колегіальних органів управління, варто наголосити, що держава при цьому залишає своє провідне місце у формуванні освітньої політики України, проте її роль справді відчутно змінена. Вона набуває нових, позитивних для розвитку суспільства демократичних якостей. За словами німецького філософа О. Гьофе, у держави зростає «чуйність» до суспільних потреб, здатність швидко та дієво реагувати на його запити та враховувати інтереси [44, с.163]. Тому, на нашу думку, саме такі органи колегіального управління можуть надати зваженої рівноваги, державного легітимного рішення та громадського інтересу і є найперспективнішою формою у вирішенні завдань державно-громадського управління.

Отже, державно-громадське управління містить розгалужену діяльність його суб'єктів, які відповідають загальним тенденціям сучасного демократичного розвитку України: по-перше, залучення інститутів громадянського суспільства до розробки та прийняття нормативно-правових актів у сфері реформування системи освіти в Україні; по-друге, системна взаємодія інститутів громадянського суспільства не лише з Міністерством освіти і науки, а й із його територіальними органами, а також різними навчальними закладами незалежно від форм їх власності; по-третє, залучення представників профільних інститутів громадянського суспільства до визначення якості надання освітніх послуг, зокрема в процесі щорічної атестації керівників самостійних підрозділів і територіальних органів Міністерства

освіти і науки України, акредитації та видачі ліцензійних експертиз вищим навчальним закладам тощо.

Проте аналіз сучасного стану механізмів взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства як суб'єктів освітньої політики дозволяє зробити висновок, що, попри зусилля органів управління освітою та зацікавленість більшості суб'єктів недержавного сектора, наявні приклади їх впровадження на всіх рівнях системи освіти та достатню кількість сформованих інституцій, в Україні ці явища ще не набули системного характеру, не стали основою процесу реалізації зазначеного курсу освітньої політики, не сприймаються більшістю учасників освітнього процесу. Як зазначають дослідники і практики, органи, які виражають громадський погляд, переважно діють формально або взагалі ще не сформовані (Національна агенція з питань якості освіти), ініціатива щодо вирішення нагальних питань та план їх вирішення від громадських організацій майже не надходить.

Так, на думку В.Кременя, «незважаючи на напрацювання з питань управління на громадських засадах, значні зусилля з боку освітніх закладів і органів управління освітою, прогресивних громадян та окремих об'єднань, державно-громадське управління освітою в Україні недостатньо інституційно сформовано, його функціональна здатність і реальний вплив залишаються ще низькими». Аналіз практики показує, що органи громадського самоврядування в освіті працюють нерегулярно. Переважно громадські освітні структури формальні, а отже, не дієві [12, с. 46].

Така ситуація пов'язана передусім із недостатнім розвитком нормативно-правового механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави, зокрема й щодо освітньої сфери. Саме відсутність закріплення в чинному законодавстві України необхідних та достатніх повноважень органів громадського управління для впливу на освітню політику в державі робить їх діяльність малоефективною і найчастіше формальною. Отже, зміст державно-громадського управління освітою, а саме – порядок створення та організації діяльності громадських органів управління освітою, принципи їх роботи,

порядок розподілу функцій і повноважень між суб'єктами, врегулювання питань контролю за діяльністю всіх суб'єктів й їх відповідальності, повинен бути закріплений на всіх рівнях законодавства, передусім для того, щоб ця модель стала дієвим механізмом взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави і виконувала провідну роль у впровадженні найактуальніших соціально-правових реформ в освіті.

Про значення розвитку нормативно-правового механізму було також слушно зауважено в праці вітчизняного науковця Д. Швеця, який зазначає, що «те, наскільки автономним є громадянське суспільство у своїй впливовості на систему освіти, можна визначити за такими показниками, як рівень нормотворчої активності виконавчої влади щодо системи освіти. Бюрократична зарегульованість, що виражається в публіцизації освітньо-виховної функції (процес перетворення останніх на предмет зовнішньо-законодавчого регулювання), свідчить про доволі низьку роль і значущість інституцій соціальної самоорганізації й автономії» [247, с. 20-21].

Справді, розвиток нормативно-правового механізму є першочерговою умовою для функціонування досліджуваного виду управління освітою, оскільки саме в правових документах закладено ймовірну освітню політику держави, її головні принципи та гравці. Саме з прийняттям концепцій, доктрин та інших стратегічних документів освітня політика України стає на шлях своїх змін та вдосконалення. Не менш значущим процесом для розвитку досліджуваного явища є і детальне розроблення на законодавчому рівні зрозумілого та доступного механізму реалізації положень стратегічних документів, оскільки тільки цей процес може надати необхідним елементам державно-громадського управління в освіті правового захисту й легітимності та уникнути ситуації, коли сформовані положення стратегічного розвитку освіти залишаються на папері, не маючи реальної форми свого втілення.

Важливою умовою виконання мети державно-громадської моделі управління, є, на наш погляд, і вчасне та якісне розроблення внутрішньовідомчих документів, зокрема статутів та положень навчальних

закладів, які у своєму змісті, з одного боку, повинні впроваджувати норми чинного освітнього законодавства, відповідати його стратегіям і цілям, а з іншого – відображати специфіку певного навчального закладу, його умов функціонування, традицій та бажаних напрямів розвитку, що робить ці акти прийнятними та більш функціональними для учасників освітнього процесу.

Аналіз практики правотворчості в розглянутому питанні також свідчить, що ефективним процесом є не тільки громадське обговорення, а й організація спільного розроблення представниками державних органів і громадянського суспільства концепцій щодо різних нагальних питань освітньої сфери. Зокрема, одним із наочних прикладів такої взаємодії є робота над проектом Концепції трансформації державного нагляду в галузі освіти, мета якої полягає в розробленні концептуальних засад формування системи принципово нового державно-громадського нагляду в освіті. Під час круглих столів авторами робочої групи, членами якої були як представники державних органів, так і громадяни – експерти з освітніх питань, було запропоновано пріоритетні напрями змісту Концепції: визначення ролі державних органів і громадських організацій у системі державно-громадського контролю в освіті; створення механізму організаційної і методологічної єдності зовнішнього та внутрішнього контролю, зокрема й громадського; створення механізму зацікавленості суб'єктів освітньої діяльності в об'єктивній оцінці їх розвитку і результатів та інші позиції [101], що, за наш погляд, беззаперечно покращать рівень прозорості та демократичності у функціонуванні освітньої галузі за умови їх якісного впровадження та сумлінної реалізації як представниками громадськості, так і держави.

Отже, можна констатувати, що дієве та ефективне нормативно-правове регулювання взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави є першочерговою умовою, яка створює правовий плацдарм для реалізації завдань державно-громадської моделі управління освітою, тому потребує все більшого розвитку та деталізації на всіх ланках правової системи України.

Питання ж практичного втілення напрямів діяльності та моделей державно-громадського управління освітою потребують аналізу чинних організаційно-правових механізмів взаємодії суб'єктів цього процесу – держави та інститутів громадянського суспільства, оскільки пріоритет державно-громадської моделі управління освітою, а саме – забезпечення управління через взаємодію суб'єктів та їх спільну відповідальність, передбачає, що зазначений механізм повинен постійно розвиватися, удосконалюватися та реалізовуватися в усіх сферах та ланках системи освіти.

Якість та ефективність цього процесу залежить від рівня ініціативності, сумлінності та відповідальності суб'єктів у всіх організаційно-правових формах взаємодії інститутів громадянського суспільства і держави щодо освітньої політики, таких як колегіальне прийняття рішень на засіданнях Вченої ради вищого навчального закладу; колегіальне управління через педагогічну раду дошкільного та загальносереднього навчальних закладів; співпраця адміністрації навчальних закладів зі студентським та учнівським самоврядуванням; взаємодія адміністрації дошкільного, загальносереднього та професійно-технічного навчальних закладів із батьківськими комітетами; практика звіту керівників навчальних закладів перед вищим колегіальним органом громадянського самоврядування тощо [151, с. 57].

Окрім зазначених спеціальних організаційно-правових механізмів взаємодії суб'єктів державно-громадського управління, які можуть використовуватися тільки в сфері освіти, наголошуємо на важливості подальшого наукового дослідження та практичного вдосконалення загальних правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави, які передбачені чинним законодавством України і мають першочергове значення для розвитку демократичних відносин і в сфері освіти: це практика громадського обговорення законопроектів, вивчення громадської думки щодо ймовірних новацій в освіті, здійснення громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, до яких потрібно залучати освітні аналітичні та дослідницькі центри, експертні групи наукових та педагогічних

працівників та інших експертів освітньої сфери. Також конфлікти політичних інтересів, бюрократизація та корумпованість освітньої системи вимагають, залучення до реформування освітньої галузі не лише профільних громадських організацій, а й громадських прореформаторських та антикорупційних рухів, недержавних ЗМІ тощо, які відстоюють головні цінності громадянського суспільства, зокрема й щодо освіти.

Отже, можна констатувати, що передбачені чинним законодавством України правовий статус суб'єктів громадського управління освітою та форми правової взаємодії представників держави та інститутів громадянського суспільства становлять достатні умови для реалізації і розвитку дієвого демократичного управління в освіті. Однак його якість і ефективність залежать від двосторонньої відповідальності обох суб'єктів – створення представниками публічної влади належних умов для безперешкодної реалізації всіх можливих форм громадської активності та всебічне, неупереджене та сумлінне їх використання представниками громадянського суспільства задля задоволення суспільно значущих інтересів і потреб. Водночас можна справедливо стверджувати, що для повноцінного функціонування моделі партнерських відносин між державою та громадянським суспільством щодо питань освіти однаково важливими є активна форма та рівень правової культури взаємовідносин як батьківського комітету з адміністрацією закладу освіти, так і громадської ради з органом виконавчої влади вищого рівня.

Висновки до розділу 3

Формування генезису організаційно-правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави в Україні має динамічний характер і залежить від багатьох соціальних, політичних, економічних та міжнародних індикаторів, про що свідчить його генезис в Україні, який розпочався ще до моменту прийняття Декларації про державний суверенітет України 1990 року в діяльності проукраїнських громадських рухів і організацій,

яка заклала підґрунтя для побудови відносин держави і суспільства саме на демократично орієнтованих принципах.

Подальші етапи правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави в Україні характеризувалися, на наш погляд, нерівномірними та нестабільними показниками їх демократичного розвитку і майже 20 років мали абстрактний перманентний характер. До основних причин такого стану належать: 1) неврахування об'єктивних потреб суспільства при прийнятті спеціальних нормативно-правових актів, які регулюють сферу взаємовідносин різних інститутів громадянського суспільства з державою; 2) відсутність механізму реалізації норм законодавства, що робили їх формальними та недієвими; 3) фактичне невизнання протягом тривалого періоду на законодавчому рівні прямого нормативно-правового механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства з державою – відсутність до 2007 року спеціального документа, який встановлював би концепцію розвитку цих суб'єктів, 4) штучне затягування процесу оновлення законодавства в найважливіших питаннях розвитку громадянського суспільства; 5) порушення норм чинного законодавства при вирішенні суспільно-політичних суперечок та конфліктів; 6) слабка та недієва позиція громадськості, відсутність досвіду та навиків в управлінні державними справами; 7) низькій рівень правової культури населення країни; 8) відсутність належного правового стану, який формує безвідповідальність та безкарність учинків як представників публічної влади, так і громадськості, що фактично унеможлиблює розвиток країни за принципами правової держави та на основі цінностей громадянського суспільства.

Сучасні події в політико-правовому житті України, зокрема виборювання права на вільний та демократичний розвиток основних сфер громадянського суспільства в подіях Революції Гідності 2014 р., відводять незалежним громадським утворенням (організаціям, рухам, спілкам та їх об'єднанням) особливу роль, оскільки від їх активності, правової культури, інтелектуального та економічного потенціалу залежить майбутнє нашої країни як щодо її внутрішніх показників розвитку, так і статусу на міжнародній арені, зокрема й інтеграції в

зону ЄС. Водночас головними умовами в цьому процесі є двостороння позиція як державної влади – щодо створення політично-правових та соціально-економічних умов для таких перетворень, так і громадянського суспільства – щодо готовності брати відповідальність, сумлінну та активну громадську позицію в наданих їм правах та повноваженнях впливати на процеси в країні.

Пошук шляхів забезпечення ефективного управління в нових соціоекономічних умовах призвели до становлення в нашій країні елементів явища «демократії участі», об'єктивним наслідком якого є процес поступової зміни соціальних функцій інститутів громадянського суспільства: розширення правових можливостей для громадськості в управлінні державою, поява механізму громадського контролю, перебирання громадськими об'єднаннями частини соціальних завдань державних органів тощо.

Правові характеристики організаційно-правової взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави дозволили виокремити основні ознаки цього явища, які відображають особливості парципаторних форм залучення інститутів громадянського суспільства до управління державою: громадські консультації, громадські слухання, громадські обговорення, громадські експертизи, участь у діяльності громадських рад тощо.

Відповідно до аналізу норм чинного законодавства й статистичних даних зроблено висновки щодо стану та проблемних моментів у розвитку зазначених форм організаційної взаємодії між державою та інститутами громадянського суспільства, які зосереджені як в аспекті нормотворчості (необхідність розробки та прийняття Закону України «Про публічні консультації», потреба унормування в Конституції України основ правового статусу громадських рухів, прийняття програмних документів розвитку взаємодії між державою та громадянським суспільством в основних сферах життя та інше), так і в площині правозастосування (низька громадська активність у використанні права на управління державними справами, формалізм щодо створення сприятливих умов діяльності органів громадськості, низькій рівень професіоналізму представників громадських об'єднань тощо).

Необхідність упровадження освітньої політики, яка відповідає цінностям демократичної, правової держави та задоволенню освітніх потреб громадянського суспільства, вимагає сформування якісно нових умов та векторів управління освітою. Реалізації зазначеної мети відбувається через діяльність двох найважливіших суб'єктів сучасного суспільства – держави в особі її органів управління в освіті та незалежних громадських формувань (студентське та учнівське самоврядування, батьківські комітети, громадські піклувальні ради та інші), що поступово трансформувалось в спеціальну форми їх взаємодії – державно-громадську модель управління освітою.

Напрями діяльності суб'єктів державно-громадського управління освітою стосуються забезпечення функціонування освітньої сфери на умовах соціальної комунікації й відповідальності, а також розвитку системи освіти як сфери надання якісних послуг. Зазначеної мети можна досягнути через функціонування певних складових елементів державно-громадського управління освітою як прикладу багатоаспектного механізму взаємодії двох найважливіших суб'єктів сучасного суспільства – держави та інститутів громадянського суспільства: формування необхідного суб'єктного складу, наявності спеціального законодавчого регулювання цієї сфери відносин, розвитку особливих форм організаційно-правової взаємодії суб'єктів як практичного втілення основних завдань та функцій такої моделі – залучення представників інститутів громадянського суспільства до атестації керівників освітніх підрозділів, акредитації та видачі ліцензійних експертиз вищим навчальним закладам, громадського нагляду за освітніми процесами тощо.

ВИСНОВКИ

У дисертації узагальнено попередньо напрацьовані знання про об'єкт і предмет дослідження та запропоновано нові теоретико-методологічні підходи щодо утвердження та розвитку правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства з державою в умовах посилення громадської активності, розвитку партиципаторної демократії та активізації євроінтеграційних процесів, на підставі чого сформульовано підсумкові положення, висновки і пропозиції, спрямовані на реалізацію потенціалу механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства з державою для захисту законних інтересів, прав і свобод людини та легітимізації сучасних державотворчих і правотворчих процесів, а саме:

1. Громадянське суспільство, як соціально-правовий феномен Західної цивілізації, ототожнювалось із державою, суперничало з нею та налагоджувало партнерські відносини. Взаємодія громадянського суспільства, як системи відповідних інститутів і соціальних зв'язків, та держави стала джерелом їх обопільного розвитку та вдосконалення. Водночас, така взаємодія, починаючи із XVIII ст., стала предметом правового регулювання та була інституціоналізована: суперниками і одночасно партнерами держави історично виступали громадські рухи, асоціації громадян та їх об'єднання. Взаємовідносини між цими інститутами громадянського суспільства та державою легалізувались у чинному законодавстві та набували певних організаційних форм, що зумовило утвердження відповідних правових механізмів.

2. Багатоманітність суспільного життя, закріплена у ст. 15 Конституції України і в конституціях більшості демократичних держав світу, зумовлює множинність механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави. Інститути громадянського суспільства взаємодіють з державою через політичні, економічні, морально-етичні, психологічні, духовно-релігійні та інші соціально-регулятивні механізми. Найважливіші з цих

механізмів унормовуються в чинному законодавстві й виступають як правові механізми взаємодії інститутів громадянського суспільства з державою.

Отже, правові механізми взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави – це взаємоузгоджена система різнопорядкових нормативно-правових, організаційно-правових і інших юридичних механізмів, які цілеспрямовано забезпечують усталені доктринальні (ідеологічні), предметні, функціональні та системно-структурні зв'язки між громадянським суспільством, в особі його інститутів, і державою, в особі її уповноважених органів, з метою захисту законних інтересів, прав і свобод громадян та легітимації державотворчих і правотворчих процесів. Основні аксіологічні та процедурні вектори названих процесів – правотворчий і правозастосовний, – зумовлюють їх реалізацію через: 1) нормативно-правовий та 2) організаційно-правовий механізми.

Для цих правових механізмів властиві такі спільні сутнісні ознаки, як: а) історичний характер розвитку: від закріплення права громадян на участь в управлінні справами в XVIII ст. – до сьогодення; б) правозахисний характер; в) функціональна зумовленість, взаємозв'язок з реалізацією основних функцій громадянського суспільства та держави; г) позитивне закріплення в чинному законодавстві та міжнародному праві; г) нормативна визначеність змісту, методів, форм і процедур реалізації; д) усталений взаємозв'язок законодавчих і інституційних складових; е) гарантованість з боку держави тощо.

3. Правові механізми взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави виникають, діють, змінюються та припиняють свою дію на підставі норми права, та втілюються в самотійному виді правовідносин. Об'єктом цих правовідносин виступають, у першу чергу, законні інтереси, права і свободи людини, утвердження верховенства права та демократії, розвиток державотворення та правотворення в умовах євроінтеграції. Основними суб'єктами таких правовідносин, наділеними правосуб'єктністю, є інститути громадянського суспільства та держава.

Інститути громадянського суспільства – це основні учасники правовідносин за участі держави, які є незалежними від держави і самоврядними у своїй діяльності, офіційно легалізованими добровільними асоціаціями громадян, що формалізовані як громадські організації, творчі спілки, профспілки, організації роботодавців, благодійні організації, релігійні організації, не державні ЗМІ та ін. і мають на меті забезпечення законних інтересів та прав і свобод людини, участі громадськості в управлінні державними справами і громадського контролю за діяльністю органів державної влади і їх посадових осіб.

4. Визначальним і установчим за своєю сутністю є нормативно-правовий механізм взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави. Під цим механізмом слід розуміти ієрархічно упорядковану систему актів чинного національного законодавства (конституції, закони, підзаконні нормативно-правові акти) та міжнародного права (загальновизнані принципи і норми міжнародного права, міжнародні договори та документи), які визначають основи співвідношення та взаємодії громадських організацій і інших інститутів громадянського суспільства з державою та міжнародні стандарти у цій сфері, особливості правового статусу основних інститутів громадянського суспільства та їх функції (легітимізуючу, програмну, комунікативну тощо).

5. Конституційні засади механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави – це основоположні принципи і положення, унормовані в конституціях і законах, прийнятих у розвиток їх положень, що визначають плюралізм суспільного життя та вільний розвиток громадянського суспільства, відповідальність особи і держави перед громадянським суспільством, основи внутрішньої державної політики щодо сприяння розвитку інститутів громадянського суспільства, право громадян на свободу асоціацій і їх об'єднань, а також на безпосередню участь в управлінні державними справами, особливості правового статусу конкретних інститутів громадянського суспільства. В Україні конституційні засади такого механізму визначені в Основному Законі (ст.ст. 15, 23, 36, 38 і ін.), законах України «Про засади

внутрішньої та зовнішньої політики» (ст. 5), «Про громадські об'єднання», інших актах чинного законодавства. Відповідні конституційні положення отримують свій розвиток і завершення в законах і підзаконних актах, які визначають особливості правового статусу інститутів громадянського суспільства та методи і форми їх взаємодії з державою.

Окрім внутрішньодержавного законодавства, нормативно-правовий механізм взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави отримує свій розвиток у а) загальновизнаних нормах і принципах міжнародного права; б) міжнародних договорах, які визначають і гарантують свободу асоціацій та їх право на політичну участь (Загальна декларація прав людини 1948 р., Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.); в) міжнародних документах, які визначають стандарти розвитку громадянського суспільства, соціального капіталу та партиципаторної демократії (Керівні принципи щодо підтримки ЄС громадянського суспільства у країнах «розширення ЄС» (2014-2020 рр.); г) рішеннях Європейського суду з прав людини відповідного змісту («Корецький проти України»).

7. Організаційно-правовий механізм взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави – це система легітимних методів і форм партиципаторної демократії між легітимізованих громадських організацій, громадських рухів і інших інститутів громадянського суспільства та державою в особі її органів. Цей механізм має динамічний характер і перманентно модернізується, про що свідчить його генезис в Україні. Починаючи з 2008 р. в Україні утвердились основні організаційні форми взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави: громадські консультації; громадські слухання; участь у діяльності громадських рад при органах державної влади; громадська експертиза діяльності органів виконавчої влади і ін., які дозволяють використати потенціал партиципаторної демократії для захисту прав і свобод людини, утвердження верховенства права та легітимації національного державотворення та правотворення.

8. На сьогодні правовий статус громадських рухів в Україні не унормовано в чинному законодавстві, що призводить до їх трансформації в політичні партії або громадські організації та до втрати первинних якостей цього інституту громадянського суспільства. У зв'язку з цим, в процесі конституційної реформи, ст. 36 Основного Закону після частини другої, слід доповнити новою частиною такого змісту: «Громадські рухи в Україні сприяють об'єднанню громадян з метою реалізації їх спільної громадянської позиції та захисту своїх громадянських, політичних, соціально-економічних і культурних прав. Створення громадського руху не потребує попереднього дозволу, а обмеження щодо їх організації та діяльності встановлюються виключно цією Конституцією та законами України».

9. Здавна університети і школи в Україні були осередками громадянського суспільства («Юнацьке братство» в Острозі в XVI ст., Кирило-Мефодіївське братство та ін.), що зумовлює традиційний суспільний діалог держави і громадянського суспільства щодо функціонування освіти.

На сьогодні формування та реалізація державної політики у сфері освіти ознаменувалось широким залученням інститутів громадянського суспільства до процесів розвитку та функціонування освітньої галузі. Але, унормування принципів демократичного та комунікативного управління за участі громадськості в чинному законодавстві України, а також соціальна активність різноманітних громадянських інституцій, не в усіх випадках можуть ефективно протистояти бюрократичному саботажу освітніх новацій, зумовлених реалізацією Угоди про асоціацію України із ЄС і документів Ради Європи у сфері модернізації освіти; ментальним уявленням пересічних громадян, що освіта є справою держави; окремим виявам конфлікту інтересів у освітній сфері. Тому, до взаємодії з МОН на сьогодні важливо залучати не лише профільні громадські організації, а й громадські прореформаторські та антикорупційні рухи, недержавні ЗМІ тощо. Позитивним прикладом такої взаємодії вбачається робота представників інститутів громадянського суспільства над внесенням пропозицій до Концепції трансформації державного контролю у сфері освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеев С. С. Общая теория права : Курс в 2 т. / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1982. – Т. 2. – 360 с.
2. Альчук М. П. Філософія Богдана Кістяківського в українському філософсько-правовому дискурсі кінця ХІХ – початку ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора філос. наук : спец. 09.00.05 «Історія філософії» / М. П. Альчук. – Львів, 2011. – 32 с.
3. Андрущенко В. Державно-громадський характер управління освітою / В. Андрущенко // Вища освіта України. – 2011. – № 3. – С.5 – 8.
4. Антошина И. В. Информационное воздействие права и информационная функция права / И. В. Антошина // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – Вип. 66. – С. 477 – 483.
5. Арато Э. Гражданское общество и политическая теория : пер. с англ. / Э. Арато, Дж. Коэн ; общ. ред. И.И. Мюрберг. – М. : Весь Мир, 2003. – 784 с.
6. Бабкіна О. В. Держава і громадянське суспільство: механізм стримувань і противаг / О. В. Бабкіна // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – 2010. – Вип. 3. – С. 5-12.
7. Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации : [учебник для вузов]. – 4-е изд., изм. и доп. / М. В. Баглай. – М. : Норма, 2003. – 816 с.
8. Барабаш Ю.Г. Державно-правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права / Ю.Г. Барабаш. – Х. : Право, 2008. – 220 с.
9. Бездуган Я. Правові засади участі громадських організацій у здійсненні громадського контролю / Я. Бездуган // Віче. – 2012. – № 12. – С. 11 – 13.
10. Берченко Г. В. Громадянське суспільство в Україні : конституційні аспекти : монограф. / Г. В. Берченко. – Х. : Юрайт, 2014. – 208 с.
11. Біла книга європейського врядування» [Електронний ресурс] // Комісія Європейських співтовариств Брюссель, 25.7.2001 COM (2001) 428. –

Режим

доступу:

http://www.pravo.org.ua/files/konstatyuc/WHITE_BOOK_UKR_REV.pdf. – назва з екрану.

12. Біла книга національної системи освіти України / за ред. В. Г. Кременя. – Київ: Акад. пед. наук України, 2009. – 185 с.
13. Біленчук П. Д. Філософія права : навч. посіб./ П. Д Біленчук., В. Д. Гвоздецький , С. С. Сливка. – К. : Атака, 1999. – 336 с.
14. Бобровник С. В. Компроміс у праві: сутність та критерії класифікації / С. В. Бобровник // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 2. – С. 9 – 13.
15. Бобровник С. В. Новітні методи дослідження компромісу і конфлікту як соціальних явищ / С. В. Бобровник // Право України. – 2014. – № 2. – С. 262 – 271.
16. Бобылев А. И. Механизм правового воздействия на общественные отношения / А. И. Бобылев // Государство и право. – 1999. – № 5. – С.106.
17. Бойчук М. А. Влада і громадянське суспільство: механізм взаємодії : монографія / М. А. Бойчук. – Київ: Атлант ЮЕмСі, 2007. – 207 с.
18. Бондарь Н. С. Гражданин и публичная власть: конституционное обеспечение прав и свобод в местном самоуправлении / Н. С. Бондарь. – М. : ОАО «Издательский дом «Городец», 2004. – 352 с.
19. Валадес Д. Контроль над властью; пер. с исп. / Диего Валадес. – М. : Идея-Пресс, 2006. – 248 с.
20. Валєєв Р. Г. Освітнє право України : навч. посіб. / Р. Г. Валєєв. – Луганськ: Луганськ. правова фундація, 2011. – 287 с.
21. Великий енциклопедичний юридичний словник / За редакцією акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. – К. : ТОВ «Видавництво Юридична думка», 2007. – 992 с.
22. Венгеров А. Б. Теория государства и права : учеб. [для юрид. вузов] / А. Б. Венгеров. – 8-е изд., стер. – М. : Омега-Л, 2011. – 607 с.

23. Влада і громадянське суспільство: діалог через громадські ради: монографія / Ю. Ж. Шайгородський, Т. С. Андрійчук, А. Я. Дідух [та ін.]; за заг. ред. Ю. Ж. Шайгородського. – К. : ПАЛИВОДА А.В., 2011. – 148 с.
24. Волковицька Н. В. Поняття правової свідомості та її структури: теоретичні і методологічні проблеми дослідження / Н. В. Волковицька // Юридична Україна. – 2010. – № 2. – С. 28 – 34.
25. Гаджиев К. С. Введение в политическую науку : учебн.; изд. 2-е, перераб. и доп. / К. С. Гаджиев. – М. : Издат. корпорац. «Логос», 1997. – 544 с.
26. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель ; пер. с нем., ред. и сост. : Д. А. Керимов и В.С. Нерсисянц ; авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсисянц. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
27. Геєць В. М. Інституційні перетворення і суспільний розвиток / В. М. Геєць // Економіка і прогнозування. – 2005. – № 2. – С. 9 – 37.
28. Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники : пер. с англ. / Э. Геллнер. – М. : Ad Marginem, 1995. – 224 с.
29. Гідденс Э. Соціологія / Э. Гідденс. – К.: Основи, 1999 – 726 с.
30. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского : Сочинения в 2 т. / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 1991. – Т. 2. – 731 с.
31. Голдстоун Дж. А. Революция. Очень краткое введение / Дж. А. Голдстоун ; пер. с англ. А. Яковлева. – М. : Из-во Института Гайдара, 2015. – 192 с.
32. Головенко Р. Доступ до інформації: до і після законодавчих змін / Р. Головенко // Громадянське суспільство. – 2011. – №1(15). – С. 2 – 9.
33. Головченко В. В. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення / Головченко В. В., Ковальчук Т. І., Онищенко Н. М. і ін., НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. – К. : Логос, 1997. – 124с.

34. Гольцова О. Є. Соціальна цінність права в контексті меж сучасного правового регулювання / О. Є. Гольцова // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 3. – С. 51–54.
35. Горбунова Л. М. Правові основи розвитку громадянського суспільства в Україні / Л. М. Горбунова // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 10. – С. 6–11.
36. Горленко В. В. Погляди Михайла Драгоманова на реформування українського суспільства / В. В. Горленко // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 4. – С. 52–53.
37. Грин Д.Дж. Возвращение в гражданское общество: Социальное обеспечение без участия государства ; Пер. с англ. / Д.Дж. Грин. – М. : Новое издательство, 2009. – 220 с.
38. Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства: монографія / Мін-во освіти і науки, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова ; за науковою ред. В. П. Беха. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 680 с.
39. Громадянське суспільство і соціальний капітал у нових країнах-членах Європейського Союзу : монографія / В. І. Бурдяк, І. В. Бутирська, М. Г. Герман, Т. П. Федорчак. – Чернівці, 2015. – 336 с.
40. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку : монограф. / Ю. Г. Васильєв, В. Д. Воднік, О. В. Волянська та ін. ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2013. – С. 70.
41. Грудцына Л. Ю. Государство и гражданское общество : моногр. / Л.Ю. Грудцына; под ред. докт. юрид. наук, проф. С.М. Петрова. — М. : ЮРКОМПАНИ, 2010. — 464 с.
42. Грушевський, М. С. Конституційне питання і українство в Росії [Текст] / М. С. Грушевський // Антологія української юридичної думки : у 6 т.; ред. Ю. С. Шемшученко, В. Ф. Погорілко, І. Б. Усенко [та ін.] ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Т. 4: Конституційне

(державне) право / упоряд.: В. Ф. Погорілко, О. В. Батанов, В. Л. Федоренко ; відп. ред. В. Ф. Погорілко – К. : Юридична книга, 2003. – 600 с.

43. Гусарєв С. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): навчальний посібник / С. Д. Гусарєв, О. Д. Тихомиров. – К. : Знання, 2005. – 655 с.

44. Гьофе О. Розум і право. Складові інтеркультурного правового дискурсу / О. Гьофе ; пер. з нім. Л. А. Сотниченко, М. Д. Култаєвої. – К. : Альтерпрес, 2003. – 264 с.

45. Даль Р. О демократии / Р. Даль; пер. с англ. А. С. Богдановского; под ред. О. А. Алякринского. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 208 с.

46. Демократизация : учебн. пособ. / сост. и науч. ред. : К. В. Харпфер, П. Бернхаген, Р. Ф. Инглхарт, К. Вельцель ; пер. с англ. под науч. ред. М. Г. Миронюка ; предисл., сост. указателя М. Г. Миронюка ; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2015. – 708 с.

47. Денисюк М. В. Взаємодія держави та інститутів громадянського суспільства : монограф. / М. В. Денисюк. – К. : Атіка, 2015. – 184 с.

48. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії : монографія / [І. О. Кресіна, О. В. Скрипнюк., А. А. Коваленко та Ін.] ; за ред. І. О. Кресіної. – К. : Логос, 2007. – 316 с.

49. Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства. Методичні рекомендації / Укр. незалеж. центр політ. дослідж. : О. Л. Ващук, А. В. Волошина, А. О. Красносільська та ін. – К. : Агентство «Україна», 2013. – 180 с.

50. Дігтяр П. А. Громадські організації в суспільно-політичній системі сучасної України: стан і перспективи розвитку / П. А. Дігтяр // Сторінки історії : зб. наук. пр. – 2010. – Вип. 31. – С. 190–204.

51. Дідич Т. О. Поглиблення взаємодії держави та громадянського суспільства як передумова вдосконалення правотворчості в Україні / Т. О. Дідич // Право і громадянське суспільство. – 2013. – № 3. – С. 11–20.

52. Договір про запровадження Конституції для Європи (проект) : від 18 черв. 2003 р. № 2003/C169/01 // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_647. – назва з екрану.

53. Досвід взаємодії державних органів країн світу з інститутами громадського суспільства, залучення громадськості до формування та реалізації державної політики, протидії корупції, забезпечення електронного урядування [Електронний ресурс] // Партнерство відкритий уряд : офіц. веб-портал. – Режим доступу: <http://www.ogp.gov.ua/node/199>. – назва з екрану.

54. Драгоманов М. Проект Статуту спілки “Вільний Союз” / М. Драгоманов // Антологія лібералізму. Політико-правничі вчення та верховенство права. – К. : Кн. для бізнесу, 2008. – С. 896–988.

55. Дроботов С. А. Регулятивна функція права у правовій державі: поняття і ознаки / С. А. Дроботов // Держава і право. Юридичні і політичні науки : зб. наук. пр. – 2010. – Вип. 50. – С. 45 – 51.

56. Дроботов С. А. Функції права у розвитку демократичної і правової держави : моногр. / С. А. Дроботов. – Киев: Логос, 2012. – 336 с.

57. Дубас Н. Я. Концепція громадянського суспільства в українській політико-правовій думці XIX – початку XX століття: автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 – «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Н. Я. Дубас. – Львів, 2013. – 20 с.

58. Дубов Г. О. Плюралізм правової методології: зміст, особливості інтерпретацій та умов формування на сучасному етапі розвитку юридичної науки / Г.О. Дубов // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 1. – С. 48 – 51.

59. Европейская гражданская инициатива [Електронний ресурс] // Euronews. – Режим доступу: <http://ru.euronews.com/2012/04/06/what-is-the-european-citizens-initiative/>. – назва з екрану.

60. Європейський досвід нормативно-проектного забезпечення розвитку інформаційного суспільства: висновки для України [Електронний ресурс] // Аналіт. доп. – Київ, 2014. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Gnatyuk-59546.pdf>. – назва з екрану.
61. Єльнікова Г. В. Теоретичні підходи до моделювання державно - громадського управління / Г. В. Єльнікова // Директор школи. – 2003. – № 40-41. – С. 37 – 40.
62. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченк, О. В. Петришина. – Харків: Право, 2002. – 432 с.
63. Зайчук О. В. Теорія держави і права Академічний курс [Текст] : підручник / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. – Київ: Юрінком Інтер, 2006. – 685 с.
64. Зеленько Г. І. Політична «матриця» громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України / Г. І. Зеленько. – К : Знання України, 2007. – 336 с.
65. Зубар В. Роль сучасних суспільно-політичних рухів у розвитку української державності / В. Зубар // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2014. – Вип. 26. – С. 65 – 70.
66. Ібранімова І. Компакт або суспільний договір між владою і громадянським суспільством / І. Ібранімова. // Громадянське суспільство. – 2009. – № 8. – С. 17–20.
67. Історичний досвід становлення інститутів громадянського суспільства в країнах ЄС : збірник наукових праць / за заг. ред. проф. А. І. Кудряченка. – К. : Фоліант, 2012. – 466 с.
68. Кін Дж. Громадянське суспільство: старі образи, нове бачення : пер. з англ. / Дж. Кін. – Київ: К.і.С., 2000. – 191 с.

69. Калабашкін І. М. Щодо співвідношення категорій «громадське суспільство» та «інститут громадського суспільства» / І. М. Калабашкін // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2011. – № 4. – С. 96 – 103.
70. Кальной А. В. Гражданское общество в эпоху тотальной глобализации / И. И. Кальной, А. В. Готбань. – Симферополь: ИТ «АРИАЛ», 2011. – 648 с.
71. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирногражданском плане / И. Кант // Кант И. Метафизические начала естествознания / И. Кант ; под общ. ред.: В. Ф. Асмус, А. В. Гулыга, Т. И. Ойзерман. – М., 1999. – 944 с.
72. Карасевич А. О. Федералістські ідеї у науковому доробку Сергія Подолинського / А. О. Карасевич, Л. Г. Лисенко // Придніпровські соціально-гуманітарні читання: Матеріали Криворізької сесії I Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Кривий Ріг, 24 листопада 2012 р.): у 5-ти частинах. – Ч. 3. – Д. : ТОВ «Інновація», 2012. – С. 131 – 134.
73. Керимов Д. А. Методология права: Предмет, функции, проблемы философии права / Керимов Д. А. – М. : Изд-во СГУ, 2009. – 521с.
74. Кирилюк Ф. М. Філософія політичної ідеології : [навчальний посіб.] / Кирилюк Ф. М. – К. : Центр учбової літ., 2009. – 520 с.
75. Кістяківський Б. Держава і особистість / Богдан Кістяківський; пер. з рос. Л. Г. Малишевської // Вибране (серія «Українські мислителі») / [упорядкув. пер. і прим. Л.П. Депенчук]. К. : Абрис, 1996. – 512 с.
76. Колодій А. Громадянське суспільство: ознаки, структурні елементи, співвідношення із державою / А. Колодій // Право України. – 2014. – №.4. – С. 9 – 16.
77. Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні: монографія / А. Колодій. – Львів: Червона Калина, 2002. – 275 с
78. Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик 1977 года : в ред. 26 дек. 1990 г. с изм., внесен. Законом СССР от 26 янв. 1990 г. № 1861-1. [Электронный ресурс] // Викитека. – Режим доступа: <https://ru.wikisource.org/wiki/%>. – название с экрана.

79. Конституция Австрии. [Электронный ресурс] // Конституции государств (стран) мира : интернет-б-ка конституций Романа Пашкова. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/?p=160>. – название с экрана.

80. Конституция Азербайджану. [Электронный ресурс] // Конституции государств (стран) мира : интернет-б-ка конституций Романа Пашкова. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/?p=133> – название с экрана.

81. Конституция Болгарии. [Электронный ресурс] // Конституции государств (стран) мира : интернет-б-ка конституций Романа Пашкова. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/?p=120>. – название с экрана.

82. Конституция Венгрии. [Электронный ресурс] // Конституции государств (стран) мира : интернет-б-ка конституций Романа Пашкова. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/?p=298>. – название с экрана.

83. Конституция Испании. [Электронный ресурс] // Конституции государств (стран) мира : интернет-б-ка конституций Романа Пашкова. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/?p=149>. – название с экрана.

84. Конституция КНДР. [Электронный ресурс] // Конституции государств (стран) мира : интернет-б-ка конституций Романа Пашкова. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/?p=30>. – название с экрана.

85. Конституция КНР. [Электронный ресурс] // Конституции государств (стран) мира : интернет-б-ка конституций Романа Пашкова. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/?p=31>. – название с экрана.

86. Конституция Куби. [Электронный ресурс] // Конституции государств (стран) мира : интернет-б-ка конституций Романа Пашкова. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/?p=50>. – название с экрана.

87. Конституция Литвы. [Электронный ресурс] // Конституции государств (стран) мира : интернет-б-ка конституций Романа Пашкова. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/?p=115>. – название с экрана.

88. Конституция Люксембурга. [Электронный ресурс] // Конституции государств (стран) мира : интернет-б-ка конституций Романа Пашкова. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/?p=142>. – название с экрана.

89. Конституция Норвегии. [Электронный ресурс] // Конституции государств (стран) мира : интернет-б-ка конституций Романа Пашкова. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/?p=146>. – название с экрана.

90. Конституция Польши. [Электронный ресурс] // Конституции государств (стран) мира : интернет-б-ка конституций Романа Пашкова. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/?p=112>. – название с экрана.

91. Конституция Португалии. [Электронный ресурс] // Конституции государств (стран) мира : интернет-б-ка конституций Романа Пашкова. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/?p=141>. – название с экрана.

92. Конституция Сербии. [Электронный ресурс] // Конституции государств (стран) мира : интернет-б-ка конституций Романа Пашкова. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/?p=36>. – название с экрана.

93. Конституция Швейцарской Конфедерации. [Электронный ресурс] // Конституции государств (стран) мира : интернет-б-ка конституций Романа Пашкова. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/?p=135>. – название с экрана.

94. Конституції зарубіжних країн : навч. посібн. / В. О. Серьогін, Ю. М. Коломоець, О. В. Марцеляк та ін. ; за заг. ред. В. О. Серьогіна. – Х. : Вид-во «ФІНН», 2009. – 664 с.

95. Конституційне право України: підручник для студ. вищих навч. закл. / [Л. К. Байрачна, В. С. Журавський, В. П. Колісник та ін.]; ред. Ю. М. Тодика, В. С. Журавський; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. – 544 с.

96. Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України: Конституційний договір від 08 червня 1995 р. № 1к – 95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 18. – Ст. 133.

97. Конституція (Основний Закон) Української РСР від 20 квітня 1978 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=888-09>. – назва з екрану.
98. Конституція незалежної України: у 3 кн. / Під заг.ред. С.Головатого. – Київ: Право, 1995. – Кн.1 : Документи, коментарі, статті. – 398 с.
99. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
100. Конституція як нормативний акт вищої юридичної сили: тлумачення, функції та питання реалізації норм [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.osvita.ua/vnz/reports/law/10010/>. – назва з екрану.
101. Концепції трансформації державного нагляду (контролю) у сфері освіти [Електронний ресурс] // Державна інспекція навчальних закладів України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: <http://dinz.gov.ua/index.php/uk-ua/hovyny/18-struktura-kontseptsii-transformatsii-derzhavnoho-nahliadu-kontroliu-u-sferi-osvity> – назва з екрану.
102. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов. – 2-е изд. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 430 с.
103. Костицкий В. В. Партнерство правовой державы і суспільства в умовах глобалізації / В. В. Костицький // Соціологія права. – 2011. – № 1.
104. Костицький М. В. Деякі питання методології юридичної науки / М. В. Костицький // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 1. – С. 3 – 11.
105. Кравчук М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права : навч. посіб. / М. В. Кравчук. – 3-є вид., змін. й допов. – Тернопіль: Карт-бланш, 2002. – 247 с.
106. Красняков Є. Роль колегії МОН України у формуванні та реалізації державної політики в галузі освіти / Є. Красняков // Рідна школа. – 2007. – № 1. – С. 70 – 72.

107. Крусян А. Громадянське суспільство в Україні як передумова сучасного українського конституціоналізму: поняття і тенденції розвитку / А. Крусян // Право України. – 2014. – № 4. – С. 17 – 25.

108. Кузнецова Н. С. Розвиток громадянського суспільства та сучасне приватне право України / Н. С. Кузнецова // Приватне право. – 2013. – № 1. – С. 51 – 64.

109. Купрій В. Громадська експертиза та громадський моніторинг діяльності органів влади: навч. посіб / В. Купрій, Л. Паливода. – К. : Макрос, 2011. – 200 с.

110. Ладиченко В. В. Організаційно-правові механізми взаємодії особистості, громадянського суспільства та державної влади : монографія / В. В. Ладиченко. – Дніпропетровськ: ЛІРА, 2012. – 432 с.

111. Лациба М. В. Як організувати державну політику сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні / М. В. Лациба, О. С. Хмара, А. О. Красносільська. – Київ: Агенство "Украина", 2011. – 224 с.

112. Лейст О. Э. Сущность права: проблемы теории и философии права / О. Э. Лейст ; под ред. В. А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2008. – 452 с.

113. Ллойд Д. Идея права. Репрессивное зло или социальная необходимость? ; пер. с англ. / Д. Ллойд. – М. : ЮГОНА, 2002. – 416 с.

114. Локк Дж. Два трактата про врядування / Дж. Локк ; пер. з англ. О. Терех, Р. Димерець. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 2001. – 265 с.

115. Лотюк О. С. Конституційні засади розвитку та функціонування громадянського суспільства в Україні: монографія / О. С. Лотюк. – К. : Видавництво Ліра-К, 2015. – 356 с.

116. Лотюк О. С. Конституційно-правове регулювання, пов'язане із виникненням та функціонуванням інститутів громадянського суспільства / О. С. Лотюк // Публічне право. – 2013. – № 4(12) – С.12 – 18.

117. Лотюк О. С. Конституційно-правовий механізм формування та підтримки інститутів громадянського суспільства / О. С. Лотюк // Публічне право. – 2013. – № 2(10). – С. 37 – 42.

118. Лотюк О. С. Особливості механізму конституційно-правового регулювання інститутів громадянського суспільства / О. С. Лотюк // Вісник Вищої ради юстиції. – 2013. – № 1(13). – С. 92 – 101.

119. Лотюк О. С. Формування конституційно-правових засад громадянського суспільства в Україні в XVIII – на початку XX ст. / О. С. Лотюк // Право і громадянське суспільство : наук. журнал.; електр. видан. – 2014. – № 3(8). – С. 63 – 67.

120. Лукашевич С. Ю. Місце синергетичної парадигми в методології правових й кримінологічних досліджень [Електронний ресурс] / С. Ю. Лукашевич, Д. І. Груба // Теорія і практика правознавства. — Випуск 1(3). — 2013. — Режим доступу: http://nauka.juracademy.kharkov.ua/download/el_zbirnik/1.2013/Gruba.pdf.

121. Лукеря І. Контролювати владу по-новому / І. Лукеря // Громадянське суспільство. – 2015. – № 2(22). – С. 12 – 16.

122. Лукич Р. Методология права / Р. Лукич ; под ред. Д. А. Керимова ; пер. с сербохорват. В. М. Кулистикова – М. : Прогресс, 1981. – 304 с.

123. Любченко П. М. Конституційно-правові основи розвитку місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства : монограф. / П. М. Любченко. – Х. : Одіссей, 2006. – 352 с.

124. Лях Т. Л. Проблеми нормативно-правового забезпечення волонтерської діяльності в Україні / Т. Л. Лях // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка : зб. наук. пр. – 2012. – Т. 2. Вип. 104. – Сер. Педагогічні науки. – С. 111 – 115.

125. Макушев П. В. Взаємна політична відповідальність державної влади і громадянина в сучасній правовій державі : монографія / П. В. Макушев, В. М. Торяняк. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2013. – 192 с.

126. Мала енциклопедія приватного права / за заг. ред.. проф. Ю. Л. Бошицького. – К. : Кондор- Видовництво, – 2012. – 386 с.

127. Медведчук В. Громадянське суспільство як фундаментальна основа демократичного розвитку в Україні / В. Медведчук // Право України. – 2014. – № 40 – С. 26 – 35.

128. Михайленко О. Державно-громадське управління освітою // Директор школи Україна. – 2007. – № 1. – С. 46 – 51.

129. Михальський Ю. А. Концепт громадянського суспільства. Український вимір / Ю. А. Михальський. – Київ: ФОП В.Ф. Коваленко, 2013. – 124 с.

130. Модус державно-громадського управління освітою : монографія / Міністерство освіти і науки України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова; за наук. ред. В.П. Бега. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2015. – 768 с.

131. Моисеев Н. Н. Человек и неосфера / Моисеев Н. Н. – М : Молодая гвардия, 1990. – 251 с.

132. Моль Р. Энциклопедия государственных наук / Роберт [фон] Моль ; пер. А. Попова. – СПб. : Изд-во В.О. Вольфа, 1868. – 591 с.

133. Неволин К. Энциклопедия законовещения : в 2 т. / К. Неволин. – Киев: Унив. тип., 1839. – Т. 1. – 633 с.

134. Оксфордская иллюстрированная энциклопедия : в 9 т. / пер. с англ. – М., 2000. – Т. 7 : Народы и культура. – 416 с.

135. Олефіренко Е. О. Адміністративно-правові гарантії реалізації прав і свобод громадян : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Е. О. Олефіренко. – Ірпінь, 2006. – 18 с.

136. Омельченко А. Методологічні аспекти наукового дослідження адміністративно-правових засад зовнішньоекономічної діяльності в Україні / А. Омельченко // Юридична Україна. – 2011. – № 7. – С. 4 – 8.

137. Ориу М. Основы публичного права : пер. с фр. / М. Ориу ; пер. под ред. Н. Челябинова. – М. : Изд-во Ком. Акад., 1929. – 783 с.

138. Орлов Ю. Ю. Синергетика та пізнання правових явищ / Ю.Ю. Орлов, О.М. Джужа, О. Ю. Орлова // Науковий вісник національної академії внутрішніх справ. – 2014. – №.1. – С. 75 – 90.

139. Освітня політика: філософія, теорія, практика : монографія / В. П. Андрущенко, Б. І. Андрусишин, В. І. Бобрицька та ін.; за ред. В. П. Андрущенка. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2015. – 484 с.

140. Павицька С. Ю. Системне обґрунтування освіти в умовах глобалізаційних змін / С. Ю. Павицька // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: збірник наукових праць – 2012. – Вип. 49. – С. 159 – 168.

141. Партнерство «Відкритий Уряд» [Електронний ресурс] : офіційний веб-портал. – Режим доступу: <http://www.ogp.gov.ua/>. – назва з екрану.

142. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології. монографія / Н. М. Пархоменко. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. – 336 с.

143. Пашков А. С. Вчення про громадянське суспільство в філософії права Гегеля : автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня кандидата філософ. наук : спец. 09.00.05 «Історія філософії» / А. С. Пашков. – Київ, 2007. – 17с.

144. Петришин О. Громадянське суспільство – підґрунтя формування правової держави в Україні / О. Петришин // Вісник Академії правових наук України. – № 2 (33) – №3 (34). – 2003. – С. 142 – 161.

145. Петков С. В. Нормативно-правове забезпечення публічних відносин під час побудови громадянського суспільства в Україні / С. В. Петков. – Запоріжжя: КПУ, 2011. – 104 с.

146. Подорожна Т. С. Конституція України – правова основа становлення розвитку громадянського суспільства / Т. С. Подорожна // Право і громадянське суспільство. – 2014. – №.1. – С. 26 – 39.

147. Політична система: сучасні проблеми розвитку громадянського суспільства і держави : у 2 т. / за ред. О. В. Скрипнюка. – Т. 2 : Правова, демократична держава в політичній системі : стан, тенденції та перспективи розвитку / авт. кол. : О.В. Скрипнюк (кер.), В. В. Медведчук, В. П. Тихий та ін. – К. : Логос, 2010. – 692 с.

148. Політична система та громадянське суспільство: Європейські і українські реалії : монографія / за заг. ред. А. І. Кудряченка. – Київ: НІСД, 2007. – 396 с.

149. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні : навч. посіб. / Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, Ю. С. Ганжуров та ін. – К. : Либідь, 2008. – 440 с.

150. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. II: Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники / Карл Поппер; пер. з англ. Олександр Буценко. – К.: Основи, 1994. – 494 с.

151. Постол К. А. Державно-громадська модель управління освітою як форма правової взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави в Україні / К. А. Постол // Право і суспільство. – 2014. – № 5. – С.53 – 58.

152. Постол К.А. Класифікація інститутів громадянського суспільства як суб'єктів правовідносин з державою / К.А. Постол // Одинадцяті юридичні читання. Форма сучасної національної української держави: реалії та перспективи: матеріали Міжнародної наукової конференції, 21–22 травня 2015 р. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2015. – С. 217–220.

153. Постол К. А. Конституционное регулирование механизмов взаимодействия институтов гражданского общества и государства / К. А. Постол // *Legea și viața: Publicatie știintifico-practica* – 2014. – № 9. – P. 146–150.

154. Постол К. А. Непрубуткові громадські об'єднання як суб'єкти реалізації правовідносин громадянського суспільства в Україні / К. А. Постол // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П.

Драгоманова. Серія 18: Економіка і право: зб. наук. праць. – 2015. – Вип. 29. – С. 210 –215.

155. Постол К. А. Основні етапи генезису правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави в Україні (1991–2000 р.р.) / К. А. Постол // Економіка і право. – 2013. – № 22. – С.148 –157.

156. Постол К. А. Основні етапи генезису правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави в Україні (2001-2014 р.р.) [Електронний ресурс] / К. А. Постол // Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право». – Режим доступу: http://www.pap.in.ua/3_2014/11.pdf.

157. Постол К. А. Правові механізми взаємодії суб'єктів державно-громадської моделі управління освітою, як виду взаємовідносин демократії участі / К. А. Постол // Освітня політика держави: філософія, методологія, практика: збірник наукових статей. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. – С. 269 –272.

158. Постол О. Посткласичні ідеологічні трансформації : монографія / О. Постол. – К. : ВЦ «Академія», 2015. – 288 с.

159. Правові механізми взаємодії держави і громадянського суспільства в Україні: історичний досвід і виклики сучасності: наукова записка / [В. П. Горбатенко, І. О. Кресіна, О. В. Кукуруз та ін.]. – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2013. – 82 с.

160. Про благодійництво та благодійні організації: Закон України від 16 вересня 1997 року № 531/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 46. – Ст. 292.

161. Про благодійну діяльність та благодійні організації: Закон України від 05 серпня 2012 року № 5073- VI // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 25. – Ст. 252.

162. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2014. - № 37-38. – Ст. 2004.

163. Про військово-цивільні адміністрації: Законі України від 3 лютого 2015 року № 141-VIII // Офіційний вісник України. – 2015. – № 17. – Ст. 444.

164. Про волонтерську діяльність: Закон України від 19 квітня 2011 року № 3236- VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 42. – Ст. 435.

165. Про громадські об'єднання: Закон України від 22 березня 2012 року № 4572-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 1. – Ст. 1.

166. Про державний суверенітет України: Декларація від 16 липня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 31. – Ст. 429.

167. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13 січня 2011 року № 2939-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 32. – Ст. 314.

168. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Постанова Кабінету Міністрів України від 03 листопада 2010 р. № 996 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 84. – Ст. 2945.

169. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Указ Президента України від 15 вересня 2005 р. № 1276/2005 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 38. – Ст. 2363

170. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики у військовій сфері : наказ Міністра оборони України від 18 трав. 2011 р. № 262 [Електронний ресурс] // Міністерство оборони України : офіц. веб сайт. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/zvyazki-z-gromadskistyuu/gromadska-rada/nakaz-pro-uchasti-gromadskosti-u-formuvanni-ta-realizaczii-derzhavnoi-politiki-u-vijskovij-sferi.html>.

171. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 01 лип. 2010 р. № 2411-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 40.

172. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закон України від 11 вересня 2003 року № 1160- IV // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 9. – Ст. 79.

173. Про затвердження плану дій із впровадження Ініціативи “Партнерство “Відкритий Уряд“ у 2014-2015: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2014 р. № 1176-р // Урядовий кур'єр. – 2014. - №.235.

174. Про затвердження Положення про освітній округ: Постанова, Положення Кабінету Міністрів України від 27.08.2010 р. № 777 // Урядовий кур'єр . - № 170.

175. Про затвердження Положення про піклувальну раду загальноосвітнього навчального закладу: Наказ Міністерства освіти і науки України від 05 лютого 2001 року № 45 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 8. – Ст. 337.

176. Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 05 листопада 2008 р. № 976 // Офіційний вісник України – 2008. – № 86. – Ст. 2889.

177. Про затвердження Примірного положення про батьківські комітети (ради) загальноосвітнього навчального закладу: Наказ, Положення Міністерства освіти і науки України від 02.06.2004 р. № 440 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1038.619.0>.

178. Про затвердження Примірного положення про батьківські комітети (ради) дошкільного навчального закладу: Наказ, Положення Міністерства освіти і науки України від 26.04.2011 р. № 398 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.ua/legislation/doshkilna-osvita/17695/>.

179. Про затвердження примірного положення про раду загальноосвітнього навчального закладу: Наказ, Положення Міністерства освіти і науки України від 27.03.2001 р. № 159 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=v0159290-01>.

180. Про звернення громадян: Закон України від 02 жовтня 1996 року № 393/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 47. – Ст. 257.

181. Про інформацію: Закон України від 02 жовтня 1992 року № 2657-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.

182. Про молодіжні та дитячі громадські організації: Закон України від 01 грудня 1998 року № 281- /97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 52. – Ст. 312.

183. Про національне антикорупційне бюро: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1698- VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 47. – Ст. 2051.

184. Про об'єднання громадян: Закон України від 16 червня 1992 року № 2460-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34. – Ст. 504.

185. Про освіту: Закон УРСР від 23.05.1991 // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. - № 34.

186. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16 березня 2000 р. № 1550-ІІІ // Офіційний вісник України. – 2000. – № 15. – Ст. 588.

187. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України від 15 вересня 1999 року № 4105-ХІV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 45. – Ст. 397.

188. Про професійно-технічну освіту: Закон України від 10.02.1998 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. - № 32.

189. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: загальні тенденції, регіональні особливості : аналіт. доп. – К. : НІСД, 2014. – 78 с.

190. Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації: Указ Президента України від 24 березня 2012 р. № 212/2012 // Урядовий кур'єр. – 2012. – № 65.

191. Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства: Розпорядження Каб. Міністрів України від 21 листопада 2007 р. № 1035-р // Офіційний вісник України. – 2010. – № 89. – Ст. 3284.

192. Проект Закону про освіту [Електронний ресурс]. : – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/gromadske-obgovorennya-zakonoproektu-%C2%ABpro-osvitu%C2%BB.html>.

193. Проект Закону України про державну службу [Електронний ресурс] : проект Закону України № 889-VIII // Верховна Рада України: офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54571

194. Проект Закону України про професійно-технічну освіту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://proftekhosvita.org.ua/uk/news/details/7012/>

195. Проект Закону України про публічні консультації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://civic.kmu.gov.ua/consult_mvc_kmu/news/article/img_lst/2778

196. Реєстр громадянських експертиз діяльності органів виконавчої влади [Електронний ресурс] // Громадянське суспільство і влада : урядовий веб-портал. – Режим доступу: http://civic.kmu.gov.ua/consult_mvc_kmu/news/article/img_lst/2778. – назва з екрану.

197. Рекомендація CM/Rec (2007) Комітета міністрів держав членів [Електронний ресурс] : от 10 октяб. 2007 г. № CM/Rec(2007)14 // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_937. – назва з екрану.

198. Рекомендації ОБСЄ щодо сприяння більш ефективної участі об'єднань громадян у процесі прийняття державних рішень, вироблені в м. Відень 15-16 квітня 2015 р. [Електронний ресурс] // Регіональний круглий стіл «Громадянське суспільство та держава: обговорення концепції законопроекту «Про публічні консультації» 26 червня 2015р. – Режим доступу: <http://www.osce.org/uk/node/233076> – назва з екрану.

199. Речицкий В. В. Свобода и государство / В. В. Речицкий. – Х. : Фолио, 1998. – 144 с.

200. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України

(справа про тлумачення терміну "законодавство") : від 09 лип. 1998 р. № 12-рп/98 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 32. – Ст. 1209.

201. Рогова В. Б. Упровадження державно-громадського управління в закладах системи середньої освіти / В. Б. Рогова // Народна освіта : електрон. наук. фах. вид. – Режим доступу: http://www.narodnaosvita.kiev.ua/Narodna_osvita/vupysku/3/statti/3rogova/rogova.htm. – назва з екрану.

202. Розвиток громадянського суспільства в Україні / [В. М. Яблонський, П. Ф. Вознюк, Д. М. Горелов та ін.] ; за ред.: О. А. Корнієвський, М. М. Розумний. – Київ: НІСД, 2015. – 73 с.

203. Розвиток громадянського суспільства в Україні / Л. Шара, І. Підлуська, Л. Кудіна. – Київ : Європа ХХІ, 2002. – 60 с.

204. Розова Т. В. Специфика становления гражданского общества в Украине : моногр. / Т. В. Розова, В. Ю. Барков. – Одесса: Юрид. лит., 2003. – 336 с.

205. Русаков А. Ю. Связи с общественностью в органах государственной власти: учеб. пособ / А. Ю. Русаков. – СПб : Изд-во Михайлова В. А., 2006. – 238 с.

206. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты; пер. с фр. / Ж.-Ж. Руссо. – М. : «КАНОН-пресс», «Кучково поле», 1998. – 416 с.

207. Сальвиа М. де. Европейская конвенция по правам человека / Микеле де Сальвиа ; пер. И. В. Соболева. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 265 с.

208. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник / О. Ф. Скакун – К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. – 520 с.

209. Скрипнюк О. В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика) : До 15-річчя незалежності України / О. В. Скрипнюк ; відп. ред. В. А. Смолій. – Київ: Логос, 2006. – 386 с.

210. Скрипнюк О. В. Конституція України та її функції: проблеми теорії та практики реалізації : до десятої річниці прийняття Конституції України / О. В.Скрипнюк. – К. : Академія правових наук України, 2005. – 168 с.

211. Скрипнюк О. В. Теоретико-методологічні засади формування та розвитку громадянського суспільства і правової держави в Україні / О. В. Скрипнюк. – К. : Хрещатик, 1995. – 216 с.

212. Слюсаренко В. Є. Формування інституту громадянського суспільства, регіональні аспекти: монографія / В. Є. Слюсаренко. – Ужгород: «Ужгородська міська друкарня». 2013. – 160 с.

213. Солодько П. Люди, які створили стиль революції; Людина, яка створила «Нічну варту» [Електронний ресурс] / П. Солодько // Українська правда. – 2005. – 22, 26 і 27 січня. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua>. – назва з екрану.

214. Співак В. М. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення в умовах глобальних трансформацій / В. М. Співак // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2013. – вип. 29. – С. 613 – 620.

215. Сравнительное конституционное право: учебное пособие / А.И. Ковлер, В. Е. Чиркин, Ю. А. Юдин и др. – М. : Издательская фирма “Манускрипт”, 1996. – 731 с.

216. Станжицький О. М. Основи математичного моделювання: [навч. посібник] / О. М. Станжицький, Є. Ю. Таран, Л. Д. Гординський. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 96 с.

217. Стеценко С. Громадянське суспільство та соціальна держава: проблеми взаємодії / С. Стеценко // Право України. – 2014. – № 4. – С. 71 – 80.

218. Стрельцова О. В. Правові засади взаємовідносин між державою і громадянським суспільством / О. В. Стрельцова // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 3. – С. 352 – 357.

219. Сучасний тлумачний словник української мови : 65 000 слів / за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. – Х. : ВД «ШКОЛА», 2006. – 1008 с.

220. Тарахонич Т. І. Методологічні аспекти дослідження правового регулювання / Т. І. Тарахонич // Держава і право. Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2009. – Вип. 45 – С. 20 – 26.

221. Теорія права і держави [Текст] : навч. посібник / С. Д. Гусарев, А. Ю. Олійник, О. Л. Слюсаренко и др. ; Київський національний університет внутрішніх справ. – К. : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 270 с.

222. Терещук М. М. Методологія дослідження форми правління / М. М. Терещук // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 4. – С. 90 – 96.

223. Тимошенко В. Формування ідей та елементів громадянського суспільства в Україні / В. Тимошенко // Право України. – 2014. – № 4. – С. 36 – 44.

224. Тимченко С. М. Громадянське суспільство і правова держава в Україні [Текст] : збірник наукових трудов / С. М. Тимченко. – Запоріжжя: Юрид. ін-т, 2002. – 193 с.

225. Ткачук М. Держава та громадянське суспільство. Динаміка їхньої взаємодії в Україні [Електронний ресурс] / М. Ткачук. – Режим доступу: www.spa.ukma.kiev.ua. – назва з екрану.

226. Тодосова Г. І. Шляхи розвитку державно-громадського управління освітою в Україні: європейський досвід та українська реальність [Електронний ресурс] / Г. І. Тодосова. – Режим доступу: <http://academy.gov.ua/ej/ej11/txts/10thidur.pdf>. – назва з екрану.

227. Тодыка Ю. Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики : моногр. / Ю. Н. Тодыка. – Харьков: Факт, 2000. – 608 с.

228. Тупиця О. Правові засади політичного статусу профспілок в сучасній Україні / О. Тупиця // Право України. – 2008. – № 7. – С. 35 – 39.

229. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами членами, з іншої сторони» від 16 вересня 2014 р.: угода, список, міжнародний документ від 27.06.2014 // Офіційний вісник України. – 2014 р., № 75. – Ст. 2125

230. Україна на останньому місці за інтеграцією з ЄС серед підписантів асоціації [Електронний ресурс] // Європейська правда – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2014/11/21/7028016/>. – назва з екрану.

231. Урбинати Н. Искаженная демократия. Мнение, истина и народ / Н. Урбинати ; пер. с англ. Д. Кралечкин ; научн. редактор. перев. В. Софронов. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2015. – 448 с.

232. Фаренік С. А. Логіка і методологія наукового дослідження : наук.-метод. посіб. / С. А. Фаренік. – К. : Вид-во УАДУ, 2000. – 238 с.

233. Федоренко В. Л. Інститути громадянського суспільства та інститут громадських організацій в Україні / В. Л. Федоренко, Я. О. Кагляк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 4 – 5. – С. 75 – 88

234. Федоренко В. Л. Методологія сучасних конституційно-правових досліджень в Україні : наук. доповідь / В. Л. Федоренко. – К. : Вид-во «Ліра-К», 2015. – 64 с.

235. Федоренко В. Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти / В. Л. Федоренко. – К. : Ліра-К, 2009. – 580 с.

236. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества / Адам Фергюсон ; пер. с англ. ; под ред. М. А. Абрамова. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 391 с.

237. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редак.). – К. : Абрис, 2002. – 742 с.

238. Фукуяма Ф. Сильное государство. Управление и мировой порядок в XXI веке / Фрэнсис Фукуяма. – М. : Аст, 2006. – 224 с.

239. Хелд Д. Модели демократии. 3-е изд. / Дэвид Хелд ; перевод с англ. М. Рудакова. – М. : Изд. дом «Дело» РАНХиГС, 2014. – 544 с.

240. Хессе К. Основы конституционного права ФРГ / К. Хессе; пер. с нем. – М. : Юрид. лит., 1981. – 368 с.

241. Хеффе О. Есть ли будущее у демократии? О современной политике / О. Хеффе ; пер. с нем. под. ред. В.С. Малахова. – М. : Изд. дом «Дело» РАНХиГС, 2015. – 328 с.

242. Хилько М. М. Теоретичні та емпіричні методи дослідження у журналістикознавстві / М. М. Хилько // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: наук. вісник: зб. наук. праць – 2009. – Вип. 28. – С. 450–456.

243. Хуснутдінов О. Я. Громадський рух як чинник формування громадянського суспільства в Україні (державно-управлінський аспект) : дисертація канд. наук з держ. упр.: спец. 25.00.01 «Теорія та історія держ. упр.» / О. Я. Хуснутдінов. – К., 2003. – 20 с.

244. Цветков В. В. Демократія-Управління-Бюрократія в контексті модернізації українського суспільства : монографія / В. В. Цветков, В. П. Горбатенко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 248 с.

245. Червяковський А. В. Роль государства в реализации информационной функции права / А. В. Червяковський // Международные юридические чтения. Материалы научно-практической конференции (17 апреля 2003 года). – Омск: НОУ ВПО «Омский юридический ин-т», 2003. – Ч.2. – С.64 – 69.

246. Чупріна Л. М. правові проблеми визначення поняття «неприбуткова установа та організація» в законодавстві України та інших країн / Л. М. Чупріна // Часопис академії адвокатури України. – 2011 – № 13. – С. 1 – 5.

247. Швець Д. Є. Концептуалізація соціально-інституційних засад управління системою вищою освіти в Україні: монографія / Д.Є. Швець. Запоріжжя: ЗДІА, 2012. – 314 с.

248. Шемшученко Ю. С. На перехресті століть. Вибрані праці / Ю. С. Шемшученко. – К. : Юридична думка, 2010. – 608 с.

249. Шемшученко Ю. С. Юридична наука України на сучасному етапі / Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкін // Правова держава. – 2005. – Вип. 16. – С. 5 – 9.

250. Щодо впровадження електронних механізмів прямої демократії в Україні у контексті посилення державно-громадського діалогу та взаємодії

[Електронний ресурс] : аналіт. записка, груд. 2013 р. // Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/catalogue/36/>. – назва з екрану.

251. Яковюк І. Правова культура і її вплив на розвиток правової системи / І. Яковюк // Вісник Академії правових наук України. – 2008. – №. 1(52). – С. 44.

252. Beard C. American Government and Politics / Charles Austin Beard, William Beard. – New York : Macmillan Company, 1949. – 832 p.

253. Burdeau G. Droit constitutionnel et institutions politiques / G. Burdeau. – Paris : L. G. D. J, 1957. – 460 p.

254. Nwabuese B. Constitutionalism in Emergent States / B. O. Nwabuese. – Rutherford : Fairleigh Dickinson University Press, 1973. – 316 p.

255. Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 czerwca 2002 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o ochronie danych osobowych [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20021010926>

256. Taylor Ch. Invoking Civil Society // In. C / Taylor. Philosophical Arguments. Cambridge (MA): Harvard Univ Press, 1995. – P. 204–224.